СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА

ЗБОРНИК РАДОВА

Књ. XXXVI

ВИЗАНТОЛОШКИ ИНСТИТУТ

Књ. 2

Уредник:
Академик ГЕОРГИЈЕ ОСТРОГОРСКИ
управник Византолошког института САН

БЕОГРАД
1953

ACADÉMIE SERBE DES SCIENCES

RECUEIL DES TRAVAUX
T. XXXVI

INSTITUT D'ÉTUDES BYZANTINES
№ 2

Rédacteur:
GEORGES OSTROGORSKY
Membre de l'Académie
Directeur de l'Institut d'études byzantines

Présenté à la Ve séance de la classe des sciences sociales
de l'Académie Serbe des Sciences, le 20 VI 1953

Научна књига
ИЗДАВАЧКО ПРЕДУЗЕЋЕ НАРОДНЕ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

Штампарија и књиговезница Српске академије наука, Београд, Космајска 28

САДРЖАЈ

Зборник радова С. А. Н. XXXVI — Византолошки институт С. А. Н., књ. 2
Recueil des travaux de l'Acad. Serbe des Sc. XXXVI — Institut d'Études byzantines, № 2

ИВАНКА НИКОЛАЈЕВИЋ-СТОЈКОВИЋ

РИМСКИ ПОРТРЕ ИЗ КУМБОРА

Огромна галерија античких потрета, нађених у свим крајевима простране Римске империје, показује да је ова грана скулптуре посебно одговарала римском схватању уметности. У нашој земљи је, међутим, до сада пронађен доста скроман број римских портрета[1] и они обележавају само главне тачке развојне линије ове гране скулптуре, — линије које су испитиваоци римске портретне уметности успели да детаљно реконструишу[2]. Међу нашим примерцима реалистички правац из времена Републике и I века н. е. претставља бронзана глава из Кладова. Класицистичком периоду, који обухвата време од Хадријана до Александра Севера, и у коме нарочито долази до изражаја утицај класичне грчке уметности, припада портре човека с брадом из збирке Народног музеја у Београду. У прелазни период III века, када портретни реализам с једне стране иде до претставе моментаног израза физиономије, а с друге тежи већ извесној стилизацији, спада портрет тогатуса из Стобија и римска глава са одломљеним образом из Народног музеја у Беораду. Еволуцију римске портретне уметности завршавају у касној антици стилизовани, сасвим експресионистички конципирани портрети на којима се посебност физиономија изражава само битним цртама, а свака потпунија индивидуализација занемарује. Бронзани портре Константина Великог, нађен у Нишу, изванредан је пример оваквог уметничког схватања[3].

Овај мали низ[4] могао би се свакако употпунити непубликованим примерцима ове врсте античке скулптуре који се налазе

---

[1] Број надгробних портрета, рађених у рељефу, знатно је већи: в. К. Пријатељ, Неколико римских надгробних портрета у Археолошком музеју у Сплиту, Вјесник за археологију и хисторију далматинску 53/1950-1951/135-153.

[2] Најважнија дела из области проучавања римског портрета: Bernouilli, Römische Ikonographie I-IV, Stuttgart 1891-94; Heckler, Die Bildniskunst der Griechen und Römer, Stuttgart 1912; Kaschnitz-Weinberg, Spätrömische Porträts, Die Antike 2/1926/36-60; West, Spätrömische Porträtplastik, München 1933; H. P. L'Orange, Studien zur Geschichte des spätantiken Porträts, Oslo 1933.

[3] О овим портретима в. М. Грбић, Римски портрети у превашњем Историјско-уметничком музеју у Београду, Старинар 10-11/1935-36/124-143 и Савременост римског портрета, Уметнички преглед 1/1937-38/105-8.

[4] Уп. још и чланак М. Грбић, Три касноантичка портрета из Јужне Србије, Гласник Скопског научног друштва 19/1938/17-22.

Сл. 1 — Римски портре из Кумбора (фото Грчевић)
Fig. 1 — Portrait romain trouvé à Kumbor

у нашим музејима. Међу још необјављеним портретима посебну пажњу заслужује једна римска глава у лапидаријуму Которског музеја, пронађена у току лета 1951 г. у Кумбору код Бијеле у Боки Которској (сл. 1). Израђена је од белог мермера у монументелним размерама (вис. 0,52, најшири део главе 0,30). Претставља портре млађег човека брахицефалног облика главе, бујне косе, равног, не много високог чела и доста ниских обрва над крупним очима. Нос, који је једини нешто више оштећен, судећи по горњем делу, био је лако повијен. Крој стиснутих танких уста је врло карактеристичан — горња истурена усна наткриљује доњу. Врат је пун и снажан са скоро квадратним изрезом који показује да је овај портре био начињен за одвојен, можда већ раније, израђен кип.

При датирању овога портрета, које омогућују његове стилске одлике, мора се нарочито водити рачуна о третману очију, широко отворених, али без наглашених зеница и о изгледу косе, клесане у пуним слободним праменовима на челу, са већ формираним коврџама на темену.

По изради очију, глава из Бијеле припада портретима реалистичког правца I века н. е., које карактерише озбиљност и извесна строгост изгледа ликова и једноставно извођење са избегавањем детаља. Утиску мира и сталожености портрета овог доба нарочито доприносе очи приказане у облику обле масе, без зеница. Људи тога времена брију браду и бркове, али косу, међутим, носе увек у једноставним праменовима без коврџа. — Портрети људи дуже косе и браде, са коврџама, припадају следећем класицистичком периоду у ком се, у складу са општим тенденцијама времена, мења и једноставност људског изгледа. Очи на портретима овог периода, који се одликује враћањем грчким узорцима и с правом назива класицистички, постају много изражајније зато што је на њима већ спроведена подела на зеницу и рожњачу, чиме портретисани ликови добијају мекши и блажи израз.

Мермерна глава из Кумбора, која се својим одликама везује с једне стране за реалистички а с друге за класицистички период, припада прелазном добу с краја I века. Док обрада очију указује на традиције I века, слободни праменови косе са чела и коврџе на темену говоре већ о напуштању ранијег строгог стила и о улажењу у нову епоху.

Одговарајуће спајање елемената ова два периода карактерише портрете Флавијеваца који настају на њиховој граници. Скоро квадратна лица, ниских обрва и карактеристичне браде све тројице Флавијеваца уводе у свој круг и портре из Боке. Доњи део лика портрета из Кумбора, пуни врат и маркантна доња вилица, а нарочито усне показују фрапантну сличност са сачуваним статуама Домицијана, посебно са ликом његове статуе

у панциру из Ватикана[5] и портретом из Општинског музеја у Риму (сл. 2 и 3).

Сл. 2 — Домицијанова статуа из Ватиканског музеја

Fig. 2 — Statue de Domitien au Musée du Vatican

Сл. 3 — Домицијанов портре из Општинског музеја у Риму

Fig. 3 — Portrait de Domitien à Museo Comunale, Rome

И на портрету из Кумбора Домицијан је, као и на другим његовим портретима, претстављен мање пун од Веспазијана и Тита, који су били доста гојазни, — али задржава заједничке породичне црте — ниско, изнад очију испупчено чело, повијени нос и истурену браду.

Карактеристичне црте Домицијанове физиономије запажају се и на његовим портретима са новца на коме су такође истакнута упадљива уста извијених усница, од којих горња знатно наткриљује доњу (сл. 4).

[5] Бернули сматра главу ове статуе аутентичним портретом Домицијана. Bernouilli, Röm. Ikonographie II, 55.

Његов лик је иначе на предметима уметничког заната репродукован веома много, а у нумизматици се јавља још од доласка Веспазијана на престо — када је Домицијан проглашен за це ара[6]. Подизање царских статуа под овим владарем спровођено је са великим луксузом. На Капитолу су могле бити освећене само цареве статуе начињене од сребра или злата. Међутим после убиства Домицијана, услед „damnatio memoriae" његове личности, уништен је велики број статуа, натписа и његових триумфалних лукова[7], тако да је у Прокопијево време постојала у Риму само још једна његова бронзана статуа[8]. Чињеница да је намерним уништавањем некада велики број Домицијанових портрета јако смањен подиже значај проналаска мермерне главе из Кумбора.

Сл. 4 — Домицијанов портре на бронзаном новцу из збирке Народног музеја у Београду

Fig. 4 — Portrait de Domitien sur la monnaie en bronze de la collection du Musée national à Belgrade

Изгледа да се по годинама старости које показује Домицијанов портре из Боке може одредити тачнија хронологија његовог настанка. Изглед главе из Кумбора одговара старости човека од око тридесет година, колико је Домицијан имао када је после Титове смрти преузео власт. Према томе портре из Кумбора настао је највероватније после 81 године.

Мермерна глава Домицијанова нађена је у Боки можда се налазила, као што је случај са његовом херојском статуом из Минхена[9], у некој римској villa rustica за чије постојање Домицијанов портре не би био једини документ. Око црквице св. Петра у Бијелој која је недалеко од Кумбора и која је подигнута на месту бенедиктинског манастира Sancti Petri de Campo, налажен је римски новац и гробови[10]. Међутим, облик издреза врата портрета показује да је глава припадала некој монументалној статуи са јавног места, што дозвољава вероватнију претпоставку да је глава донета у Кумбор из блиског Рисна. У рисанском парку се, наиме, до 1945 г. налазио фрагмент мермерне статуе у панциру[11] којој је највероватније припадала глава пронађена у Кумбору.

---

[6] Bernouilli, op. cit. 54.

[7] Bernouilli, op. cit. 54.

[8] Procopii Hist. arc. 8, 13—21, ed Haury 52—53.

[9] Bernouilli, op. cit. 56.

[10] А. Милошевић, Црквица св. Петра у Бијелој у Боци Которској, Вјесник за археологију и хисторију далматинску 43/1920/191-192.

[11] Д. Вуксан, Рисански мозаик, Алманах — Шематизам Зетске бановине 1 (1931) 202.

Домицијанов портре из Боке је свакако импортован из Италије, ма да није искључена могућност да је израђен на нашем тлу. Сачувани фрагменти архитектонске пластичне декорације из Рисна говоре о високом ступњу познавања клесарског заната тадашњих римских мајстора који су радили у провинцијама. Домицијан је због дачких ратова (85—89) боравио на Балкану у два маха, па је можда поводом његовог боравка у овим крајевима и израђен портре који је нађен у Кумбору.

P. S. Овај чланак је већ био предат за штампу кад је у листу „Побједа“ од 6. IX. 1953 изашао кратак напис са мишљењем академика Миховила Абрамића да портре из Кумбора претставља Тита. Полазећи од аналогија које смо у чланку навели мислимо да се та идентификација не може примити.

PORTRAIT ROMAIN TROUVÉ À KUMBOR

Ivanka Nikolajević-Stojković

A Kumbor, non loin de Risan (Rizon), dans les Bouches de Kotor, on a trouvé récemment un portrait romain, aux dimensions monumentales, sculpté en marbre.

A en juger d'après les caractéristiques du style, appartenant d'une part à la période réaliste du portrait romain et de l'autre à la période classiciste, le portrait a été fait, sans aucun doute, à l'époque de transition, vers la fin du Ier siècle.

Les traits de la physionomie représentée, le front bombé, le menton saillant et, surtout, la lèvre supérieure prononcée permettent l'identification de la tête trouvée à Kumbor avec les portraits de Domitien.

Зборник радова С. А. Н. XXXVI — Византолошки институт С. А. Н., књ. 2
Recueil des travaux de l'Acad. Serbe des Sc. XXXVI – Institut d'Études byzantines, № 2

ФАНУЛА ПАПАЗОГЛУ

ЕИОН — АМФИПОЉ — ХРИСОПОЉ

Област доњег Стримона била је у антици свакако једна од најбогатијих области Егеје. Плодне долине река и пространа сереска равница давале су обиље жита за извоз, на пашњацима гајила се крупна стока и коњи, развијени риболов пружао је трговини огромне количине усољене рибе, а шуме одличну дрвену грађу за бродове. Рудно благо — злато и сребро — које се крило у пешчаним наносима некадашњих панга,ских бујица учинило је да је ова и иначе за трговце привлачна земља постала предмет похлепе ближих и даљих суседа.

Осим тога, ушће Стримона има у антици нарочити значај и због богатог залеђа за које оно претставља природни излаз на море. Велики део Тракије и Источне Македоније припадао је дугом и разгранатом сливу ове реке, коју већ Хезиод убраја међу највеће тада познате[1]. Његовом долином кретао се одавнина један од најживљих путева који су спајали северни Балкан са Егејом, други по значају пут после пута долином Мораве и Вардара. Овај пут укрштавао се код ушћа са другом још важнијом саобраћајном артеријом која је спајала Исток са Западом (Малу Азију са Македонијом, Грчком и Римом) и која је у римско доба дефинитивно изграђена и позната као via Egnatia[2].

Богатство у сировинама, богато залеђе и добар геополитички положај су главни фактори који на једном одређеном ступњу развитка производње условљавају појаву градова као занатско-трговачких центара. Ништа природније, према томе, него што је на ушћу Стримона никао један од најзнаменитијих градова северне Егеје — Амфипољ. По свом положају Амфипољ је у многоме сличан највећој луци у овој области, Солуну. Али док је Солун у правом смислу вечити град који надживљује највеће кризе, најезде и разарања и од оснивања до данас, кроз хеленистичко, римско, византиско и турско доба, задржава свој првобитни значај,

[1] Hes. Theog. 339.

[2] Римљани су градећи via Egnatia искористили постојеће путеве. Нарочито на отсеку Хераклеја-Амфипољ via Egnatia се подудара са ранијим македонским друмом. B. Ch. Edson, The Location of Cellae and the Route of the via Egnatia in Western Macedonia, Classical Philology 46(1951)11 и д., и P. Collart, Philippes, ville de Macédoine. Paris, 1937, 487 и д.

дотле се економски и политички фактори који су условили оснивање и развитак Амфипоља толико мењају током времена да утичу на судбину овог града. Пре свега рудници сребра и злата исцрпљени су већ у римско време[3] и тиме је ова област изгубила своју највећу привлачну моћ. То је свакако био један од разлога што се крајем антике робни и путнички саобраћај између Цариграда и Солуна није више обављао старим путем via Egnatia целом његовом дужином, већ је од Неаполиса и Филипија скретао у правцу севера и пролазио кроз Серес, заобилазећи Амфипољ. Али, и иначе, почев од IV в., када се војно и економско тежиште римског царства премешта на исток и север, via Egnatia уступа по значају севернијој трансверзали која спаја северну Италију и дунавску границу са новом престоницом Цариградом. На тај начин Анфипољ остаје по страни великих економских струјања и осуђен је на постепено опадање[4], док његову улогу наслеђују Солун и Неаполис (Христополис).

Најзад, на крају антике Амфипољ је био изложен ударцима најезда варвара, јер је долина Стримона претстављала један од најпогоднијих путева њиховог надирања. И када он нестане, у његовој непосредној близини појавиће се додуше нови град — Хрисопољ, али ово византиско утврђење, упркос свом релативно живом економском животу (солане, риболов, поморска трговина) не може да се мери по значају са својим славним античким претходником. После разарања Хрисопоља, од турског времена па све до данас на ушћу Стримона налазимо само незнатна насеља. Узрок томе свакако треба тражити пре у измењеним политичким него економским условима.

* * *

На ушћу Стримона, на његовој левој обали, помиње се у доба Грчко-персиских ратова као важно персиско упориште место Еион. Херодот прича да су Персијанци за време Даријевог похода на Ските поставили на трачкој обали више утврђења, међу којима су се нарочито истакли Дорискос на ушћу Хебра и Еион на ушћу Стримона[5]. Та су утврђења постојала и у време Ксерксове експедиције на Грчку. Херодот описује Дорискос као τεῖχος — утврђење[6]. За Еион он употребљава, поред израза τὸ τεῖχος и τὸ ἄστυ[7], и

[3] О томе да је експлоатација појединих рудника злата у Пангајској гори постајала временом нерентабилна и најзад потпуно изумирала в. P. Perdrizet, Scaptésylé, Klio 10 (1910) 1 и д.

[4] Слично утичу нови услови на судбину суседног града Филипија. Cf. P. Lemerle, Philippes et la Macédoine orientale à l'époque chrétienne et byzantine, Paris 1945, стр. 73.

[5] Уп. Her. VII, 25; в. и Ed. Meyer, Gesch. d. Alt. III, 279.

[6] Her. VII, 59.

[7] Her. VII, 107.

назив ἡ πόλις[8], али ми можемо Еион у то доба пре замислити као утврђење него као прави град-полис[9].

Одличан стратешки положај[10], а нарочито привредни значај ушћа Стримона, о коме је већ било речи[11], учинили су да је Еион постао један од првих циљева атинске експанзивне политике у оквиру атичко-делског савеза. 475 г. Кимон је освојио Еион, пошто је глађу приморао на капитулацију персиског команданта Богеса, који је ово утврђење држао још од Даријева времена[12]. Овај догађај примљен је од савременика као врло значајан успех. Међутим, показало се да није било довољно сломити отпор Персијанаца у овом крају. Много озбиљнији био је отпор трачких домородаца, на који су Атињани наишли када су покушали да дубље продру у унутрашњост. Поражени, Атињани не одустају од намере да се стално настане на ушћу Стримона. Десет година доцније, после битке код Еуримедонта, Атина шаље из Еиона у правцу пангајских рудника десет хиљада колониста. Ови су додуше освојили важно едонско насеље неколико километара северно од Еиона, које су Грци звали Ἐννέα Ὁδοί[13] а где ће доцније бити подигнут Амфипољ, али су код Драбеска били тако страховито потучени и уништени, да је само Еион могао и даље да остане у рукама Атињана[14].

Еион ће послужити Атињанима као полазна тачка и 437/6 г., 29 година после првог неуспелог покушаја колонизирања, када су најзад на челу са Хагноном успели да на месту Ἐννέα Ὁδοί оснују своју колонију Амфипољ: ὡρμῶντο δὲ ἐκ τῆς Ἠϊόνος, — каже

---

[8] Her. VII, 113.

[9] Еион на Стримону не треба бркати — како то чини Димица, Ἡ Μακεδονία ἐν λίθοις φθεγγομένοις, Атина 1896, стр. 710 — са истоименим местом на Халкидику за које Тукидид каже да је колонија Менде (Thuc. IV, 7). Стеф. Виз. и Евстатије разликују овај други Еион од првога, који се увек јавља са епитетом ἡ ἐπὶ Στρυμόνι, ἡ πρὸς Ἀμφιπόλει, као πόλις ἐν χερρονήσῳ. Cf. Oberhummer, RE V(1903)2116 s. v. Eion под 1) и 2). Име Ἠϊών је апелатив којим се често називају приморска места.

[10] Уп. шта Ливије каже о Амфипољу (45, 30, 3): et opportunitatem Amphipolis, quae obiecta claudit omnes ab oriente sole in Macedoniam aditus.

[11] Уп. и следећа сведочанства: Her. V, 23 ἵνα ἴδη τε ναυπηγήσιμος ἐστὶ ἄφθονος καὶ πολλαὶ κωπέες καὶ μέταλλα ἀργύρεα; Plut. Kim. 7 χώραν εὐφυεστάτην οὖσαν καὶ καλλίστην; Thuc. IV, 108 ἡ πόλις (Амфипољ) ἦν αὐτοῖς ὠφέλιμος ξύλων τε ναυπηγησίμων πομπῇ καὶ χρημάτων προσόδῳ.

[12] Her. VI, 107 и Plut. Kim. 7. — Паузаније (VIII, 8, 9) прича да је Кимон освојио Еион на тај начин што је ток реке Стримона скренуо у правцу градских зидина које су биле од непечене цигле па су се од тога распале. Међутим, ова стратегема измишљена је у хеленистичко доба. Cf. Ed. Meyer, н. д. III 463 и пр. 1.

[13] P. Perdrizet, Klio, 10(1910)12 пр. 5 духовито објашњава име Ἐννέα Ὁδοί као народну етимологију од неког трачког назива у вези са именом племена Едонаца (Ἠδωνοί, Ἠδῶνες, Ὤδονες), који су живели на доњем Стримону.

[14] Thuc. I, 100, 3. О свим догађајима у вези са оснивањем Амфипоља и борбама око њега в. поред чланка Amphipolis у RE (Hirschfeld) и монографију J. Papastavru, Amphipolis. Geschichte und Prosopographie. Klio, Beiheft XXXVII.

Тукидид[15] — ἣν αὐτοὶ εἶχον ἐμπόριον ἐπὶ τῷ στόματι τοῦ ποταμοῦ ἐπιθαλάσσιον, πέντε καὶ εἴκοσι σταδίους ἀπέχον ἀπὸ τῆς νῦν πόλεως, ἣν Ἀμφίπολιν Ἅγνων ὠνόμασεν, ὅτι ἐπ'ἀμφότερα περιρρέοντος τοῦ Στρυμόνος... Дакле, Еион се налазио у рукама Атињана стално од 475 г., али он није био атинска колонија или клерухија, већ ἐπιθαλάσσιον ἐμπόριον, другим речима варварско насеље преко кога су Атињани водили трговину. То још више потврђује наш горњи закључак да Еион никад није ни био самосталан град-полис[16]. У сваком случају, ако је то и био раније, Еион после оснивања Амфипоља нераздвојно је везан за овај град и раније или доцније улази у састав његове територије. Иако немамо директног ослонца за то у изворима, ми можемо да сматрамо Еион као једну дему амфипољског полиса[17]. Додуше Еион игра за време Пелопонеског рата прилично самосталну улогу, и Атињани, изгубивши Амфипољ, задржавају Еион све до краја рата. Али то је било једно привремено стање, могуће само у рату. Иначе ко је држао Амфипољ тај је морао имати и Еион.

У једном Теопомповом фрагменту налазимо податак да су Атињани сравнили Еион са земљом[18]. Када је то било и да ли је после тога Еион обнављан, не можемо рећи. Једно је сигурно, да се Еион у доцнијим изворима помиње само утолико уколико се говори о старим догађајима, Персиском рату, борбама за освајање стримонске области и Пелопонеском рату. Географи римског времена не спомињу Еион, ни Страбон, ни Плиније, ни Птолемеј. Мислим стога да је погрешно, а у сваком случају незасновано, када се у литератури понекад говори о Амфипољу и његовој луци Еиону у хеленистичко и римско доба[19]. Амфипољ наравно остаје и у то доба важна поморска база, али ништа не говори за то да је његова лука била и даље на месту Еиона, а не рецимо код самог града. Стримон је био плован у свом доњем току, а Аријан, говорећи о Александровој флоти, каже да се она налазила, спремна за полазак у Малу Азију, код језера Керкинитис све до Амфипоља и ушћа Стримона, и не помиње Еион[20].

Историја Амфипоља од његовог оснивања до пада под македонску власт 357 г. претставља само један одломак бурне исто-

---

[15] Thuc. IV 102, 3.

[16] Треба напоменути да није познат новац Еиона.

[17] Топографски положај Амфипоља и Еиона на ушћу Стримона лепо се види на карти бр. II приложеној поменутој монографији J. Папаставру-а о Амфипољу. Локализовање Амфипоља код села Неохори је потпуно сигурно.

[18] Theop. IV frg. 55 (FHG): Ἠϊών... Θεόπομπος δ'ἐν τῇ τετάρτῃ φησὶν ὡς Ἀθηναῖοι ἐκβαλόντες ἐξ Ἠϊόνος Ἀμφιπολίτας κατέσκαψαν τὸ χωρίον. Никакви трагови хеленски нису нађени на месту старог Еиона, ма да Колар не искључује могућност да се испод византиских зидина нађу и остаци хеленских. Collart, н. д. стр. 74 пр. 3.

[19] В. например J. Папаставру, н. д. стр. 42.

[20] Arr. Anab. I, 11, 3: ἦν δὲ αὐτῷ ὁ στόλος παρὰ τὴν λίμνην τὴν Κερκινῖτιν ὡς ἐπ' Ἀμφίπολιν καὶ τοῦ Στρυμόνος ποταμοῦ τὰς ἐκβολάς.

рије ратова Атине, Спарте и Македоније за превласт у овом делу егејског света. Од Бразидиног похода 424 г. Атињани нису више никад успели да загосподаре Амфипољем, иако су деценијама наглашавали своја права на ту своју колонију и покушавали у више махова да их остваре. Амфипољ је упорно бранио своју независност од метрополе, ослањајући се како на трачка племена којима није било по вољи економско продирање Атињана на њиховој територији, тако и на стране силе, Спарту, Олинтски савез и најзад Македонију. Уосталом, Атињани су увек претстављали мањину у Амфипољу, чије је становништво било састављено претежно од домородаца и становника пресељених из суседних градова, а њихова је странка потпуно ослабела када су и последњи Атини верни грађани, на позив Бразидин, напустили 423 г. Амфипољ и повукли се у Еион[21].

Када је 357 г. освојио Амфипољ, Филип II је овој најзначајнијој у то доба македонској луци, која је била центар експлоатације пангајских рудника и служила за одржавање трговачких веза са Тракијом, оставио бар формално аутономију. И у хеленистичко доба, после оснивања Солуна, Амфипољ задржава свој одлични стратешки и привредни значај.

После битке код Пидне 168 г., из Амфипоља Емилије Паул објављује Македонцима формулу о уређењу њихове земље. Амфипољ постаје главни град прве области македонске — чиме му је дата предност испред Филипија — и задржава свој status слободног града[22].

У римско доба, када постоји тенденција образовања већих самоуправних градских општина, Амфипољ је вероватно апсорбовао више оближњих мањих градова. Ми нисмо у стању да тачно одредимо границе његове територије, сем на неколико тачака на истоку, где амфипољска територија граничи са територијом Филипија[23]. Тако, источно од Стримона, дуж обале територија амфипољска ишла је свакако до места Галепсос, који се локализује на једном истуреном положају 10 км југоисточно од ушћа Стримона и који доминира и стримонским заливом и Пијеријом[24]. Улога коју је ова некадашња колонија Тасоса одиграла у борбама око Амфипоља и њено разарање од стране Филипа 356 г. показује да је Галепсос — као и Еион — морао да држи онај ко је хтео да господари Амфипољем[25] и да је, према томе,

[21] Ј. Папаставру, н. д. стр. 17.

[22] Plin. IV, 38: Amphipolis liberum.

[23] Истраживања која је у току више од две деценије (од 1914 г. надаље) с великим успехом водила у Филипима и његовој околини Француска археолошка школа у Атини изнела су на видело велики број натписа, који заједно са раније познатим омогућују прилично тачно и сигурно одређивање територије ове значајне римске колоније. Cf. Collart, н. д. стр. 276 и д.

[24] Остаци античког насеља и некрополе нађени су код места Гајдурокастро где Пердризе, а са њим и Колар локализују Галепсос. Cf. Collart, н. д. стр. 79 и д.

[25] Уп. Collart, н. д. стр. 80 и д.

ово место после обнављања морало ући у састав Амфипоља. Да је Галепсос на приморју био граница између Филипија и Амфипоља говори и овај Страбонов фрагменат: τῆς δ'ἐν τῷ Στρυμονικῷ κόλπῳ παραλίας τῆς ἀπὸ Γαληψοῦ μέχρι Νέστου ὑπέρκεινται οἱ Φίλιπποι καὶ τὰ περὶ Φιλίππους[26].

Даље на северу амфипољска територија обухватала је и данашње село Прависта, око 8 км североисточно од Амфипоља[26 a], где је нађен један натпис посвећен Септимију Северу, Каракали и Гети од стране амфипољског града (ἡ Αμφιπολειτῶν πόλις)[27].

На северу амфипољски полис вероватно граничи са Серезом. То се може претпоставити, — иако су Амфипољ и Серез доста удаљени један од другога, — због тога што између њих нема већих насеља. Уосталом, ова претпоставка о непосредном суседству Амфипоља и Сереза налази извесну потврду у једном натпису нађеном у Серезу подигнутом у част Ти. Клаудија Диогена, првосвештеника и агонотета македонског коинон-а, који је уједно био агонотет и Амфипоља и Сереза (...ἀρχιέρέα δὲ καὶ ἀγωνοθέτην καὶ τῆς 'Αμφιπολειτῶν πόλεως, πρῶτον δὲ ἀγωνοθέτην τῆς Σιρραίων πόλεως...)[28].

Да је Амфипољ имао поседа и на десној обали Стримона можда би се могло закључити по натпису који је нађен у византиској кули Св. Ђорђа, $1^1/_2$ км западно од Тахинског језера. Натпис је с краја Републике и подигао га је δῆμος 'Αμφιπολιτῶν[29].

---

[26] Супротно Колару, н. д. стр 282 и пр. 5, сматрамо да ово место код Страбона треба схватити онако како га је схватио Perdrizet, Bull. de corr. hell. 21(1897)540, т. ј. да је источно од Галепса до Неста сва обала припадала Филипима. Глагол ὑπέρκεινται свакако има оно значење које му даје Колар и за које се могу навести још много других примера. Али, у овом случају ради се о обали παραλία, која се може схватити и као обалска линија, преко које се налази Филипи и његова територија. У потврду овога може се навести следећа реченица из Страбоновог frg. 13: τὰ μὲν δὴ πρῶτα μέρη τὰ περὶ Σούνιον ὑπερκειμένην ἔχει τὴν 'Αττικὴν σὺν τῇ Μεγαρικῇ μέχρι τοῦ Κρισαίου κόλπου. Зар Сунион не спада у Атику? Јасно је да се ни ту глагол ὑπερκειμένην ἔχει не може узети тако строго да би се из тога закључило да се Атика протеже северно од Униона. Уосталом, против Коларовог тумачења овог Страбоновог фрагмента говори најречитије то да се у оном делу приморја између Галепса и Неста, који је тобоже био изван граница Филипија, налазио Неаполис, за који има неоспорних доказа да је улазио у састав Филипија, како је то сам Колар показао. И иначе је мало вероватно да би се у римско доба могле одржати као самосталне административне јединице мале градске општине као што су Galepsos, Apollonia и Olsyme, у непосредној близини Амфипоља и колоније Филипи.

[26a] Један милиариј нађен у истом селу Прависта даје тачно отстојање од 5 римских миља, P. Perdrizet, Voyage dans la Macédoine Première. Bull. de corr. hell. 19(1895)111.

[27] Ibidem. Cf. Collart, н. д стр. 285 пр. 1.

[28] Димица, н. д. стр. 657, бр. 811.

[29] Perdrizet, н. д. Bull. de corr. hell. 18(1894)419 и д. Натписи у секундарној употреби могли су наравно бити пренети са веће раздаљине, али у овом случају је мало вероватно да би се камење преносило преко реке ради подизања утврђења.

Амфипољ се одржава као значајан град до краја антике. Он се спомиње, између осталог, у итинераријима и Табули Појтингеријани[30], код Птолемеја[31], Хијерокла и Географа Равенског[32].

Амфипољ постаје и седиште епископије. Када је то било не можемо рећи. Врло је вероватно да је амфипољска епископија основана доста рано, иако се показало да епископ Наркиз, који је учествовао на концилу у Сардици 347 г., није био, како се то према Лекијену сматрало, из Амфипоља, већ из Иринопоља у Киликији[33]. Најраније посведочени епископ из Амфипоља је епископ који је потписао акта V екуменског сабора 553 г.[34]. Осим њега познат је још епископ Андреј из Амфипоља, са Трулског сабора 692 г.[35].

Епископија амфипољска посведочена нам је и на једном надгробном споменику нађеном у хришћанској некрополи амфипољској[36]. Из тога натписа цитирамо само реченицу у којој се спомиње епископија: ὁρκίζω σὺν τὴν εὐλογημένην τῆς Ἀμφιπολιτῶν ἁγίας ἐκκλησίας ἐπισκοπὴν καὶ τὸν ταύτης θεοφιλῆ κλῆρον... Пердризе, који је први објавио натпис, мисли, на основу писма, стила и по томе што се у њему спомиње амфипољска епископија, да је то сигурно хришћански, а не византиски споменик[37]. То је прилично неодређено, јер смо видели да нам је епископија амфипољска посведочена за крај VII в., а то је већ у велико византиско време. Али, колико се из копије може судити, писмо заиста говори за раније датовање овог натписа, а и стил такође не смета да се тај натпис стави пре VI в. и да, према томе, то буде најранији помен амфипољске епископије. Да напоменемо у вези са тим да је у Амфипољу ископана базилика која се датује око 500 г.[38].

Последњи пут посведочена је амфипољска епископија — а то је уједно и последњи помен града Амфипоља — у Notitia episcopatuum Cod. Paris. 1555A, као једна од епископија потчињених солунској митрополији: Ἐπαρχία Μακεδονίας... Θεσσαλονίκη μητρόπολις... ιε' ὁ Ἀμφιπόλεως[39]. Међутим, ова нотиција, која претставља

[30] Itin. Ant. 320, 3 и 331, 1; Itin. Hier. 604, 4. Ed. O. Cuntz.

[31] Ptol. III, 12, 28. Један рукопис (cod. Paris. Coisl. 337) има у маргини примедбу уз Ἀμφίπολις: ἡ νῦν Χρυσόπολις (Cf. C. Müller, стр. 311, 2). О томе, в. даље.

[32] Hier. 640, 2, ed. E. Honigmann; Geogr. Rav. 194, 11; 373, 13 ed. M. Pinder et G. Parthey. Cf. и Guidonis Geogr. 535, 24, ibid.

[33] Cf. F. Dvornik, La vie de Saint Grégoire le Décapolite et les Slaves macédoniens au IXe siècle, Paris 1926, стр. 33, pr. 4.

[34] Mansi IX 392 A. cf. E. Stein, Histoire du Bas Empire II, 663, пр. са стр. 662 (Amphipoleos primae Macedoniae, а не primae Armeniae).

[35] Mansi XI 993.

[36] Perdrizet, o. c., Bull. de corr. hell. 18(1894)426 и Димица, н. д. стр. 714, бр. 889.

[37] Perdrizet, н. д. стр. 427.

[38] Е. Пелекидис, Πρακτικὰ Ἀρχ. Ἑτ. 1920, 87, (према Lemerle, н. д. стр. 406).

[39] Г. Конидарис, Αἱ μητροπόλεις καὶ ἀρχιεπισκοπαὶ τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου καὶ ἡ „τάξις“ αὐτῶν. Атина. 1934, стр. 94.

најстарији списак епископија у који је укључен и Илирик, па би према томе морала потицати из почетка VIII в., показала се при пажљивом испитивању као једна прилично произвољна компилација, услед чега се не може тачно датовати ни искористити за истраживања[40]. Нарочито што се тиче солунске области она даје једно стање „које се не слаже са оним што се зна о епископским седиштима ни пре словенске инвазије ни после ње" (Duchesne). Због тога овај податак не може се узети као доказ да је амфипољска епископија постојала у VIII в. и после великих пертурбација које је изазвао долазак Словена. Истина постоји онај други податак о учествовању амфипољског епископа Андреја на Трулском сабору 692 г., али то не мора да значи да је у то време још увек постојао и град Амфипољ, јер је положај епископа амфипољског могао да се одржи још извесно време после пропасти града.

То су последњи помени Амфипоља. После тога губи му се траг. Ни нотиције епископата, ни повеље, ни забелешке путописаца који су пролазили овим крајевима не знају за овај град. Очигледно је да се то не може објаснити случајношћу, већ се намеће закључак да Амфипољ у средњем веку није постојао[40a].

Овом нашем закључку, међутим, као да противуречи чињеница да код неких византиских историчара XII—XIV в. налазимо да се Амфипољ спомиње у вези са савременим догађајима. Али, пажљивија анализа ће показати да се ради о ученим писцима који воле да архаизирају и да они називају Амфипољем град који је у то време званично носио друго име. Ево најпре тих места хронолошким редом:

Ана Комнина, говорећи о ослепљењу узурпатора Василакија (1078 г.), каже да су се посланици њеног оца срели са овим бунтовником између Филипија и Амфипоља: μεταξὺ Φιλίππων καὶ Ἀμφιπόλεως, и да су му ископали очи код села Хлебина[41]. Исти податак имамо и код Вријенија[42].

Никита Хонијата прича како је 1185 г., после заузећа Солуна, један део норманске војске кренуо према Цариграду, док се други њен део задржао у области око Амфипоља и Сереза: τὸ δὲ μέσον τὰ κατ' Ἀμφίπολιν καὶ Σέρρας ἐπενέμετο[43]. Нешто доцније, на почетку владе Исака II, Нормани су држали Тесалију и заузели Амфипољ:

---

[40] Уп. V. Laurent, Byzantion VII(1932)521: „une compilation arbitraire, tardive et où le seul caprice d'un érudit amateur a accumulé les additions et les corrections les moins justifiées".

[40a] Lemerle, н. д. стр. 272 наводи са сумњом у своме списку епископа филипских, под бр. XVIII, Иноћентија, који је тобоже најпре био епископ у Амфипољу, а затим (око 1013 г.) у Филипима, позивајући се на Мерцидиса код кога нема никаквих доказа за то. Очигледно је да се ради о још једном случају фалсификата овог познатог фалсификатора античких натписа.

[41] Alexias I, p. 34, 10, ed. Reifferscheid.

[42] N. Bryenn. p. 156, 9, ed. Bonn.

[43] Nik. Choniates p. 413, 14.

οἳ Θετταλίαν τε εἶχον ἤδη καὶ Ἀμφίπολιν παρεστήσαντο[44]. Исто тако нападају, према Хонијату, и Бугари 1186 г. област око Стримона и Амфипоља: ἐπῄει (sc. ὁ βάρβαρος) κατὰ τῶν περὶ Στρυμόνα τε καὶ Ἀμφίπολιν ἐπαρχιῶν[45].

Средином XIV в. Нићифор Григора на два места спомиње Амфипољ у вези са надирањем Срба у област око ушћа Струме. Одмах после Душанова доласка на власт, српска војска је продрла до Струме и Амфипоља: ἄχρι Στρυμόνος καὶ Ἀμφιπόλεως[46]; доцније, Струмицу и све области око Струме све до Амфипоља — καὶ ὁπόσα περὶ Στρυμόνα τὸν ποταμὸν ἄχρι καὶ ἐς Ἀμφίπολιν ἔστι χωρία — потчињава својој власти и знаменити Хреља[47].

Највише се Амфипољ спомиње код Кантакузина и његови подаци су нарочито инструктивни за нас, јер нам помажу да тачније одредимо положај града који он назива Амфипољ. Тако сазнајемо из неколико места да се Амфипољ налазио не само на Стримону, већ и на мору: πρὸς Ἀμφίπολιν συντέθεντο ἀλλήλοις συντυχεῖν, ὁ μὲν (sc. ὁ βασιλεύς) ναυσὶν ἐκ τῆς θαλάσσης, ἵππῳ δὲ ὁ Κράλης ἐξ ἠπείρου[48];... ἐκ τῆς Ἠϊόνος ἄρας καὶ τὴν νύκταν ἐκείνην ὡρμίσατο ἐπ᾽ ἀγκυρῶν Ἀμφιπόλεως ἐγγὺς ὑπὸ Τριβαλῶν κατεχομένης... πρὸς ὃν (т. ј.

---

[44] Idem, p. 465, 16. Уп. и p. 467.

[45] Idem, p. 616, 2. У вулгати Хонијатовог дела стоји место Амфипољ—Пополиа: μέσον τοῦ στρατεύματος περὶ τὴν ποπολίαν καὶ τὰς σέρρας ἐκαρτέρει (p. 413, 14); καὶ μέχρι ποπολίας καὶ βολεροῦ ἐλθόντων (p. 465, 16); κατὰ τὸν τόπον τοῦ στρυμόνος περὶ τὴν σήμερον λεγομένην πωπωλίαν (p. 616, 2). На основу тога закључио је Тафел да се Амфипољ у средњем веку звао Пополиа (De Thessalonica eiusque agro, Berlin 1839, стр. 498 и пр. 2 и De viae Egnatiae parte orientali, Tübingen 1841, стр. 9 и пр.). Осим код Хонијата, Пополиа се налази још у житију Св. Германа: „Urbe Christopolitana excedit... ac Philippos praeteriens, ad montem quemdam devenit, ex adverso quidem Popoliae..." (AA SS ad 12 Maii vol. III (1866) p. 163 ed. J. Carnandet) и у неколико докумената (Actes de Chilandar 68, 4: ἀλλὰ δὴ καὶ τῶν περὶ τὰς Σέρρας καὶ τὸν Στρυμμόνα, ναὶ μὴν τὴν Παραλιμνίαν καὶ τὴν Ποπολίαν ζευγηλατείων; практик манастира Богородице Спилеотисе, Виз. врем. 5(1898), 483 и д.: τῆς ἐν τῷ κατεπανικίῳ Ποπολίας; повеља Андроника II „великом чаушу" кефалији: τῆς θεοσώστου πόλεως Σερρῶν ἔτι καὶ τῶν Κάστρων καὶ τῆς χώρας Ποπολίας, изд. Т. Флоринский, Памятники закон. деятельности Душана, стр. 217). Пополиа је исквaрени народни облик за Амфипољ, али, како је показао Киријакидис, Βυζαντιναὶ μελέται, Солун 1939, стр. 270 и д. у средњем веку она не обележава град, већ област амфипољску. То се јасно види из горе наведених докумената. Али најбољи доказ да Амфипољ у средњем веку није постојао, већ само област Пополиа — у овом је имену успомена на најзначајнији град стримонске области надживела његову пропаст — налазимо код самог Хонијата. Док у основном тексту p. 415, 20 стоји: ὡς νῦν μὲν οἱ ὑπενάντιοι Ἀμφίπολιν παρεστήσαντο, дотле vulgata има: ποτὲ μὲν ἡ χώρα τῆς ποπολίας ὅλη προσεκύνησε τοῖς φράγγοις. Писац вулгате зна само за ἡ χώρα τῆς ποπολίας, он и не сумња да се под Ἀμφίπολις код Хонијата крије један други њему савремени град.

[46] N. Gregoras I p. 457, 14, ed. Bonn.

[47] Idem, I p. 626, 19.

[48] Kantak. II p. 323, 19, ed. Bonn.; уп. и II p. 327, 23.

Брајану, који је управљао Амфипољем) ἀκατίου ἐπιβὰς νυκτὸς, ἀφίκετο εἰς Ἀμφίπολιν ὁ βασιλεὺς κρύφα[49]. Да се Кантакузинов „Амфипољ" налазио на мору било је потребно нарочито нагласити због тога што се по томе види да он није исто што и антички Амфипољ, који се налазио око 25 стадија удаљен од обале и никад није сматран приморским градом[50]. Кантакузин нам је сачувао и податак да је Амфипољ био дуго времена разорен и да је обновљен за владе Андроника III: Ἀμφίπολιν δὲ τὴν ἐν Στρυμόνι πόλιν Ἑλληνίδα παλαιάν, ἐκ πολλῶν ἐτῶν κατεσκαμμένην αὖθις ἐτείχισεν ὁ βασιλεὺς καὶ συνῴκισεν ἐκ τῶν πέριξ πόλεων πέμψας ἀποικίας[51].

Ови подаци о Амфипољу код византиских писаца јасно показују да се ради о једном знатном насељу на самом ушћу Стримона, које никако није могло бити случајно изостављено или прећуткивано у документарним изворима. Стога се може закључити да се град, који наведени историчари називају Амфипољем, мора налазити у документарним изворима под неким другим именом, стварним званичним именом које је носио у средњем веку. Ана, Вријеније, Хонијат и Григора познати су по својој учености и манији архаизирања, а Кантакузинова наклоност ка том истом архаизирању види се у наведеним цитатима и по томе што место Анакторополис употребљава Еион, а место Срби — Трибали. За њега, као што је познато, Цариград је још увек Визант. Из свега овога следи да помињање Амфипоља код наведених писаца није никакав доказ да је Амфипољ заиста постојао у њихово време.

Како се звао град коме је дат антички назив „Амфипољ"? У познатим малим списима који садрже спискове градова који су променили имена[52] стоји да се Амфипољ доцније звао Хрисопољ. Међутим, веродостојност ова два списа је често с правом довођена у сумњу, и без других доказа њихово сведочанство се не би могло узети као тачно.

Против традиционалног идентификовања Амфипоља са Хрисопољем, заснованог на овим изворима[53], устао је Тафел и поку-

---

[49] Kantak. III p. 116, 15. Кантакузин употребљава Еион погрешно. Он античким именом Еион назива место Анакторополис (в. III p. 114, 20: καὶ τῆς Ἠϊόνος πόλεως παραλίου κατὰ τὴν Θρᾴκην, ἣ νῦν Ἀνακτορόπολις καλεῖται), чији положај није тачно утврђен, али који се морао налазити, како се види из горњег цитата, источније од Амфиполиса на истој обали. Уп. Collart, н. д. стр. 84 и д.

[50] Lemerle, н. д, стр. 201 пр. 5 такође сматра да се у поменутом пасусу (III p. 116, 15) ради о приморском граду, али он мисли да је Кантакузин ту побркао Амфипољ са Еионом. Уствари никакве збрке нема. Кантакузин назива „Амфипољем" не антички Амфипољ, већ град на ушћу Стримона.

[51] Kantak. II p. 542. — Ово место не треба схватити тако да је Амфипољ лежао у рушевинама од најезде Словена све до XIV в. и да је тек тада обновљен, како то мисли F. Dvornik, н. д, стр. 33. „Амфипољ" је био разорен вероватно од стране Каталанаца, неколико деценија пре Андроникове владе. Уп. и Papastavru, н. д., стр. 46.

[52] Ὅσαι τῶν πόλεων μετωνομάσθησαν εἰς ὕστερον и Περὶ ἐπωνυμίας πόλεων καὶ τόπων, Ed. A. Burckhard, Hier. Synecd. App. I, 15; Ia 6; III, 90.

[53] Овог су мишљења били Ortelius, Thes. geogr. s. v. Amphipolis и M. Lequien, Oriens Christianus II, 83.

шао да докаже да су Амфипољ и Хрисопољ постојали упоредо један и други у средњем веку, јер се, како је он истакао, у византиским литерарним изворима спомињу оба града[54]. Главни аргументи за ово своје тврђење извукао је Тафел из упоређења горе наведеног места код Ане Комнине и Вријенија о ослепљивању узурпатора Василакија[55] са одговарајућим местом о том истом догађају код Скилице. Скилица, односно његов настављач[56] каже, наиме, да су Василакију ископали очи близу Хрисопоља (ἔγγιστα τῆς Χρυσοπόλεως), док код Ане и Вријенија стоји, као што смо видели, да се тај догађај одиграо код села Хлебине између Филипија и Амфипоља. Из овог закључује Тафел да Хрисопољ не може бити исто што и Амфипољ, и да се Хрисопољ налазио између Филипија и Амфипоља. А пошто по његовом мишљењу Еион на ушћу Стримона такође постоји у средњем веку — јер се и он спомиње код византиских писаца[57] — то се Хрисопољ морао налазити даље на истоку и није имао везе са она два града на доњем Стримону.

Закључак који је Тафел извео из супротстављања Скилициног текста са Аниним није тачан. Скилицин настављач каже исто што и Ана, само што се код њега јавља Хрисопољ место Амфипоља, а то је због тога што он пише једноставнијим језиком и није захваћен оном модом архаизирања која је владала у византиској књижевности доба Комнина и Палеолога. Тафел је превидео једну чињеницу: да ћемо узалуд тражити Хрисопољ код оних писаца који имају Амфипољ и обрнуто. Учени историчари који се заносе античком прошлошћу говоре само о Амфипољу, док настављач Скилицине хронике — јер је то наш једини литерарни помен Хрисопоља[58] — о Хрисопољу. Тако се град стварно звао у његово време, и то нам је као што ћемо видети, посведочено многим документима. Ми бисмо, према томе, из упоређења одговарајућег текста код настављача Скилице и Ане извукли супротан закључак: да су, наиме, Амфипољ и Хрисопољ у средњем веку два имена једног истог града.

Тафелово мишљење о томе да је Амфипољ у средњем веку постојао истовремено са Хрисопољем прихватили су неки други научници. Хиршфелд такође мисли да Хрисопољ нема везе са Амфипољем који се у византиско доба звао Пополиа[59]. Исто тако и наш Ст. Новаковић[60]. Димица каже да је Амфипољ више пута

[54] Tafel, De Thessalonica, стр. 501 и д.

[55] В. горе стр. 14.

[56] V. Moravcsik, Byzantinoturcica I (1942), 193 и д.

[57] Tafel, н. д. стр. 502.

[58] Сем код Скилице, Хрисопољ налазимо само још код Глике, који њега преписује. Код Глике стоји место ἔγγιστα τῆς Χρυσοπόλεως, — κατ'αὐτὴν τὴν Χρυσούπολιν. M. Glyca, p. 617, 15 ed. Bonn.

[59] Hirschfeld, Amphipolis, RE I (1894), col. 1952.

[60] Ст. Новаковић, Струмска област у XIV веку и цар Сефан Душан, Глас СКА XXXVI, Београд 1893, 17 и д.

разаран, али да је стално обнављан све до XIV в. Дворник, као што смо видели, на основу поменутог Кантакузиновог податка, сматра да је Амфипољ од словенске сеобе остао у рушевинама све до времена Андроника Млађег[61]. По њему уствари никаквог Хрисопоља на Стримону није ни било, јер она места која он наводи свакако се односе на Хрисопољ-Скутари на Босфору[62].

Супротно Тафелу има научника који су за потпуно идентификовање Хрисопоља са античким Амфипољем. У новије време[63] такво мишљење заступа Ст. Киријакидис[64]. Иако он ничим не поткрепљује своје тврђење, на њега се позивају као на ауторитет поједини научници који не улазе ближе у испитивање односа Амфипоља и Хрисопоља[65]. И Папаставру, такође без икаквих аргумената, сматра вероватним да је у византиско доба име Хрисопољ заменило старо име Амфипољ[66].

Ако је Тафелова теза о истовременом постојању три града Еиона, Амфипоља и Хрисопоља очигледно погрешна, ни супротна теза о идентификовању Хрисопоља са античким Амфипољем не одговара потпуно стварном стању. Ми смо рекли да Амфипољ у средњем веку није постојао и да су код византиских писаца „Амфипољ“ и Хрисопољ два имена за један исти град. Али то не значи да је Хрисопољ исто што и антички Амфипољ. Чини нам се да се по овом питању Лемерл највише приближава истини. Јер, мада мисли да се идентификовању Хрисопоља и Амфипоља не би могле ставити озбиљне замерке, он ипак увиђа да писани

61 Dvornik, н д. стр. 34, в. напред стр. 16 пр. 51.

62 Симеон, епископ хрисопољски, који се спомиње у писмима Теодора Студита и Филип из Хрисопоља који потписује акта Фотијевог сабора 878/9 г. припадају свакако малоазиском Хрисопољу. Међутим, како ће се из даљег нашег излагања видети, Хрисопољ на Струми забележен је у низу докумената који су остали непознати Дворнику. Из чињенице што се у житију Св. Георгија Декаполита на оном месту где се говори о томе како су Словени нападали и пљачкали лађе које су пловиле Струмом (стр. 54, 23-26: Ἐκ δὲ ταύτης [sc. τῆς Χριστουπόλεως] ἀποβὰς τοῦ πλοίου, κατήντησεν ἐπί τινα ποταμόν, ἐν ᾧ Σκλαβίνοις λησταῖς περιέπεσεν, ἐπὶ λέμβου τὰς τοῦ ποταμοῦ παραμειβομένοις ὄχθας, καὶ τὰ προσπίπτοντα τῶν πλοίων ληϊζομένοις) не спомиње Хрисопољ, не може се закључити да код ушћа Струме није било никаквог града. Из текста се види на коме је месту светац прешао преко реке. Он је из Христупоља (Кавала) кренуо копненим путем и стигао до Струме. Тај пут није избијао код ушћа већ доста северније, код некадашњег Амфипоља (то је уствари била стара via Egnatia), где у то доба заиста није било никаквог града. Уосталом, овај пут није имао ону важност коју му придаје Дворник, јер се саобраћај између престонице и Солуна обављао, као што смо у уводу указали, севернијим путем који је пролазио кроз Серез.

63 Од старијих научника који су идентификовали Хрисопољ са Амфипољем и Еионом навели смо раније Ортелија и Лекијена, в. пр. 53.

64 Ст. Киријакидис, Βυζαντιναὶ μελέται, стр. 272 и д.

65 Тако, на пример, F. Dölger, Aus den Schatzkammern des heiligen Berges, стр. 295; уп. и Lemerle, н. д. стр. 264.

66 Папаставру, н. д. стр. 45 и д. За римски и византиски период монографија Папаставру-а сувише је сумарна и не сасвим поуздана.

извори и археолошки остаци указују пре на приморски положај Хрисопоља. Али, пошто се не може одлучити да ли да Хрисопољ локализује код Еиона или код Амфипоља, он оставља питање нерешено[67]. Овде треба навести и Јиречека који је тачно констатовао да Кантакузин назива Хрисопољ Амфипољем. Међутим, и он мисли да је посреди погрешно идентификовање, тим пре што по њему Хрисопољ није уопште био на Стримону, већ даље на истоку код места Орфано[67a].

Пре но што дамо одговор на питање о односу Амфипоља и Хрисопоља да видимо у којим се изворима још — сем код настављача Скилициног — спомиње Хрисопољ и шта нам они кажу о његовом положају.

Најранији помен Хрисопоља имамо у једној повељи Атанасија, оснивача Велике Лавре на Св. Гори, из 984 г.[67b]. У њој се спомиње једна хрисовуља Василија II, којом су, између осталог, ослобођене пореза 25 кућа у Хрисопољу (ἐπεὶ δὲ ἐν τῷ αὐτῷ χρυσοβουλλίῳ περιέχονται οἶκοι εἰκοσιπέντε... ἐξκουσευόμενοι ἐν Χρυσοπόλει). Тиме нам је посведочено постојање Хрисопоља већ за X в.

Хрисопољ се затим спомиње у чувеном уговору Алексија I Комнина са Млецима из 1082 г., из чега се види да се ради о важној луци на Егејском мору[68].

1096 г. прошли су кроз Хрисопољ крсташи на путу за Цариград[69], а средином XII в. пропутовао је кроз ове крајеве познати арапски путописац Идриси и у својој географији забележио и град Хрисопољ: „Од Солуна има 25 миља или један дан пута... до града Рендине... Одатле 25 миља до града Ахрисоболи, који се налази близу мора и води живу трговину; пре него што се дође до града пролази се преко реке Мармари"[70]. Река Мармари која се мора прећи пре него што се дође до Хрисопоља је Струма[71]. Према томе Хрисопољ се налазио на мору одмах источно од Струме.

---

[67] Lemerle, н. д. стр. 264 и д.

[67a] К. Јиречек, Историја Срба. Београд 1922, I, стр. 295; о месту Орфано в. ниже.

[67b] Dölger, Aus den Schatzkammern des heiligen Berges, Nr. 108, 32—33.

[68] Dölger, Regesten, 1081.

[69] Cf. Tafel, н. д. стр. 500.

[70] W. Tomaschek, Zur Kunde der Hämus-Halbinsel, II. Die Handelswege im 12. Jahrhundert nach den Erkundigungen des Arabers Idrisi. Sitzungsberichte d. kais. Akad. d. Wiss. Phil-hist. Kl. CXIII (1886) стр. 357 и д.

[71] Да се река Стримон — у свом доњем току свакако — зове у средњем веку и Мармара каже нам изричито француски путописац P. Belon (в. доле пр. 82): Strymon flumen Marmara vocatur a pago Marmara, ubi magnum est stagnum; vicina sunt rudera quae rustici nominant Chrysopoli (цитирано према Томашеку, н. д. стр. 358). Село Мармарион посведочено је у више средњевековних докумената. Мармарион се звало место испод Амфипоља, где су нађени остаци мостова, преко којих се у античко и византиско време вршио прелаз преко Стримона. Уп. Lemerle, н. д. 172 пр. 1. Треба обратити пажњу на то да Белон у наведеном цитату разликује Мармара — рушевине код античког Амфипоља — од остатака византиског Хрисопоља.

За поморски положај Хрисопоља говори и један податак из историје Виљема Тирског за 1181 г.: Sed et galias alias a prioribus circa Chrysopolim, urbem Macedoniae, dicuntur reperisse (Latini[72]).

За крај XII в. посведочен нам је Хрисопољ у једном писму папе Инокентија III упућеном митрополиту филипском (et vineas, quas habet apud Chrysopolim)[73].

Хрисопољ налазимо и у три хрисовуље цара Душана. Једна је из 1346 г. издата манастиру Зографу и у њој се спомињу море хрисопољско и река хрисопољска (εἴς τε τὴν θάλασσαν τῆς Χρυσοπόλεως καὶ εἰς τὸν ποταμόν)[74]. У другој хрисовуљи издатој Лаври Св. Атанасија 1347 г. спомиње се риболов и пристаниште у Хрисопољу (ἀπὸ τῆς ἁλικῆς καὶ σκάλας τῆς Χρυσοπόλεως)[75]. Трећа хрисовуља, манастиру Ватопеду из 1348 г., спомиње тврђаву хрисопољску[76].

И из времена после Душанове смрти, када ушће Струме није више било у српским рукама, имамо неколико спомена Хрисопоља у документима. У једној повељи Јована V Палеолога из 1357 г. додељују се великом примикерију Алексију и протосевасту Јовану места Хрисопољ, Анакторополис и Тасос у наследну својину[77]. 1374 г. велики примикерије Јован и његова жена дарују једном повељом манастиру Пантократора једну њиву у Хрисопољу[78]. Најзад, 1378 г. помиње се у једној хиландарској повељи кефалија Хрисопоља Саракинопулос[79].

У повељи патријарха цариградског Антонија из 1394 г.[80a] помињу се међу поседима манастира Пантократора у области доње Струме и нека имања у Хрисопољу. Али главни поседи поменутог манастира у овом крају налазе се изван хрисопољске области (τὰ χρυσοπολιτικὰ δίκαια), делимично у области бившег Амфипоља, где је и село Мармарион, а где се налазила и кула коју су ктитори манастира Пантократора и дариваоци ових имања, браћа Јован и Алексије, подигли 1367 г. ради заштите манастирских поседа, како се види из натписа нађеног у непосредној близини села Неохори[80b].

---

[72] Guilielmus Tyrius, Hist. Hierosol. 22, 13.

[73] Innocentii III epist. 15, 56.

[74] А. Соловјев—В. Мошин, Грчке повеље српских владара. Београд, 1936, стр. 68. бр. IX, 42—43.

[75] Соловјев—Мошин, н. д. стр. 120, бр. XVI, 50—51.

[76] Соловјев—Мошин, н. д. стр. 142, бр. XVIII, 66 и д., стр. 144, XVIII, 81.

[77] Cf. Lemerle, н. д. 206, пр. 2.

[78] Actes de Pantocrator, бр. V, 13. Виз. Врем. X (1903) стр. 8—10.

[79] Actes de Chilandar, стр. 332, бр. 157, 51.

[80a] Miklosich—Müller II, стр. 216 и д. Година 1392, коју наводе Миклошић—Милер не одговара ни индикту ни години од стварања света.

[80b] Димица, н. д. стр. 708, бр. 872. Cf. Lemerle, н. д. 208.

Хрисопољ се спомиње и у два грчка портулана (перипла), сачувана у рукописима из XVI в., али која свакако потичу из XV в. И из њих се види такође да је Хрисопољ на мору[81].

Последњи помен Хрисопоља, сада већ у рушевинама, оставио нам је француски путописац П. Белон, који је средином XVI в. пропутовао кроз ове крајеве. Он је на ушћу Стримона видео рушевине једног града и чуо од сељака да их називају Хрисопољ: „L'on voit les ruines d'une ville à l'entrée de la bouche de Strimone qui est en tout deshabitée: laquelle les paysans du pays nomment Chrysopoli...“[82].

Наведена места из извора јасно показују да је Хрисопољ био напредна поморска лука источно од Стримона, са развијеним риболовом и соланама, чије постојање можемо да пратимо од X до XV века. Сведочанство Белоново помаже нам да ближе одредимо положај тога града. По њему рушевине Хрисопоља налазиле су се на ушћу Стримона, а на томе месту — на месту античког Еиона — могу се и данас видети остаци византиског утврђења[83]. То су свакако оне рушевине које је видео Белон и за које је чуо од сељака да их називају Хрисопољ.

Код Еиона локализује Хрисопољ, колико је нама познато, само П. Колар[84]. Остали научници који су се тим питањем бавили или траже Хрисопољ даље на истоку, сматрајући са Тафелом да Хрисопољ постоји упоредо са Еионом и Амфипољем, или га пак потпуно идентификују са Амфипољем. Томашек[85], а за њим Јиречек[86], локализују Хрисопољ код места Орфано, не наводећи за то никакве аргументе. Међутим, Орфано није ни на мору ни на Стримону, и не видимо на основу чега се може ово место узети у обзир код локализовања Хрисопоља.

Ако резимирамо оно што смо досада рекли, две ствари неоспорно стоје: да Амфипољ у средњем веку није постојао и да се Хрисопољ налазио на ушћу Стримона, на месту античког Еиона. Остаје нам да одговоримо на питање зашто су византиски писци могли да на Хрисопољ пренесу име античког Амфипоља, иако се он налазио на месту Еиона. Очигледно је, по великом броју примера који смо навели, да не може бити по среди бркање или незнање.

На почетку ове расправе ми смо показали да Еион вероватно није никад био самосталан град-полис, а да је, уколико је то и

---

[81] A. Delatte, Les portulans grecs. Liège 1947, стр. 227 и 307.

[82] P. Belon, Les observations de plusieurs singularitez et choses mémorables... éd. 1554, фол. 55s. (цит. према P. Collart, н. д. стр. 73 пр. 2).

[83] Cf. Collart, н. д. стр. 73.

[84] Ibidem.

[85] Tomaschek, н. д. стр. 358.

[86] Јиречек, н. д. I, 285, 295; II, 41. Уп. и Collart, н. д. стр. 75 и пр, 4.

био, ту самосталност морао изгубити оснивањем Амфипоља и да је раније или доцније ушао у састав његове територије. Амфипољ је, као сваки антички полис, обухватао, вероватно већ у хеленистичко, а свакако у римско доба, поред града у ужем смислу и територију чије смо простирање на неколико тачака покушали да утврдимо. Цела се ова територија звала ἡ Ἀμφιπολιτῶν πόλις, или Ἀμφίπολις ἡ πόλις, услед чега се у средњем веку и задржао за ову област назив Пополиа.

Хрисопољ је свакако настао после пропасти Амфипоља. Његово име, које нас потсећа на славни истоимени град у Битинији, намеће питање, нису ли код његовог оснивања учествовали исељеници из овог града. Познато је, наиме, да су у раном средњем веку вршена честа пресељавања, с једне стране, Словена са Балкана у Малу Азију, и посебно у Битинију, а с друге стране, домаћег грчког становништва из Мале Азије у словенизиране и опустошене крајеве Балкана. Хрисопољ је једна утврђена лука каквих је у то време, време честих напада варвара и са копна и са мора, подигнуто више на суседној трачкој обали. Уска градска територија Хрисопоља није се подударала са територијом амфипољског полиса, али је Хрисопољ био највеће насеље у тој области, и сасвим је природно што су га византиски писци који су волели да архаизирају називали именом његовог славног претходника.

Ако овако поставимо ствар онда ће се и један податак код Цецеса, коме досада није поклоњено ни довољно поверења ни довољно пажње, — што је уосталом разумљиво кад се зна какве се све грешке провлаче у географским подацима овог писца[87] — показати као потпуно тачан. Његова схолија: Ἡ Ἠϊὼν ἢ ἡ Χρυσόπολις ἢ Ἀμφίπολις, πόλις τοῦ Στρυμόνος[88] значи уствари ово: Еион, то је садашњи Хрисопољ или, како га још зову, Амфипољ, град на Стримону. И то је најбољи одговор на ово наизглед замршено питање о односу Еиона, Амфипоља и Хрисопоља у средњем веку.

EION — AMPHIPOLIS — CHRYSOPOLIS

Fanoula Papazoglou

Eïon, mentionnée par Hérodote comme forteresse perse aux temps des guerres médiques, prise par Cimon en 475, servit, selon Thucydide, d'emporion aux Athéniens et de base dans leurs tentatives répétées pour s'établir dans la vallée du Strymon. Eïon ne fut jamais une cité indépendante et après la fondation d'Amphipolis elle fut comprise dans les limites du territoire de cette colonie athénienne. Détruite par les Athéniens (frg. de Théopompe), cette ville, à ce qu'il semble, ne fut plus restaurée, car les sources postérieures ne

[87] Cf. K. Krumbacher, Geschichte der byzantinischen Literatur, München 1897 стр. 527.

[88] Schol. ad Lycophronem, v. 417–420.

la mentionnent jamais comme existante, même lorsqu'elles parlent d'Amphipolis comme base navale (Arrien).

Amphipolis, objet de lutte entre les Athéniens, Lacédémoniens et Macédoniens à la fin du Ve et dans la première moitié du IVe siècle, guarda toute son importance économique et stratégique sous la domination macédonienne et même après la bataille de Pydna elle jouit d'une autonomie formelle en tant que cité libre. Conformément à une tendance commune à l'époque romaine, son territoire s'élargit et embrassa, outre le territoire de l'ancienne Eïon, plusieurs autres petites cités voisines. Sur la côte, Galepsos appartenait à Amphipolis et marquait la limite avec la colonie de Philippes; au nord, Amphipolis touchait au territoire de Serrès; à l'ouest son domaine s'étendait au delà du fleuve, à en juger par une inscription trouvée sur la rive droite du Strymon.

Les dernières mentions d'Amphipolis (outre Hiérocle et le Géographe de Ravenne) concernent le siège épiscopal que cette ville a du posséder dès une époque ancienne L'évêque d'Amphipolis prend part au concile de Constantinople (553) et au Quint-Sexte (692). La notitia episcopatuum cod. Par. 1555A, où l'on trouve aussi l'évêché d'Amphipolis, est une compilation tardive qui se soustrait à une datation sûre. Donc, Amphipolis disparut probablement lors des invasions slaves; son siège épiscopal — qui d'après les documents existait en 692 — a pu pour un certain temps survivre à la destruction de la ville.

Au moyen âge Amphipolis n'existe plus. Aucun document, aucune liste épiscopale, aucun géographe de l'époque byzantine ne mentionne cette ville. Il est vrai que certains écrivains byzantins, connus pour leur style archaïsant, parlent d'Amphipolis comme d'une ville contemporaine. Ainsi, Anne Comnène et N. Bryenne affirment que l'usurpateur Vasilakis fut aveuglé dans un village entre Philippes et Amphipolis. Pourtant, d'après Skylitzès, ce même épisode a eu lieu près de Chrysopolis et il est évident qu'il s'agit dans les deux cas de la même ville. Les historiens archaïsants de l'époque des Comnènes et Paléologues, tels N. Choniate, N. Grégoras et Jean Cantacuzène, continuent à parler d'Amphipolis, en la plaçant toutefois non au site de l'ancienne cité, mais à l'embouchure du Strymon, où les documents ne connaissent que la ville de Chrysopolis.

Chrysopolis est citée dans un grand nombre d'actes du Xe au XIVe siècle: chrysobulle de Basile II, citée dans un acte de St Athanase de 984; traité d'Alexis Comnène avec Venise de 1082; trois chrysobulles de Stephan Dušan, mentionnant la mer, le fleuve, le port et les pêcheries de Chrysopolis; acte de Jean V Paléologue de 1357; acte du grand primicaire Jean au monastère du Pantocrator de 1374; acte de Chilandar de 1378; acte du patriarche Antonios de 1394. Chrysopolis fut visitée vers la moitié du XIIe siècle par le géographe arabe Idrisi. Elle est citée aussi dans quelques sources occidentales (Gesta Francorum, lettre d'Innocent III). Enfin, les portulans grecs, datant probablement du XVe siècle, signalent aussi

le port de Chrysopolis. La valeur de tous ces témoignages est d'autant plus grande qu'ils nous montrent que Chrysopolis était un port maritime à l'embouchure du Strymon, et c'est à cet endroit justement que P. Belon a vu au XVIe siècle des ruines que les paysans nommaient Chrysopolis.

Par conséquent, Chrysopolis se trouvait sur l'emplacement de l'ancienne Eïon, et il est aussi inexact de l'identifier à Amphipolis que de considérer ces deux villes comme coexistantes. Chrysopolis était à l'époque byzantine la ville la plus importante de la région strymonienne, de la Popolia, comme s'appellait du nom populaire le territoire de l'ancienne Amphipolis, et c'est pour cela et non par erreur que les écrivains byzantins lui ont transféré, par mode d'archaïsme, le nom de la célèbre ville qui lui avait précédée.

Зборник радова С. А. Н. XXXVI — Византолошки институт С. А. Н., књ. 2
Recueil des travaux de l'Acad. Serbe des Sc. XXXVI — Institut d'Études byzantines, № 2

ФРАЊА БАРИШИЋ

О НАЈСТАРИЈОЈ ПРОКОПИЈЕВОЈ ВЕСТИ О СЛОВЕНИМА

У Bellum Gothicum II 14—15 Прокопије приповеда о Херулима. Ово германско племе, према њему, много се разликује од осталих како по ратоборности и спремности на пљачку тако и по својим дивљим обичајима: самоубиствима жена на гробовима својих мужева, убијању стараца и болесника, приношењу људских жртава боговима, содомији итд. Они су „од давнине обитавали иза реке Дунава“[1]. Временом, кад су ојачали, присилише нека суседна племена, међу њима и Лангобарде[2], да им плаћају годишњи данак. Незадовољни тиме они убрзо нападну Лангобарде и доживе страховит пораз.

После изгубљеног рата један део преживелих Херула крене на југ, најпре на земљиште напуштено од Руга[3], а одатле, због глади, још јужније, у суседство Гепида. Не подносећи насртљивост и пљачкања од стране Гепида, пређу Дунав и, уз дозволу цара Анастасија, сместе се у ненасељеном пограничном крају византиске територије[4].

Други део Херула, после пораза, крене на север, према својој прапостојбини „великом острву Тули“[5]. Путујући тако „под вођством многих чланова краљеве лозе[6] они (sc. Херули) пређоше редом кроз сва племена Словена[7] и, прошавши одатле пространом

[1] Procopii BG II 14, ed. Haury 208: ὑπὲρ μὲν Ἴστρον ποταμὸν ἐκ παλαιοῦ ᾤκουν. Stein, Histoire du Bas-Empire II 150, сматра да се израз „иза Дунава“ односи на земљиште данашње Словачке.

[2] Лангобарди су у ово време живели северно од Гепида, између Тисе и Дунава. Cf. Stein, Bas-Empire II 151.

[3] Земљиште данашње Аустрије, северно од Дунава. Cf. Stein, Bas-Empire II 53.

[4] Овај прелаз Херула, како извештава Comes Marcellinus, извршен је 512. Земљиште које су добили вероватно је данашњи Срем.

[5] Θούλη, Thula, по свој прилици дан. Скандинавија. Cf. Stein, Bas-Empire II 719.

[6] Мисли на преживеле чланове породице херулског краља Родолфа који је погинуо у борби са Лангобардима.

[7] Procopii BG II 15, ed. Haury 215: ἤμειψαν μὲν τὰ Σκλαβηνῶν ἔθνη ἐφεξῆς ἅπαντα.

пустињом[8], стигоше међу такозване Варне".[9] После тога Херули без сметње прелазе земљу Данаца (Δανῶν) и, укрцавши се на чамце, стигоше у своју домовину „острво Тулу", односно Скандинавију.

Као што видимо, Прокопије нам овде саопштава да су Херули, напуштајаћи територију данашње Словачке, прошли кроз словенско Полабље[10]. Из његових речи ништа одређеније не дознајемо у погледу северних, западних и јужних граница тих словенских насеља. Исто тако, он је доста неодређен, бар на први поглед, и у погледу времена херулског пролаза кроз словенске земље. Пошто се овде ради о најстаријој пишчевој вести о Словенима, вредно је да се позабавимо питањем њене хронологије.

Према Прокопију, Херули пролазе кроз словенско Полабље непосредно после изгубљене битке са Лангобардима. Другим речима, датум вести о Словенима зависи од датума херулско-лангобардског рата. У новије време извршено је више покушаја датирања овог догађаја и сви се крећу у релативно уском размаку времена између 505—512. До конкретног избора неке од ових година долазило се скоро искључиво полазећи од извесне вести о Херулима код западних писаца, а не од анализе Прокопијевог извештаја о овом германском племену. Hartmann, а у новије време и Ensslin, као датум предлажу време око 507 позивајући се на три Касиодорова податка о Херулима[11]. На Касиодору заснива и Schmidt своје датирање у 505 годину[12]. Комбинујући Касиодора са Комесом Марцелином, de Vyver ставља догађај у 510, а Stein у 511 годину[13]. Marquart и Niederle, како се чини, ослањају се скоро искључуво на Комеса Марцелина и предлажу 512 годину[14]. Пошто се Прокопијев извештај о херулско-лангобардском рату очигледно не да ускладити ни с једном од горе предложених хронологија и пошто тај извештај у досадашњој дискусији или није довољно истицан[15] или је мањевише остављан по страни,

---

[8] Данас Линебуршка пустиња близу ушћа Лабе.

[9] Οὐάρνοι, Varni, обитавали су на доњој Лаби. Cf. Schmidt, Die Westgermanen I 24, 28; II 1, 112-114.

[10] За овај пут Херула предлагани су различити итинерери. Cf. Niederle, SS III 66 n. 3.

[11] L. M. Hartmann, Geschichte Italiens im Mittelalter II 1, p. 9-10, 20 n. 4. Ensslin, Theoderich der Grosse, München 1947, 152, тумачи да се херулско-лангобардски рат морао одиграти у време „када су Теодерихове снаге биле заузете у Галији", а то је, према њему (op. cit. p. 147-148), било 508-509, док на другом месту (p. 371 n. 4) усваја 507 коју је први предложио Hartmann.

[12] L. Schmidt, Ostgermanen² (1934), p. 551-553, 578. Његова хронологија заснива се уствари на погрешном датирању постанка Касиодоровог списа. Cf. Stein, Bas-Empire II 109 n. 2, и Ensslin Theoderich der Grosse 371 n. 4.

[13] Stein, Bas-Empire II 151.

[14] Marquart, Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge p. 363. Niederle, SS III 66. Исто и Kos, Gradivo I 5.

[15] Šafarik, Slovanske starožitnosti II, Праг 1863, 430, о херулско-лангобардском рату каже ово: „... а године 495, када су Херули, поражени од Лангобарда на Дунаву или у Моравској, селили се до Данске кроз Чешку или кроз Полабље..." Пошто Шафарик своју хронологију није правдао ни једним извором разумљиво је што је она одбачена чим су уочене Касиодорове вести о Херулима. Cf. Niederle, SS III 66 n. 3.

потребно је да се ово хронолошко питање поново узме у претрес. Погледајмо најпре западне изворе о Херулима.

Теодерихово писмо из 507, које преноси Касиодор и које је упућено и regi Erulorum[16], као ослонац за датирање херулско-лангобардског рата не долази у обзир пошто се очигледно односи на западне Херуле, који су живели у данашњој Холандији, а не на источне, о којима говори Прокопије[17].

Друго Теодерихово писмо regi Erulorum из 507/511 многима је послужило као главни доказ да датум херулско-лангобардског рата треба тражити или око 507 (Hartmann, Ensslin) или коју годину после 507. (de Vyver, Stein). Својим писмом Теодерих посињује оружјем херулског краља и шаље му „коње, мачеве, штитове и остала ратна оруђа"[18]. Писмо је адресирано једноставно regi Erulorum, а у самој садржини нема ни једног податка из кога би се са сигурношћу могло одредити да ли се ради о краљу источних или западних Херула. Идентификовање тога краља са Родулфом, последњим владарем источних Херула, не заснива се, дакле, на самој садржини писма, него на разним домишљањима[19]. Ако ствар стоји тако онда ми не видимо разлоге због којих би ово Теодерихово писмо требало узимати као поуздан ослонац за датирање рата између Лангобарда и источних Херула.

Трећи Касиодоров податак о Херулима јесте Теодерихова наредба comitibus defensoribus et curialibus Ticinensis civitatis, датирана у 507/511 годину. Готски владар наређује да се спреми храна и једна лађа за неке supplices Erulos... ne in patria nostra *adhuc provinciae* suae laborare videantur *inopia*... nec aliquid eis necessarium deesse faciatis, quatenus *provinciam se deseruisse ieiunam* de copiae inventione cognoscant sitque illis uberior peregrina terra quam patria[20]

---

[16] Cassiodori Variae III 3, ed. Mommsen, MGH, SS XII, 79.

[17] Cf. Stein, Bas-Empire II 149, 151.

[18] Cassiodori Variae IV 2, ed. Mommsen, MGH, SS XII 114: Et ideo more gentium et condicione virili filium te praesenti munere procreamus, ut competenter per arma nascaris qui bellicosus esse dignosceris... Sume itaque arma mihi tibique profutura.

[19] Stein, Bas-Empire II 150, претпоставља да је Теодерих ступио с Родулфом у савез „да би ојачао положај Источних Гота у Подунављу", док Ensslin, Theoderich der Grosse 145, тумачи да је Теодерих тиме желео да спречи да се неко други не „послужи Родулфом као средством против њега, тј. Теодериха". На овај исти начин могла би се бранити и претпоставка да се овим писмом Теодерих уствари обраћа краљу западних Херула, будући да је уочи свога обрачуна са Францима био истински заинтересован да се у том сукобу ратоборни Херули држе по страни. Штавише, Теодерихово истицање ратоборности херулског краља (bellicosus esse dignosceris), по нашем мишљењу, боље пристаје краљу западних Херула који су управо око 507 учествовали у рату између Франака и Западних Гота (cf. Hartmann, Gesch. Italiens im Mittelalter I, 1923, 154—155), него Родулфу о коме, колико нам је познато, извори не јављају да је пре сукоба са Лангобардима водио икакве друге ратове. Према томе, Теодерихово писмо претставља прилично неодређен податак.

[20] Cassiodori Variae IV 45, ed. Mommsen, MGH, SS XII, 134. Можда је са овим Касиодоровим податком у вези и она, колико неодређена толико и нетачна вест коју доноси Jordanes, Getica 3: quibus (sc. Herulis) non ante multos annos Roduulf rex fuit, qui contempto proprio regno ad Theodorici Gothorum regis gremium convolavit et, ut desiderabat, invenit.

Реч је, дакле, о некој избегличкој групици (una navis, provinciae... inopia) Херула који у северну Италију долазе из неког сиромашног краја (provinciam se deseruisse ieiunam). Ова групица по свој прилици претставља део оних Херула који су, како приповеда Прокопије, после пораза од Лангобарда кренули на југ и, доспевши у опустошену земљу Руга, напустили је због глади[21]. Ако је тако онда ово писмо доказује да око 507 источни Херули немају свога краља ни своје земље, односно да датум њиховог рата са Лангобардима треба тражити у времену пре те године.

Под годином 512 хроничар Комес Марцелин о Херулима бележи ово: Gens Herulorum in terras atque civitates Romanorum iussu Anastasii caesaris introducta[22]. Вредност ове кратке забелешке у односу на исту Прокопијеву вест[23] јесте једино у томе што доноси одређен датум. Они који су херулско-лангобардски рат датирали годину две пре 512, полазили су од претпоставке да су Херули затражили уточиште од Анастасија ускоро после свога пораза. Међутим да је такво тумачење неосновано најбоље доказује управо Прокопије. Он, наиме, изричито каже да је онај одред Херула, који је после пораза кренуо на југ, најпре извесно време проборавио у земљи Руга, затим исту због глади напустио и спустио се у суседство Гепида. Кад су насиља Гепида превршила сваку меру, тек онда кренуше још јужније и затражише уточиште код византиског цара[24]. Иако Прокопије не наводи колико су се времена Херули задржавали у земљи Руга и суседству Гепида, ипак је природније претпоставити да њихово путовање није могло бити краткотрајно. У сваком случају, наведена забелешка Комеса Марцелина као ни одговарајући јој Прокопијев извештај не могу се употребити као поуздани ослонци за датирање херулско-лангобардског рата.

Релативно најстарију западну вест о поразу Херула налазимо у Origo gentis Langobardorum. Поменувши Одоакров рат против Руга Origo наставља: Tunc exierunt langobardi de suis regionibus et habitauerunt rugilanda annos aliquantos. Post eum (sc. godehoc) regnauit claffo filius godeho. Post ipsum (sc. claffonem) regnauit tato filius claffonis. Sederunt langobardi in campis feld annos tres. Pugnauit tato cum rodolfo rege herulorum et occidit eum... Post eum heruli regnum non habuerunt[25]. Скоро ad litteram исто о овом догађају приповеда се и у знатно доцнијем Chronicon Gothanum[26].

---

[21] Procopii BG II 14, ed. Haury 212, 11—16. На сличан начин Теодерихово писмо интерпретира и Rappaport, Heruli, RE 8 (1913) 1160. Његово датирање херулско-лангобардског рата у „време цара Анастасија односно после 491 и извесно време пре 512, када је један део побеђених Херула прешао на ромејско земљиште" сасвим је непрецизно, иако је у основи тачно.

[22] Marcellini Comitis Chronicon, ed. Mommsen, MGH, SS XI, 98.

[23] Procopii BG II 14, ed. Haury 212, 28—213, 2.

[24] Procopii BG II 14, ed. Haury 212.

[25] Origo gentis Langobardorum, MGH 21, Legum 4, 643.

[26] Chronicon Gothanum, MGH 21, Legum 4, 643.

Сличан и од Origo gentis Langobardorum зависан извештај даје нам и Павле Ђакон. Описавши укратко Одоакрову победу над Ругима, он каже: Tunc Langobardi de suis regionibus egressi, venerunt in Rugiland, quae latino eloquio Rugorum patria dicitur, atque in ea, quia erat solo fertilis, aliquantis commorati sunt annis. Inter haec moritur Gudeoc, cui successit Claffo, filius suus. Defuncto quoque Claffone, Tato, eiusdem filius, septimus ascendit ad regnum. Egressi quoque Langobardi de Rugiland, habitaverunt in campis patentibus, qui sermone barbarico „feld“ appellantur. Quo in loco dum per trium annorum spatia morarentur, bellum exortum est inter Tatonem atque Rodulfum, Herulorum regem[27]. Origo и Павле Ђакон обавештавају нас, дакле, да су Лангобарди ушли in Rugiland непосредно после пораза Руга од стране Одоакра, да су се у тој земљи задржали „неколико година“, после тога прешли in feld (тј. Панонију), ту проборавили три године и онда ушли у рат са Херулима. Одоакрова победа над Ругима ставља се у 487/488 годину[28]. Према томе, из наведених извора излази да херулско-лангобардски рат треба ставити у време 487 + „неколико година“ + 3 год. Ако израз „aliquantos annos“ схватимо као уобичајену ознаку за време од три четири године[29], онда добијамо време око 495. Победивши Руге Одоакар је њихову земљу, како извештава Origo[30], темељито опљачкао. Према томе, и та околност иде у прилог горњој интерпретацији израза aliquantos annos.

Приближно исти датум даје нам и Прокопије. После извештаја да су Херули „Лангобарде и нека друга племена“ присилили на плаћање данка, он каже: „Али кад Анастасије преузе царску власт над Ромејима онда Херули, пошто нису могли да после икога нападну, одложише оружје и смирише се и у томе миру прођоше им три године. Пошто им је то падало веома тешко страховито су грдили свога вођу Родулфа... Не подносећи те погрде Родулф зарати на Лангобарде, иако му ови нису ништа били скривили...“[31]. Овим речима Прокопије на недвосмислен начин извештава да су Херули ступили у рат са Лангобардима око четврте године по Анастасијевом ступању на престо (491), тј. око 495. Да оне „три године“, које су Херули провели у

---

[27] Pauli Diaconi Historia Langobardorum I 19-20, ed. Waitz 65.

[28] Stein, Bas-Empire II 53.

[29] L. Schmidt, Allg. Gesch. d. germ. Völker, p. 79, узима да је државу Руга 487/88 уништио Одоакар, да су је Лангобарди населили око 490, да су у њој остали „око десет година“ и да су, најзад, Херуле поразили око 505. Мислимо да се ови датуми не могу правдати изворима.

[30] Origo gentis Langobardorum, MGH 21, Legum 4, 643.

[31] Procopii BG II 14, ed. Haury 210: ἡνίκα μέντοι Ἀναστάσιος Ῥωμαίων τὴν βασιλείαν παρέλαβεν, οὐκ ἔχοντες Ἔρουλοι ἐφ' οὕστινας ἀνθρώπους τὸ λοιπὸν ἔλθοιεν, καταθέμενοι τὰ ὅπλα ἡσυχῆ ἔμενον, χρόνος τε αὐτοῖς ἐνιαυτῶν τριῶν ἐν ταύτῃ δὴ τῇ εἰρήνῃ ἐτρίβη· καὶ αὐτοὶ ἐς ἄγαν ἀχθόμενοι Ῥοδοῦλφον ἀνέδην σφῶν τὸν ἡγεμόνα ἐκάκιζον, ... Ῥοδοῦλφος τε τὴν ὕβριν ὡς ἥκιστα φέρων ἐπὶ Λαγγοβάρδας οὐδὲν ἀδικοῦντας ἐστράτευσεν, ...

миру, доиста треба рачунати од почетка Анастасијеве владе доказује његов израз ἡνίκα μέντοι Ἀναστάσιος... τὴν βασιλείαν παρέλαβεν. Кад би се радило о некој неодређеној години из Анастасијева времена Прокопије би онда уместо παρέλαβεν писао εἶχεν.

Према томе, Origo gentis Langobardorum, Павле Ђакон и Прокопије омогућују закључак да најстарију Прокопијеву вест о Словенима, односно херулско-лангобардски рат који је с њом у вези, треба ставити у крај V, а не почетак VI века.

LA PLUS ANCIENNE INFORMATION DE PROCOPE SUR LES SLAVES

Franjo Barišić

Procope dans Bellum Gothicum II 14—15 nous raconte qu'une partie des Hérules habitant le territoire de la Slovaquie actuelle, après avoir été vaincue par les Lombards, se mit en mouvement vers le Sud (d'abord dans le pays des Ruges, ensuite dans le voisinage des Gépides Pannoniens et enfin sur le territoire byzantin, en 512), tandis qu'une autre partie de cette peuplade, probablement beaucoup plus nombreuse que la première, s'en retourna dans la „grande île de Thulé" (Scandinavie), sa patrie primitive. Durant ce parcours, ces Hérules traversent aussi, entre autres régions, la Polabie slave: ἤμειψαν μὲν τὰ Σκλαβηνῶν ἔθνη... (BG II 15, ed. Haury 215). Cette donnée est la plus ancienne information de Procope concernant les Slaves. Les Hérules traversent les contrées slaves immédiatement après avoir été mis en déroute par les Lombards. En d'autres termes, la date de cette information sur les Slaves dépend de celle de la guerre hérulo-lombarde. Dans ce dernier temps, cet évènement fut placé presque par tous les historiens dans la première décade du VIe siècle (Hartmann et Ensslin 507, Schmidt 505, De Vyver 510, Stein 511, Marquart et Niederle 512). On ne tenait pas cependant suffisement compte de l'information de Procope sur ce même évènement. Comme aucune des chronologies proposées jusqu'à présent ne peut être mise en accord avec le renseignement de Procope, l'auteur reprend la questions de la date de la guerre hérulo-lombarde.

La lettre de Théodoric ad Erulorum regem datant de 507 (Cassiod. Var. III 3) ne peut pas être prise en considération, car elle se rapporte aux Hérules Occidentaux. La seconde lettre de Théodoric regi Erulorum de 507/511 (Cassiod. Var. IV 2), qui servit de base chronologique principale à beaucoup de savants, ne représente pas non plus à cet égard une source tout à fait certaine, car elle ne nous montre pas s'il s'agit des Hérules Occidentaux ou des Hérules Orientaux. Dans la troisième lettre de Théodoric comitibus Ticinensis civitatis datant de 507/511 (Cassiod. Var. IV 45) il s'agit d'un petit groupe d'Hérules Orientaux refugiés qui arrivent en Italie. Selon l'avis de l'auteur, cette lettre prouve que la date de la guerre hérulo-

lombarde doit être cherchée à l'époque avant 507. En poursuivant l'analyse des informations sur cet évènement rapportées par l'Origo gentis Langobardorum (MGH 21, Legum 4, 643), le Chronicon Gothanum (MGH 21 ibid.) et Paul le Diacre (Hist. Langob. I 19—20), l'auteur aboutit à la conclusion qu'il faut placer cet évènement, d'après les sources indiquées, à l'époque de 487 + "quelques ans encore" + 3 ans, c.-à-d. à l'époque vers l'année 495. C'est précisément cette date que nous donne Procope lorsqu'il dit que la guerre eclata dans la quatrième année après l'avènement de l'empereur Anastase: ἡνίκα μέντοι Ἀναστάσιος Ῥωμαίων τὴν βασιλείαν παρέλαβεν,... (BG II 14, ed. Haury 210). Donc, la guerre hérulo-lombarde, et par conséquent aussi l'information la plus ancienne de Procope sur les Slaves, doit être placée à la fin du Ve siècle, et non dans la première décade du VIe siècle.

Зборник радова С. А. Н. XXXVI — Византолошки институт С. А. Н., књ. 2
Recueil des travaux de l'Acad. Serbe des Sc. XXXVI – Institut d'Études byzantines, № 2

МИЛА РАЈКОВИЋ

О ПОРЕКЛУ ТОМЕ, ВОЂЕ УСТАНКА 821-823 г.

Веома значајни велики грађански рат вођен за владе Михаила II, о коме исцрпно говоре поред византиских западни и источни извори, осветљен је у детаље и, према својим узроцима и последицама, достојно оцењен у историографији захваљујући нарочито савесним истраживањима Bury-а и Васиљева[1]. Покренут у многонационалној Малој Азији, где су јаке супротности византиске државе биле најоштрије изражене, он је претстављао реакцију провинције против круте централне власти, реакцију присталица икона против иконокластичке политике владе и, више свега, реакцију великих маса против несносних економских прилика — постављање социјалног момента у први ред претставља главну привлачну снагу и главну карактеристику овог покрета[2]. Готово листом побуњена византиска Мала Азија са савезницима — љутим душманима византиским Арабљанима, пренос рата на европско тле, дугом опсадом угрожени Цариград, борбе са царском војском, често веома успешне и, ипак, потпуни слом слабо организованог устанка, решен царевом бољом стратегијом и одлучујућом интервенцијом бугарског хана — то је позната слика двогодишњих догађаја једне од највећих смутњи које је Византија доживела.

На челу тако „сложеног и необично интересантног покрета“ стајао је човек чији циљ, очигледно, није био „као што се то често среће у византиској историји, само задовољење личног частољубља и егоизма уз отсуство сваке шире замисли и задатка“ (Васиљев). Занимљива је личност Томе, човека из најнижег слоја варварског провинциског становништва, војника и авантуристе, ренегата и вештог политичара, демагога и браниоца сиротиње, човека који је устанак повео у својим шездесетим годинама и који је мучеништвом платио његов неуспех, по хроничару „опште омиљеног због храбрости а не мање због духовитости и при-

[1] J. B. Bury, The identity of Thomas the Slavonian, BZ 1(1892)55-60; А. А. Васильев, Византия и Арабы, Политические отношения Византии и Арабов за время Аморийской династии, СПБ 1900, 21-43.

[2] G. Ostrogorsky, Geschichte des byzantinischen Staates, München 1952, 166-7; A. A. Vasiliev, History of the Byzantine Empire, Madison 1952, 276-7; J. B. Bury, A History of the Eastern Roman Empire, London 1912, 60-61.

јатне нарави". Нас нарочито занима Томино порекло, јер има пуно разлога да се сматра за словенско; питање учествовања словенских маса у покрету под његовам вођством сачињава део проблема словенске популације у Малој Азији[3], о чијој јачини извештавају на више места византиске хронике[4]. Нажалост, из јединог савременог извора о овом грађанском рату, из писма Михаила II Лудвигу Побожном, о Томином пореклу не дознаје се ништа[5], док нам јамби савременика, чувеног песника и писца хагиографија Игњатија Ђакона, уперени против побуњеника Томе (Τὰ κατὰ Θωμᾶν)[6] нису сачувани. Тек од писаца из Порфирогенитовог круга, и то од Генесија, који је иначе најопширнији извор о овом догађају, и од Теофановог Настављача дознајемо нешто ближе о Томиној личности и пореклу.

Генесије[7] о овом предмету говори два пута и то различито. Пошто је прво (8, 15-16) био рекао да је Тома Јерменин рођен код језера Газура: "Θωμᾶν τὸν ἀπὸ λίμνης Γαζουροῦ καὶ αὐτὸν ἐξ Ἀρμενίων τὸ γένος κατάγοντα, он доноси (32, 8-12) нову вест о његовом скитском пореклу: σκυθίζων τῷ γένει. Теофанов Настављач[8], с друге стране, истиче да „на основу веродостојних списа" износи „предање од старине", по коме је Тома син сиромашних родитеља словенског рода, „од Словена који су често долазили на Исток": ἐξ ἀσήμων τε γονέων καὶ πενιχρῶν, ἄλλως δὲ καὶ Σκλαβογενῶν, τῶν πολλάκις ἐγκισσευθέντων κατὰ τὴν Ἀνατολήν.

Размимоилажење у изворима довело је у науци до подељених мишљења о Томином пореклу. Већина аутора сматра Тому Словеном, углавном усвајајући расправљања Bury-a и Васиљева, за које је то питање решено садржајним и недвосмисленим податком Теофановог Настављача. Што се тиче Генесија, Васиљев, например, сматра да се овим податком потврђује вредност оне од Генесијевих диспаратних вести према којој је Тома Скит, схватајући, као и Bury, да се у њој „другим речима говори о Томином словенском пореклу". Грегоар[9], међутим, заступа супротно мишљење. Он извештај Теофановог Настављача готово и не узима у обзир и поклања веру искључиво Генесију. Инсистирајући, са своје стране, на Томином јерменском пореклу, Грегоар другу Генесијеву вест — да је Тома Скит — узима, шта више, као поткрепљење овакве тезе. Сматрајући, наиме, да се речју Σκυθίζων

[3] У студији P. Charanis-a, The Slavic Element in Byzantine Asia Minor, Byzantion XVIII (1948), 69-83, наведена је сва старија литература о овом питању.

[4] Theophanes, ed. de Boor: 364_{10-15}, 348_{15-20}, 365_{30}-366, 367_{9-12}, 428_{24-25}; Georgios Monachos Cont., ed. Bonn. 729_{17-20}; Nicephorus, ed. de Boor, 68_{27-9}.

[5] Baronii Annales Ecclesiastici, t. XIV(1743), p. 62, cf. Васильев, Византия и Арабы, 24, прим. 6.

[6] Suidae Lexicon, ed. Ada Adler, Lipsiae 1931, 607, s. v. Ἰγνάτιος, διάκονος...

[7] Genesius, ed. Bonn.

[8] Theophanes Continuatus, ed. Bonn., 50_{18-31}.

[9] A. A. Vasiliev, Byzance et les Arabes, t. I, La dinastie d'Amorium, ed. H. Grégoire-M. Canard, Bruxelles 1935, 25-26.

„може означити порекло свих могућих варвара“, он жели да је на овом месту протумачи као синоним за Јермене: према Грегоару, дакле, оба Генесијева податка могу уствари казивати једно исто — да је Тома Јерменин — тако да међу њима не долази до несагласности.

Тако спорну Генесијеву вест обе стране тумаче у прилог својих гледишта — једни на тај начин што Скитe сматрају као синоним за Словене, други тиме што сматрају да се тај термин не противи довођењу у везу са Јерменима.

Ревидирањем података из наша два извора покушаћемо да утврдимо да ли се ово питање заиста може с подједнаким правом третирати на два начина.

Вест 32, 8-12 Генесије доноси на самом почетку излагања о Томиној побуни, која је избила чим је Михаило Аморски ступио на престо, убивши претходника, свог и Томиног некадашњег ратног друга Лава V. Пре описа догађаја Генесије даје не баш повољну карактеристику Михаилову за којом, као контраст, следи Томина:

„Тома пак беше опште омиљен због храбрости, а не мање због духовитости и пријатне нарави; за Лавом није заостајао ни по најбољим особинама, иако је био скитског порекла...“ — ὁ δὲ Θωμᾶς πᾶσι φιλοστοργούμενος διά τε τὸ ἀνδρειόφορον οὐχ ἔλαττον καὶ ἀστεῖον καὶ εὐπροσήγορον, καὶ τῶν βελτίστων οὐχ ἐλαττούμενος Λέοντος, εἰ καὶ σκυθίζων τῷ γένει...

Анализа наведеног податакa доводи до следећих закључака. Сам смисао вести лишава нас, пре свега, сваког двоумљења да ли је њен аутор под Скитима могао подразумевати Јермене. Својом стилизацијом да Тома није ниуколико заостајао за Лавом — тј. царем Лавом *Јерменином* — *„иако* је био скитског порекла“ (εἰ καὶ σκυθίζων τῷ γένει), овај податак даје на знање следеће: 1) да Тома није никако Јерменин, 2) да, према томе, Генесије Јермене не убраја у Скитe, и 3) да за Генесија Јермени нису варвари, већ Ромејци, угледнији по роду у односу на Скитe.

Ако се, имајући све ово у виду, погледа друга вест истог аутора (Gen. 8, 15-16), мора се закључити да је Генесије као искључиви извор сасвим непоуздан. Његова два наоко само различита податка узајамно се, уствари, искључују, потиру. Не уочивши ову чињеницу, присталице словенске тезе о пореклу Томином нису имале могућности да се одлучније изјасне против Томиног јерменског порекла тиме што ће образложити неоспорни приоритет Теофановог Настављача као извора; они су се ограничили на констатовање идентитета појмова Скит и Словен, не запазивши да се потврда њиховог гледања на Томино порекло не налази само у овим евентуалним истоветностима које показују један и други извор. Нису, наиме, истакли да негирањем једне раније тврдње — о јерменству Томином — отпада могућност да се — поред података о словенском и скитском пореклу, равноправно узима у обзир и тај о његовом јерменском пореклу. Свакако, било да узмемо

Генесијев израз Скит као допуну, односно синоним за податак Теофановог Настављача, било чак да питање идентификације појма Скит остане отворено — по ономе што извори говоре не сме се никако закључивати да је Тома био Јерменин. Ако су присталице словенске тезе учиниле један пропуст, Грегоар је, не уочивши контрадикторни карактер Генесијевих вести, а базирајући своје мишљење искључиво на таквом извору, донео погрешне закључке.

Посматрањем података о Скитима из извора савремених Генесију и посматрањем других Генесијевих вести о Скитима, којих има неколико, моћи ћемо и примерима потврдити тезу Вигу-а и Васиљева да је Генесије назив Скит на овом месту узео као синоним за Словен.

Појам Скита је баш од X века, епохе класицизирања, опет у великој употреби код византиских писаца, као ознака за варваре, странце. Скитима ће се означавати нови народи који долазе на Балкан са севера, прво Руси, ређе Мађари и Хазари, а доцније азиски народи који овамо провањују преко Јужне Русије — Печенези, Узи и Кумани, да се то име прошири најзад на Монголе и Турке[10]. У Генесијево доба Скити су, поред Руса, од нетурских народа у великом броју извора искључиво балкански Словени, укључујући међу њих и већ словенизиране Бугаре. У ширем оквиру појма Скит Јужни Словени се каткад ближе одређују, етнички као Σκῦθαι Σκλάβοι[11] или географски као τὰ ἑσπέρια οἰκοῦντες Σκῦθαι;[12] тако и код самог Генесија хипостратег Василија I Андреја као „Западни Скит“: Σκυθῶν ἑσπερίων ἐξώρμητο[13], може бити само Словен са Балкана. Каменијат зове Скитима словенска племена у околини Солуна;[14] Страбо Епитоматор назива словенско становништво Хеладе Σκῦθαι[15]; Порфирогенит каже да су Хрвати и Срби Скити[16], а Скитима назива и становнике теме Стримона[17], словенско племе Струмљања. Паракимомен цара Михаила III Дамјан, који је за Теофановог Настављача и у Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως Словен[18], за Скилицу[19] је Σκύθης. На четири места у својој Историји Генесије назив Скити употребљава за Бугаре[20],

---

[10] C. A. Macartney, The Magyars in the ninth Century, Cambridge 1930, 125-6; Moravcsik, Byzantinoturcica II, 237-9.

[11] Vasmer, Die Slaven in Griechenland, Berlin 1941, 176-7.

[12] Theoph. Cont, 160.

[13] Genesius, 115_{1-5}.

[14] Joanes Cameniata, De excidio Thessalonicensi, ed. Bonn., 495_{22} - 496_{19}, 499_{1} - 450_{3}.

[15] Vasmer, op. cit., 176-7.

[16] Vita Basilii, ed. Bonn., 52, cf. Niederle, Slovanske starožitnosti II_{1}, 375, n. 2.

[17] Const. Porphyrogeniti, De thematibus, ed. Bonn., 50_{14}, cf. Niederle, op. cit. loc. cit.

[18] Theoph. Cont. 234_{16}; Scriptores originum Constantinopolitanarum, rec. T. Preger, fas. II, 266_{12}.

[19] Scylitzes-Cedrenus, ed. Bonn., II, 197_{13}.

[20] Genesius, 28_{15}, 43_{24}, 86_{6}, 127_{22}.

а у Житију св. Луке, из половине X в., Скити се идентификују са Бугарима: τοῦ Σκυθικοῦ ἔθνους ἄρχων [Βουλγάρους αὐτοὺς οἴδαμεν συνήθως καλεῖν][21]; с друге стране, видимо да су се Бугари већ стопили са Словенима: τὸ τῶν Σθλοβενῶν γένος εἴτ'οὖν Βουλγάρων[22] и да се тако словенизирани Бугари сматрају делом словенског племена: Βούλγαροι Σκλάβοι[23].

На једном јединем месту своје Историје — набрајући припаднике етнички шаролике Томине малоазиске војске — Генесије Словене назива непосредно οἱ Σκλάβοι[24]. Ова вест следи ускоро за оном у којој се говори о Томином скитском пореклу; запажа се, међутим, да се међу народима који су војску сачињавали не помињу Скити.

Најзад треба поставити питање: како је било могућно да Генесије да о истом предмету два тако противуречна податка? Имајући изворну вест о Томином месту рођења, код језера Газура (Газиура) у области Понта[25], он је могао према њој одредити његову „јерменску" народност; можда су пак Генесије и његов извор хтели да Тому просто означе као становника јерменске земље. У сваком случају, намеће се закључак да Генесије механички, без усклађивања, користи и овом приликом два разна извора. Такав његов начин рада откривају нам на неким местима при изношењу историјата устанка и сасвим очигледне противуречности у тексту: запажа се, например, да говорећи о ранијем Томином животу Генесије каже да је Тома због сукоба са патрицијем Варданом побегао у Малу Азију где се задржао 25 година, док је на другом месту био рекао да је Тома као један од главних учесника у Вардановој завери против Нићифора I остао овоме једини од другова веран до краја[26]; о Томи, већ као о вођи устанка, Генесије говори најпре врло похвално[27], а доцније, без икаквог прелаза, наставља погрдно.

Са још више разлога сматрамо, дакле, да су Томини преци и родитељи могли бити Словени и то, изгледа, насељеници у теми Арменијакону. Међутим, сасвим је непотребно нарочито истицати, као што то чини Харанис[28], хотећи да оспори по свом мишљењу претеране закључке неких аутора о словенској попу-

[21] Vita Lucae, PG CXI, c. 449; N. A. Bees, Ἑλληνικά 1(1928)345-6, cf. Moravcsik, Byzantinoturcica I, 358.

[22] Clementis bulgarorum archiepiscopi vita, PG CXXVI, 1864, p. 1196.

[23] Повеља високог византиског чиновника Лава из половине 11 века којом манастиру Ивирону потврђује раније царске привилегије; израз Словени-Бугари односи се на овде цитирану повељу Романа II из 959/960 и тиче се насељеника на Халкидици — cf. F. Dölger, Ein Fall slavischer Einsiedlung im Hinterland von Thessalonike im 10 Jahrhundert, München 1952, 7, 12.

[24] Genesius, 33_{11-34}.

[25] Град Газиура налази се југоисточно од Амасије а западно од Комане, cf. Bury, The Identity, 55 и Васильев, В. и А. I, 24, прим. 2.

[26] Genesius, 35 и 10, cf. Васиљев, В. и А. I, 25-6.

[27] Genesius, 32_{8-12}.

[28] Charanis, op. cit., 79.

лацији у Малој Азији, да устанак Томе Словена није имао чисто етнички, још мање национални словенски карактер, али је чињеница да су у њему биле заступљене вазда бунтовне словенске масе у Византији, и то како оне из Мале Азије, тако и оне из Македоније, када се борба пренела на европско тле: покрету се, наиме, прикључило и становништво словенских области из околине Солуна, такозване Склавиније[29].

SUR L'ORIGINE DE THOMAS, CHEF DE L'INSURRECTION DE 821-823

Mila Rajković

Il n'existe que deux sources postérieures, Génésius et le Continuateur de Théophane, qui donnent des renseignements sur l'origine de Thomas, chef des insurgés dans la guerre civile qui éclata pendant le règne de l'empereur Michel II. Génésius déclare d'abord que Thomas fut d'origine arménienne (p. 8, 15-16) et ensuite, qu'il fut Scythe (p. 32, 8-12); d'après le Continuateur de Théophane (p. 50, 18-31) Thomas fut un Slave d'Asie Mineure. Bury et Vasiliev, qui ont étudié l'histoire de cette insurrection avec minutie, considèrent son chef comme Slave, et cette opinion est acceptée par la plupart des savants. Grégoire (Vasiliev, Byzance et les Arabes, éd. Grégoire-Canard) par contre, fondant son opinion sur le premier renseignement de Génésius, et sans tenir compte de l'information du Continuateur de Théophane, insiste sur l'origine arménienne de Thomas. Le second renseignement de Génésius, désignant Thomas comme Scythe, fut interprété par Bury et Vasiliev en faveuer de la thèse slave, par Grégoire, au contraire, en faveur de la thèse arménienne. Cependant Génésius (p. 32, 8-12) nous dit lui-même que „Thomas par ses qualités les plus éminents ne cédait point la place à Léon (sc. l'empereur Léon V l'Arménien) quoiqu'il fût d'origine scythe" (καὶ τῶν βελτίστων οὐκ ἐλαττούμενος Λέοντος, εἰ καὶ σκυθίζων τῷ γένει) et fait savoir par là d'une façon évidente que Thomas ne fut point d'extraction arménienne, en refutant ainsi son propre renseignement qui précède. Cette contradiction suffit pour se méfier des informations de Génésius sur ce sujet et pour ne pas les prendre comme point de départ. On est donc contraint de conclure que le terme Scythe ne peut guère se rapporter aux Arméniens.

L'auteur cite, en outre, plusieurs exemples de sources de la même époque, ainsi que de Génésius lui-même, qui montrent que l'expression Scythe, dans le passage 32, 8-12 de Génésius, est synonyme de Slave.

---

[29] Baronii, Ann. Eccl. XIV, p. 33, XXI, cf. Васильев, В. и А. I, 33, н. 1 и Bury, A History of the Eastern Roman Empire, 92: „Thraciae, Macedoniae, Thessalonicae et circumiacentibus Sclaviniis".

Зборник радова С. А. Н. XXXVI — Византолошки институт С. А. Н., књ. 2
Recueil des travaux de l'Acad. Serbe des Sc. XXXVI — Institut d'Études byzantines, № 2

ГЕОРГИЈЕ ОСТРОГОРСКИ

ТАКТИКОН УСПЕНСКОГ И ТАКТИКОН БЕНЕШЕВИЋА

О ВРЕМЕНУ ЊИХОВОГ ПОСТАНКА

Ми смо релативно добро обавештени о чиновничком апарату Византиског царства у IX и X веку, пре свега захваљујући томе што су се из овог времена сачували специјални спискови у којима се према одређеном хијерархиском реду набрајају функције и почасне титуле тадашњих византиских достојанственика. Поред познатих списа Константина Порфирогенита, ови спискови, садржани у т. зв. Тактикону Успенског, Филотејевом Клеторологиону и Тактикону Бенешевића, пружају најпотпунију и најпоузданију грађу за проучавање византиског управног система у доба Амориске и Македонске династије. Они чине срж око које се групишу више-мање случајни подаци осталих извора. Јасно је, међутим, да се ови драгоцени документи могу стварно користити за проучавање развитка византиског управног система само онда ако се тачно зна време њиховог постанка.

Време постанка Филотејевог Клеторологиона не изазива никакве сумње, јер је тај спис прецизно датиран у самом наслову: он је састављен под Лавом VI, у септембру 899 г.[1]

Наслов Тактикона Успенског (даље ТУ) не даје одређеног датума, али ипак наводи имена владара: цара Михаила III и царице Теодоре, у чије је време тај списак састављен[2]; међутим, тачност овог навода недавно је доведена у сумњу, па се већ због тога јавља потреба за поновним испитивањем хронологије овог најстаријег списка византиских чиновника.

Наслов Тактикона Бенешевића (даље ТБ) не садржи никаквих хронолошких података[3], тако да се његово време може одредити само унутрашњом анализом његових података, те су у науци предлагана различита датовања која се разилазе скоро за пола века.

---

[1] J. B. Bury, The Imperial Administrative System in the Ninth Century, with a revised Text of the Kletorologion of Philotheos, London 1911, p. 132.

[2] Ф. И. Успенский, Византийская табель о рангах, Изв. Русск. Археол. Инст. в Константинополе 3 (1898) 109.

[3] V. N. Beneševič, Die byzantinischen Ranglisten nach dem Kletorologion Philothei und nach den Jerusalemer Handschriften, Byz. Neugr. Jahrb. 5 (1926) 109.

Ми ћемо покушати прво да рашчистимо питање хронологије ТУ, да утврдимо да ли тај списак стварно спада у време на које његов наслов указује и да видимо да ли се у границама тог временског размака може прецизније датирати, а затим да расветлимо и замршени проблем хронологије ТБ подробнијом анализом и упоређивањем његових података са подацима других извора.

I

Објављујући Тактикон, који у науци носи његово име, Ф. И. Успенски се није зауставио на проблему његове хронологије. Овом проблему пришао је тек J. B. Bury у изврсном коментару којим је пропратио своје критичко издање Филотејевог Клеторологиона[4]. Пошто је ТУ, према његовом наслову, састављен за владе цара Михаила III и царице Теодоре, Бери га је ставио у време од 842—856 г., полазећи од тога да је Михаило III наследио очев престо 21 јануара 842 г., а да је царица Теодора изгубила власт почетком 856 године[5]. Поред тога, Бери је упозорио на више елемената у самом спису који потврђују ово датовање. Заиста, ТУ спомиње стратега Климата, тј. Херсона, а познато је да је Херсонска стратегија основана под царем Теофилом (829—842), и то око 834 године[6]. С друге стране, тема Колонија, која је први пут забележена 863 г. (Theoph. cont. 181, 12), не спомиње се још у ТУ. Тема Харсијанон, која се први пут јавља као тема 873 г. (Genes. 122, 20), у ТУ још је клисура, као и у списковима арапских географа који се односе на време од 838—845, па и у самим византиским изворима све до 863 г. (Theoph. cont. 181, 15). Најзад, стратег теме Халдија спомиње се први пут код арапских географа и у ТУ, а како је доцније показао исти Бери, врло је вероватно да је тема Халдија основана у вези са победоносним походом цара Теофила у област Понта 837 г.[7]

Значај ових аргумената је очигледан, па се стога Беријево датовање дуже времена сматрало као сигурно. Међутим, недавно је познати грчки историчар Киријакидис довео у сумњу тачност овог датовања и покушао да докаже да је ТУ настао почетком IX века, и то између 809 и 828 г.[8]

Киријакидис тврди да временски податак који даје наслов ТУ нема одлучујућег значаја, јер је могао бити додат доцније. Ова тврдња мора да изненади, јер свако ће се питати: ко би и зашто дошао доцније на мисао да припише тај спис управо Михаилу III и царици Теодори? На ово питање Киријакидис не даје

[4] Bury, op. cit. 12 sq.

[5] F. Hirsch, Byzantinische Studien (1876) 60 sq. Bury, History of the Eastern Roman Empire (1912) 469 sq.

[6] Bury, Eastern Rom. Empire 414 sq.

[7] Bury, Eastern Rom. Empire 261.

[8] Στ. Π. Κυριακίδου, Βυζαντιναὶ μελέται II-V, ἐν Θεσσαλονίκῃ 1937, 235 κ. τ. λ.

одговора. Чини нам се да Киријакидис и сувише олако прелази преко податка садржаног у наслову ТУ. Очигледно је да би се тај податак могао одбацити само онда кад би за то постојали нарочито јаки разлози који би непобитно доказивали да је датовање ТУ у доба Михаила III и царице Теодоре немогуће а да аргументи којима је Бери успео да поткрепи ово датовање не стоје.

Киријакидис сматра да ТУ није могао настати у доба Михаила III и царице Теодоре зато што се у њему спомиње стратег Крита, који су Византинци изгубили већ око 828 г., и архонт Далмације, у којој византиска власт од времена Михаила II (820—829) па све до Василија I (867—886) није постојала. Покушавајући да побије Беријеве аргументе, Киријакидис оставља на страну запажања у вези са темама Колонија и Харсијанон, која су од значаја пре свега за утврђивање горње границе времена постанка ТУ, а главну пажњу, што је и природно, посвећује питању о времену оснивања тема Халдија и Херсон. Киријакидис не превиђа јачину аргумената које је Бери навео у корист претпоставке да је тема Халдија постала тек око 837 г., али и истиче да тај датум није нигде изрично забележен и да се према томе Беријева хронологија у погледу постанка ове теме заснива на иако вероватним и оштроумним али ипак само хипотетичним закључцима.

Но ако спомен стратега теме Халдија у ТУ јако отежава тезу о постанку овог списа почетком IX века, то је спомен херсонског стратега чини потпуно немогућом и има у том погледу управо одлучујући значај. Јер док се за тему Халдија само претпоставља, истина са врло јаким разлозима, да је настала за време Теофила, дотле се то за херсонску тему сасвим позитивно зна. Позната је Порфирогенитова прича о првом стратегу те теме, спатарокандидату Петрони, која се углавном подударно доноси и у De administrando imperio и у Vita Basilii[9]. На позив хазарског кагана Петрона је подигао на ушћу Дона тврђаву Саркел, али, кад се вратио у Цариград, саветовао је цару Теофилу да постави у Херсону свог стратега а да се не узда у месне прваке и архонте (πρωτεύουσί τε καὶ ἄρχουσι), ако жели да сачува власт над тим градом и његовом облашћу. „Јер, објашњава Константин Порфирогенит, све до времена цара Теофила тамо се није слао стратег одавде већ је свим управљао т. зв. поглавар с оцима града“. Цар Теофил је прихватио овај савет и за првог стратега Херсона поставио самог Петрону, доделивши му титулу протоспатарија и наредивши да се локални претставници власти потчињавају њему. „Од тада и све до данас, завршава Константин Порфирогенит, остао је на снази обичај да се стратег у Херсон шаље одавде.“

Према томе, јасно је да је византиска стратегија на јужној обали Крима основана тек под царем Теофилом и да ТУ, који

[9] De adm. imp. 42, 20 sq. (ed. Moravcsik-Jenkins). Teoph. cont. 122 sq.

наводи ову стратегију, није никако могао настати пре, него је морао настати после њеног оснивања. Киријакидис покушава да умањи тежину овог сведочанства позивајући се на то да се у ТУ наводи стратег τῶν Κλιμάτων, а не стратег Херсона, па чак и каже: „Ма шта да су били Климати код Херсона које спомиње Порфирогенит, спомен њиховог стратега, а не стратега Херсона, упућује нас на време пре 834 г., кад је овај град према истом писцу био потчињен властитим архонтима.“[10]. Међутим, никакве стварне разлике између једног и другог нема, јер је сасвим очигледно да се ту може радити само о кримским Климатима, у шта не сумња ни сам Киријакидис. Довољно је познато да се појам Климата најчешће употребљава баш за градове на јужној обали Крима, тако да се претворио у прави географски назив за ознаку тих градова.[11] Неоспорно је да управо о овим Климатима говори Константин Порфирогенит. И према њему и према другим изворима, које и сам Киријакидис једним делом наводи у примедби, тако су се називали градови (κάστρα) од Херсона до Боспора.[12] Тај израз стално се употребљава у вези са Херсоном, па се каже Χερσὼν καὶ τὰ κλίματα[13], понекад чак Χερσὼν καὶ τὰ λοιπὰ κλίματα[14] или τὰ τῆς Χερσῶνος κλίματα[15]. Стога су сви који су досада додиривали питање херсонске теме без изузетка и без икаквог колебања идентификовали стратега Климата са стратегом Херсона, и то са пуно права. Заиста, није јасно како Киријакидис конкретно замишља ствар узимајући да је пре стварања херсонске теме под Теофилом већ постојала тема Климата. Да ли то треба да значи да је тема Херсона створена 834 г. на истом терену поред већ постојеће теме Климата или да је Теофилова тема Херсона заменила дотадашњу тему Климата, тј. да се извршила само промена назива? Но и једна и друга претпоставка се директно коси са сведочанством Константина Порфирогенита, који нам изрично каже да пре Теофила у тој области није било никакве византиске теме, да су њом управљали претставници месних власти и да је управо ово стање било узрок оснивању византиске стратегије у Херсону уз потчињење локалних власти византиском стратегу. Ова нова византиска стратегија могла се, сасвим природно, називати и тема τῶν Κλιμάτων и тема Χερσῶνος. Најзанимљивије је то да се оба термина употребљавају управо у ТУ. С једне стране, спомиње се ὁ πατρίκιος καὶ στρατηγὸς τῶν κλιμάτων, а с друге стране,

[10] Киријакидис, н. д. 236 сл.

[11] В. Г. Васильевский, Записка греческого топарха, Труды II (1909) 197 тачно каже да за јужне области Крима израз Климати „из нарицательного имени превратился в собственное“.

[12] De adm. imp. 42, 72: ἀπὸ δὲ Χερσῶνος μέχρι Βοσπόρου εἰσὶν τὰ κάστρα τῶν κλιμάτων.

[13] Teoph. I, 332, 4; 451, 1. De adm. imp. 1, 27; 11, 8. 10. 12; 42, 81. Χερσὼν καὶ Βόσπορος καὶ τὰ κλίματα: De adm. imp, 42, 85. Cf. Vita Theod. Stud., Migne P. G. 99, 253. Teoph. I 377, 25.

[14] De them. 12, 3 (ed. Pertusi). De adm. imp. 37, 38. Teoph. I 377, 26.

[15] Teoph. I 351, 19.

јављају се и οἱ ἄρχοντες χερσῶνος.[16] Нема сумње да су то управо они архонти о којима нам говори горенаведени Порфирогенитов извештај: претставници локалне власти који су увођењем тематског уређења у Херсону били потчињени византиском стратегу.[17] Према томе, ТУ потпуно верно одражава стање које је настало у Херсону оснивањем херсонске теме: међу тематским стратезима цитира се стратег херсонске теме — стратег Климата, а међу функционерима потчињеним стратегу — архонти Херсона.

У ТУ није редак случај да се поред стратега извесне теме наводи и архонт односно дукс те исте теме, понекад чак и једно и друго. Бери је то тумачио претпоставком да су те области доскора биле архонтије, да су затим подигнуте на степен стратегије, а да је састављач списка, уносећи ново звање управника тих области, заборављао да брише њихова стара звања, услед чега се управници извесних области јављају у ТУ и под новим звањем стратега и под старим звањем архонта. Претпостављати омашке и заборавност састављача свакако није најсрећнији начин интерпретације, поготову ако се те тобожње омашке понављају у читавом низу случајева и такорећи прелазе у систем. Уствари се ту и ради о одређеном систему, који нам можда није сасвим јасан у детаљима, али је потпуно јасан у својој суштини. Додуше, тамо где се наводи архонт или дукс неке области, док се стратег те области не спомиње, ми свакако имамо право да закључимо да се ради о административној јединици нижег ранга, чији управник у то доба још није имао ранг стратега, као например архонт Далмације, или је био подређен стратегу друге, више јединице, као например дукс Калабрије, који је био потчињен стратегу Сицилије. Међутим, у оним случајевима где се поред стратега јављају архонти или дукси исте теме, дакле у случајевима који су пре свега бунили Берија и које је он тумачио као грешке, ти архонти или дукси нису ништа друго него помоћници стратега, управо подређени му претставници локалне власти.

Као што је познато, највиши војни функционери у темама после стратега и најближи њихови помоћници били су по правилу турмарси. Но, док у старим темама, које су чиниле језгро тематског уређења царства, као у Анатоликону, Тракесиону, Опсикиону, Букелариону, Тракији, Македонији и др., ТУ наводи турмархе,[18] дотле се у периферисним темама, у којима су се у то време свакако још одржавале традиције локалне организације власти, као у Дирахију, Херсону, на Криту, па и у Халдији, уместо тога јављају архонти или дукси — локални претставници власти пот-

[16] ТУ (в. прим. 2), стр. 115 и 124.

[17] Претставнике локалне власти види у њима и Beneševič, op. cit. 156, па и сам Bury, Eastern Rom. Empire 223, n. 2.

[18] ТУ, стр. 123—124.

чињени стратегу.[19] Множински облик: οἱ ἄρχοντες Δυρραχίου, οἱ ἄρχοντες Χερσῶνος (чему одговарају οἱ τουρμάρχαι у Анатоликону, Тракесиону и Македонији) био би, разуме се, немогућ кад би се ту радило о ранијим управитељима тих тема, како је то претпостављао Бери. Уз то, Спиридакис је скоро упозорио на то да се стратег Крита спомиње већ у житију Стефана Новог, који је страдао као присталица икона 767 г., а чије је житије састављено, на основу старијих података, 808 г.[19a] Према томе, стратегија на Криту постојала је дуго и дуго пре састављања ТУ.

Дакле, у потпуној сагласности са подацима Константина Порфирогенита о оснивању херсонске теме, ТУ цитира стратега те теме међу тематским стратезима, а међу помоћницима стратега локалне прваке — архонте херсонске области. Како је та тема основана под царем Теофилом око 834 г., и то у области у којој пре тога није било тематске организације, јасно је да је ТУ настао после 834 г., на шта сасвим јасно упућује и његов наслов. Но онда се поставља питање како објаснити чињеницу да се у ТУ спомиње и стратег (и архонт) Крита, кад се зна да је Византија изгубила Крит још крајем двадесетих година IX века, па и архонт Далмације, кад нам Константин Порфирогенит каже да је византиски утицај у Далмацији још од времена Михаила II (820—829) био сасвим опао? На ову тешкоћу указао је Киријакидис и управо ради ње ставио је ТУ у почетак IX века. Јер му је ова тешкоћа изгледала тако велика да је он, као што смо видели, прешао и преко временског податка у наслову који јасно указује на четрдесете-педесете године IX века, и преко спомена тема Херсона—Климата и Халдије, који исто тако недвосмислено упућују на време после тридесетих година, да би само могао да стави ТУ у доба пре пада Крита, за који он узима 828 г.[20]

---

[19] ТУ, стр. 123 и 124. Сличан је био у суштини и положај тадашњег дукса Калабрије (ТУ, стр. 124), само што је он био потчињен стратегу Сицилије, као што сазнајемо из De adm. imp. 50,88. Архонт Далмације, кога ТУ спомиње после архонта Дирахија (стр. 124), како изгледа, није био потчињен неком другом стратегу, већ је био, како смо рекли, управитељ јединице нижег ранга, која у то време још није била добила ранг тематске стратегије, јер за разлику од горе наведених случајева стратег Далмације се не спомиње у ТУ, а тешко се може претпоставити да је архонт Далмације био потчињен стратегу Дирахија, који има под собом своје архонте Дирахија. Положај архонта Далмације може се донекле упоредити са положајем клисурарха у Малој Азији, управитеља административних јединица нижег степена — клисура, које су затим по правилу добијале ранг тема. Тако је и архонтија Далмације доцније — вероватно већ под Василијем I — постала права тема, те се у доцнијим списковима јавља стратег Далмације (Филотејев Клеторологион, ed. Bury 137,6. 147,7; ТБ стр. 122). Исто тако је доцније и дукат Калабрије постао стратегија (в. доле стр. 54).

[19a] Γ. Σπυριδάκη, Τὸ θέμα Κρήτης πρὸ τῆς καταχτήσεως τῆς νήσου ὑπὸ τῶν Ἀράβων, Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζ. Σπουδῶν 21 (1951) 59 сл., који претпоставља да је Крит организован као тема још за време Лава III (717-141).

[20] Киријакидис, н. д. 239. A. Pertusi, Costantino Porfirogenito De thematibus (Studi e testi 160), Vaticano 1952, p. XV погрешно наводи да Киријакидис ставља ТУ у време од 809-834 г. Рекавши затим да прима Киријакидисов аргуменат који се односи на стратега Климата, а да му остале аргументе не прима, Пертузи

Међутим, уствари ту нема никакве тешкоће и све се објашњава врло једноставно. Византинцима се сигурно није много журило да бришу своје изгубљене поседе, и тако се дешавало да су се претставници тих области и после њиховог губитка водили у списковима још неколико деценија. То је сасвим природно, а може се и доказати да је то стварно тако било. Најбољи доказ за то пружа случај Сицилије. Као што се зна, Арабљани су освојили Сицилију током IX века, а 902 г. пало је и последње византиско упориште Таормина, после чега на Сицилији није остало ни стопе византиског земљишта. Међутим, и поред тога стратег Сицилије се наводи у ТБ,[21] који је настао, као што ћемо видети, двадесетих или тридесетих година X века, према Киријакидису чак и шездесетих година. Тема Сицилија јавља се и у Порфирогенитовом Спису о темама, мада Порфирогенит сам изрично каже да Сицилија не припада више Византиском царству. Само Калабрија с оне стране мореуза, каже Константин Порфирогенит, налази се у рукама хришћана, али она има свога стратега Калабрије. Дакле, стратег Сицилије се води међу византиским стратезима, а тема Сицилија међу византиским темама више деценија после коначног губитка Сицилије.[22] Према томе није никакво чудо да се стратег Крита наводи у ТУ двадесетак година после пада Крита. Тек по истеку дужег времена престао је, најзад, тај изгубљени посед да се наводи, па се стратег Крита не појављује више у списковима Филотеја ни у доцнијем списку ТБ. Исто важи, наравно, и за Далмацију. Константин Порфирогенит нам каже да је Византија била изгубила своје позиције у Далмацији у доба Михаила II, па их је успоставила тек под Василијем I. Али то, разуме се, не значи да су Византинци од ње одмах дигли руке и пожурили да избришу архонта Далмације из својих спискова.

Спомен стратега (и архонта) Крита бунио је и Берија, тим пре што би према његовој теорији истовремена појава стратега и архонта једне области требало да буде доказ да је та област тек пре кратког времена добила свог стратега, поред кога се његов претходник — архонт задржао у списку омашком састављача. „Било би чудновато“, примећује сам Бери, „кад би ова промена наступила у времену непосредно после губитка острва.“[23] Стога је Бери изнео претпоставку да је стратег Крита унет у ТУ у вези са критском експедицијом логотета Теоктиста 843 г., тј. да је био одређен такорећи унапред у нади да ће се острво

закључује да се ТУ може датовати у време од 834-856 г. Међутим, направивши тако једну комплетну збрку, он у даљем излагању ставља ТУ у 842-856 (p. 27), или — ваљда омашком — у 840-856 г. (p. 42), а у коментару о херсонској теми (p. 182 sq.) уопште се и не осврће на Киријакидисова излагања.

[21] ТБ, стр. 120.

[22] Исто тако Констатин Порфирогенит наводи и тему Кипар (De them. XV), мада сам каже да се Кипар налази у рукама Арабљана, да се привремено вратио царству под Василијем I, дакле пре више но пола века, а да је затим после кратке владавине од свега седам година понова изгубљен.

[23] Bury, Imp. Admin. System 14.

повратити. У том случају, каже Бери, ТУ би био састављен 842/3 г. Међутим, ми смо видели да се спомен стратега изгубљеног острва објашњава на много једноставнији и природнији начин. Штавише, видели смо да је стратегија на Криту јамачно постојала већ у другој половини VIII века (в. горе стр. 44). Према томе Беријева духовита али и доста натегнута хипотеза отпада, а са њом отпада и претпоставка да је ТУ састављен већ у првој години владе Михаила III.

Чини нам се, напротив, да је ТУ састављен у доцнијим годинама заједничке владе Михаила III и царице Теодоре и да сам његов наслов упућује на такав закључак. Навод наслова према коме је ТУ састављен за време цара Михаила и његове мајке Теодоре не упућује, наиме, на цео размак времена од доласка на престо Михаила III 842 г. па до пада царице Теодоре 856 г., како је то сматрао Бери и како се то уопште прима. Првих година Михаилове владе као његова савладарка важила је, сем царице Теодоре, и његова сестра Текла, која се наводи као таква и на новцу, и у натписима, и у литерарним изворима. Доцније међутим Текла је отпала. Ми не знамо када и из којих разлога се то догодило, јер изгледа да је Текла живела на двору све до преврата 856 г., када је отерана заједно са осталим царевим сестрама, али је чињеница да се у доцнијим годинама као Михаилова савладарка јавља само царица Теодора.

Из времена 842—856 г. ми имамо, наиме, две групе новца. На новцу првог типа на лицу је приказана царица Теодора, а на наличју Михаило као мало дете и Текла у одежди аугусте.[24] У исти временски размак спада и новац без ликовних претстава, али са натписом: Μιχαήλ, Θεοδώρα καὶ Θέκλα ἐκ θεοῦ βασιλεῖς Ῥωμαίων.[25] Други тип на лицу приказује Михаила и царицу Теодору, а на наличју Христа, док се Текла више не појављује. Михаило је још увек млад, без браде, али није више ситно дете, него младић, исте висине као његова мајка.[26] Јасно је, према томе, да је прва група старија него друга, да је прво, поред царице Теодоре, као савладарка важила и Текла, а да је доцније тај положај задржала сама царица Теодора. О томе да је у првом периоду Текла стварно сматрана као савладарка свога брата не може бити ни најмање сумње, пошто је она на слици приказана у царском орнату, а у натпису, заједно са својим братом и мајком, укључена у титулу βασιλεῖς Ῥωμαίων. Према томе, и у наслову ТУ свакако би била споменута и Текла да је овај списак настао у првом периоду Михаилове владавине, када је Текла уживала све царске почасти. Чињеница да се овде, као и на новцу другог типа, спомињу само Михаило и Теодора намеће закључак да је ТУ састављен у доцнијем времену, када је Текла била већ изгубила положај савладарке.

[24] Wroth, Byz. Coins II, 429 sq., pl. XLIX, 14, 15.
[25] Ib. II, 431, pl. XLIX, 19.
[26] Ib. II, 430, pl. XLIX, 16. После тога, у времену од 856-866 г., Михаило се јавља сам, а 866/7 заједно са Василијем I.

За прецизније датирање ТУ важно би било знати колико је трајало Теклино савладарство, односно на које се време односи први а на које други тип горепоменутих новаца. Wroth је датирао први тип у време „око 842 г. или доцније“, а други тип у време „од око 852? (или раније) до 856 г.“, док је у примедби напоменуо да је први тип, изгледа, кован приликом Михаиловог доласка на власт јануара 842 г., а други око 852 г. кад је Михаило могао имати отприлике 13 година.[27] Разуме се, ова су датирања само нагађања која не могу служити као чврст ослонац, тим пре што ни тачност податка Теофановог настављача, према коме је Михаило приликом ступања на престо имао само три године, нимало није сигурно.[28] Ми морамо, дакле, да се упознамо и са другим изворима у којима се Текла спомиње као савладарка и да у њима потражимо сигурнијих података о трајању њеног савладарства.

На градским зидинама Селимврије сачуван је натпис који говори о обнављању тог града за владе Михаила, Теодоре и Текле, „које је господ удостојио да владају на земљи“: ἐπὶ Μιχαὴλ, Θεοδώρας καὶ Θέκλης, οὓς ἐδικαίωσεν κύριος βασιλεύειν ἐπὶ τῆς γῆς.[29] Нажалост овај натпис нема датума. Према томе он само потврђује да је Текла званично сматрана као савладарка свог брата, али не помаже да утврдимо колико је њено савладарство трајало.[30]

Од много веће важности за нас је једно место из легенде о 42 амориска мученика које не само потврђује, и то на сасвим недвосмислен начин, да је Текла била савладарка свога брата него садржи и један драгоцен хронолошки податак. Овде се каже, наиме, да су амориски мученици умрли „6 марта, 8 индикта, 6353 (=845) године, када су ромејском државом владали Михаило, Теодора и Текла, хришћански и православни велики цареви“: μηνὶ Μαρτίῳ ς', ἰνδικτιόνος η', ἐν ἔτει ,ςτνγ', βασιλεύοντος τῆς Ῥωμαίων ἀρχῆς Μιχαὴλ καὶ Θεοδώρας καὶ Θέκλης τῶν χριστιανικοτάτων καὶ ὀρθοδόξων μεγάλων βασιλέων.[31] Значај овог податка утолико је већи што се он налази у једном савременом спису.[32] Из овог текста се види да Теклино савладарство није било сасвим краткотрајно, да је она била савладарка свог брата најмање до 845 г., а можда, наравно, и дуже.

Према томе нећемо погрешити ако време настанка ТУ ограничимо на други период заједничке владавине Михаила III и царице

---

[27] Ib. II, 430, n. 1.

[28] Као што је показао E. Stein, Postconsulat et αὐτοκρατορία, Annuaire de l'Inst. de Phil. et d'Hist. Or. 2 (1934) 899, n. 2, Михаило се родио по свој прилици већ око 836 г.

[29] CIG IV, 8683.

[30] Датовање издавача „Inter annos 842 et 855“ је без вредности.

[31] Сказания о 42 аморийских мучениках и церковная служба им, изд. В. Васильевский и П. Никитин, Записки Имп. Акад. Наук, VIII серия, т. VII, № 2 (1905) 52, 7.

[32] Према Никитину, н. д. 262 и 272 легенда о амориским мученицима састављена је по свој прилици између 6 марта 845 и 14 јуна 847 г.

Теодоре, на онај период када Текла није више улазила у царски колегиум, и да из временског размака од 842 до 856 г., који се узима као приближни датум за ТУ, искључимо бар прве три године. Другим речима, могло би се примити да је ТУ настао у времену од 845 до 856 г., и то са напоменом да 845 г. претставља само terminus post quem за састављање овог списка.

II

О хронологији ТБ, његов издавач В. Н. Бенешевић дао је само неколико кратких али садржајних и оштроумних напомена.[33] Одлучујући значај има, према Бенешевићу, чињеница да се у овом списку наводе теме Ликандос и Селевкија, основане између 913 и 944 г. Како међутим ТБ спомиње цара автократора а поред њега и „друге цареве, који седе с обе његове стране", то Бенешевић закључује да се овај списак односи на време цара Романа I Лакапина, и то после крунисања његових синова Стефана и Константина, које он ставља у 921 г., дакле на време од 921—944 г. Овај размак Бенешевић покушава даље да ограничи на време од 921 до 927 г., упозоравајући на то да се поглавар бугарске цркве, коме је Роман Лакапин 927 г. признао титулу патријарха, у ТБ не спомиње као патријарх већ као архиепископ. Најзад, у прилог овог датовања говори по мишљењу Бенешевића и чињеница да се, у складу са црквеном политиком Романа Лакапина, римски папа цитира пре цариградског патријарха.

Међутим, има у ТБ један детаљ који се не слаже са овим датовањем. На то је добро упозорио Киријакидис.[34] У ТБ спомиње се проедар, а Лав Ђакон и Јован Скилица изрично кажу да је титулу проедра увео Нићифор Фока (963—969), који је после доласка на престо одликовао том новом титулом чувеног паракимомена Василија.[35] Додуше, ни Бенешевић није сасвим превидео ову тешкоћу. Али је он сматрао да се, упркос поменутим вестима византиских историчара, може примити да је титула проедра постојала већ за време Лава VI.[36] На овај закључак навео га је печат са легендом Κύριε βοήθει Ταυτούκᾳ προέδρῳ κατεπάνω Σαμουσάτων, јер су већ Mordtmann, који је први објавио тај печат, а за њим и Schlumberger идентификовали његовог власника са Тавтуком из доба Лава VI, који се спомиње у De thematibus IX, 4.[37] Кирикијадис са пуно права одбацује ову идентификацију истичући да наведени печат по свој прилици потиче из XI века. После новијих сфрагистичких истраживања, а нарочито после изврсне Дилове студије о титули проедра,[38] не вреди ни речи

---

[33] Benešević, op. cit. 164 sq.
[34] Киријакидис, н. д. 242 сл.
[35] L. Diakon. 49,9 и 94,4. Skylitzes-Cedrenus II, 379,7.
[36] Benešević, op. cit. 148.
[37] G. Schlumberger, Sigillographie byzantine 316.
[38] Ch. Diehl, De la signification du titre de „proèdre" à Byzance, Mélanges Schlumberger I (1924) 105 sq.

губити о томе да се ради о печату из краја XI века.[39] Нема ни иначе никаквог разлога сумњата у тачност сасвим позитивног сведочанства Лава Ђакона и Скилице о томе да је титулу проедра увео Нићифор Фока и да пре тога ова титула није постојала.

Да ли то значи да је ТБ настао тек после 963 г.? Овај закључак извео је Киријакидис, који ставља ТБ у 963—965 г. Јер, каже Киријакидис, податак о цару автократору и другим царевима може се односити и на Нићифора Фоку и његове савладаре, младе цареве Василија II и Константина VIII. Киријакидис је свакако у праву када одбацује Бенешевићеве аргументе о титули поглавара бугарске цркве и поготову о приоритету римског папе. Много је сложеније, међутим, питање о темама које се спомињу у ТБ, а управо овом питању Бенешевић је са пуно права приписивао одлучујући значај за датовање ТБ. Овде Киријакидисова теза наилази на велике, управо несавладиве тешкоће. Киријакидис и сам увиђа да би списак састављен у доба Нићифора Фоке морао садржати више тема но што их наводи ТБ. Он тражи излаза у претпоставци да је ТБ састављен на самом почетку владе Нићифора Фоке, пре његових великик освајања на Истоку, која су имала за резултат оснивање нових тематских јединица, и стога је приморан да га стави у време од 963 до најдаље 965 г.

Међутим, ни тиме тешкоће нису нимало отклоњене. Познато је да је Нићифор Фока вршио освајања не само пре 965 г. него и пре свог доласка на престо 963 г. и да је 961 г. као војсковођа Романа II заузео Крит. Тиме је Крит свакако постао византиска тема. Laurent наводи једног дукса Крита из 988/9 и једног стратега из 1018 г., па препоставља да је Крит после свог поновног освајања прво био потчињен дуксу, а да је тек нешто доцније постао стратегијом[40]. Међутим, познато је да су од друге половине X века управници важнијих византиских тема често имали назив дукса. Но било како било, за нас је важно то да ТБ не познаје ни дукса, ни стретега, ни ма каквог другог управитеља Крита, иако се Крит од 961 г. поново налазио под византиском управом.

Усто, дошавши на престо, Нићифор Фока није одликовао само паракимомена Василија. Своме оцу Варди доделио је титулу ћесара, своме брату Лаву титулу куропалата, а Јована Цимиска поставио за доместика Истока са титулом магистра[41]. Титуле ћесара, куропалата и магистра постојале су, као што се зна, од давнине и наводе се, сасвим природно, у свим списковима византиских веледостојника; ни функција доместика Истока није тек овом приликом створена, али је она била уведена релативно

[39] Усто у доба Лава VI ни Самосата ни Асмосата (са којом овај печат доводи у везу E. Honigmann, Die Ostgrenze des byzantinischen Reiches 78, n. 4) није се још ни налазила у рукама Византинаца.

[40] V. Laurent, Bulletin de Sigillographie byzantine, Byzantion 5 (1929/30) 635 sq.; 6 (1931) 801 sq.

[41] L. Diakon, 49,2.

недавно и не спомиње се ни у једном познатом списку, па ни у ТБ. Познато је, наиме, да је већ дуже времена функцију врховног заповедника византиске војске по правилу вршио доместик схола. Од средине X века доместик схола почиње да се назива доместиком Истока, па се поред њега јавља и доместик Запада[42]: Варда Фока је постављен као δομέστικος τῶν σχολῶν τῆς ἀνατολῆς још на самом почетку самовладе Константина VII[43], око 955 Нићифор Фока замењује свог оца на том положају,[43a] а његов брат Лав јавља се као δομέστικος δύσεως под Романом II[44]. Сада он, поставши цар, ову своју функцију преноси на Јована Цимиска. Разуме се да функције доместика Истока и доместика Запада, највише у тадашњој византиској војци, не би могле изостати у списку византиских достојанственика, начињеном после њиховог увођења. Чињеница да их нема у ТБ, да ТБ, као и ранији спискови, зна само за доместика схола, намеће закључак да је овај списак настао пре него што су те функције уведене.

Ако хоћемо тачније да одредимо време постанка овог списка. морамо пре свега да обратимо пажњу на поједине тематске стратеге који се у њему спомињу. То ће нам показати које су теме већ постојале а које још нису постојале у време кад је ТБ састављен. — другим речима: којој етапи у развитку тематског система и у ширењу граница Византиског царства одговарају подаци ТБ. Морамо, дакле, да се детаљно позабавимо питањем на које је Бенешевић само кратко указао.

ТБ наводи свега пет тема које се још не спомињу у Филотејевом Клеторологиону и које су, према томе, основане у времену после састављања Филотејевог Клеторологиона 899 г. а пре састављања ТБ. То су Месопотамија, Ликандос, Себастија, Леонтокомис и Селевкија. Месопотамија постала је тема почетком X века, још у доба Лава VI[45]. Остале четири области биле су под Лавом VI клисуре. Као такве оне се наводе иза теме Месопотамије у занимљивом списку из доба Лава VI којим се одређују плате тематских сратега[46]. Када су Себестија и Леонтокомис добиле ранг стратегије не може се утврдити[47]. Ликандос је постао стра-

---

[42] Bury, Admin. System 51, Stein, Untersuchungen zur spätbyzantinischen Verfassungs- und Wirtschaftsgeschichte, Mitt. zur Osman. Gesch. 2(1923/25)50. Најисцрпније: R. Guilland, Études sur l'histoire administrative de Byzance. Le domestique des Scholes, Revue des études byz. 8(1950)5 sq.

[43] Skylitzes II, 327, 3. Zonaras III, 482, 9. Cf. Guilland, op. cit. 16.

[43a] Teoph. cont. 459,15. Skylitzes II, 340, 2. Cf. De caerim. 433,11 L. Diakon. 7,11.

[44] L. Diakon. 10,12 Teoph. cont. 472, 7. Pseudo-Sym. Mag. 758, 1.

[45] De them. IX, 3. De adm. imp. 50,126. De caerim. 697,3.

[46] De caerim. 697, 4-7. Овај списак потиче, дакле, из времена после састављања Филотејевог Клеторологиона, који још не зна за тему Месопотамије, тј. из 899-912 г.

[47] Леонтокомис се нигде не спомиње сем у ТБ и на горе поменутом месту у De caerim. 697,7. Уп. Benešević, op. cit 149 sq. О Себастији уп. Pertusi, op. cit. 142. Само није јасно зашто Pertusi тврди да је Себастија постала темом најраније 913 г., као и тема Месопотамија, док је Месопотамија, као што смо видели (прим 45), постала темом још за Лава VI, тј. баш пре 913 г.

тегијом према De them. још под Лавом VI, а према — свакако тачнијем — податку у De adm. imp. за време Константина VII и царице Зоје, тј. 913—919 г.[48]. Селевкију претворио је у тему Роман I Лакапин[49]. За ближе одређивање времена нажалост нема података. Може се само рећи да се то догодило пре састављања Порфирогенитовог Списа о темама.

Врло је занимљиво да се — изузев једино тему Леонтокомис — све ове теме спомињу и у Порфирогенитовом Спису о темама а да, поред ових тема, ни овде не наилазимо ни на једну другу тему која би настала у времену после Филотејевог Клеторологиона. Према томе ТБ и De them. одражавају углавном исто стање у развитку тематске организације, а ово очигледно доказује да ТБ потиче отприлике из истог времена као и Спис о темама, који је састављен негде између 934 и 944 г.[50] Из тога што се тема Леонтокомис, споменута у ТБ, не наводи у De them. не би се смело закључити да је тај спис старији но ТБ. Пре се може претпоставити да је ова „ефимерна тема", како ју је назво Honigmann,[51] у De them. случајно изостављена. Јер, за разлику од спискова византиских достојанственика у којима ми не можемо да укажемо са сигурношћу ни на једну празнину у набрајању постојећих тема (ово важи подједнако и за ТУ, и за Филотејев

[48] De them. XII, 2. De adm. imp. 50,159. E. Honigmann, op. cit. 66 ставља оснивање теме Ликандос у 914 г., а р. 69 у доба Лава VI. Pertusi, op. cit. 145 „all inizio del regno di Costantino VII, durante la reggenza di Teodora (913/914)", где уместо Teodora треба свакако читати Zoe. Зашто је Пертузи у таблици II на крају своје књиге уз Ликандос ставио годину: 935, остаје несхватљиво. Исто тако је неразумљиво зашто је на истој таблици уз Себастију и Селевкију стављено „912" и зашто су на таблици I ове две провинције као и Ликандос и Леонтокомис забележене као теме већ на основу горе поменутот списка у De caerim. 697, док се уствари све четири провинције јављају у том списку, дакле између 899-912 г., још као клисуре.

[49] De them. XII, 12.

[50] Време постанка списа о темама није још тачно и дефинитивно утврђено Са сигурношћу може се рећи само то да је тај спис састављен за живота и владе Романа I Лакапина, и то најраније 934 г., као што је утврдио углавном већ A. Rambaud, L'Empire grec au Xe siècle (1870) 165 sq. Притоме 934 г. уствари има само вредност термина post quem и стога J. Moravcsik, Byzantinoturcica I, 225 сасвим разложно ставља De them. у размак између 934-944 г. — Pertusi, op. cit., који је дао пажљиво израђено ново издање De thematibus с детаљним и умногоме корисним уводом и коментаром, није нажалост унапредио питање његове хронологије, обративши сву пажњу на то да докаже да је друга књига De thematibus настала тобоже много доцније но прва, наиме тек после 998 г. О томе када је настала прва књига, која према њему једина спада у Порфирогенитово време, он зачудо уопште и не расправља, већ је без даљег ставља према Рамбоу у 934 г. (р. 39), додајући да је Константин VII онда имао око 19 година, што наравно није тачно, пошто је 934 г. Константин имао 29 година (на стр. 48 као време постанка I књиге наводи се чак 933/934 г.). Томе треба додати да је теза о постанку II књиге крајем X века неодржљива. Не упуштајући се овде у детаље, упозоравамо само на оно што се о Роману I Лакапину каже и у књизи I (XIII, 12) и у књизи II (6, 42). Мислим да ће свако ко упореди само ова два места одмах увидети да је и II књига ван икакве сумње настала за живота и за владе Романа Лакапина.

[51] Honigmann, op. cit. 52. Уп. и горе прим. 47.

Клеторологион, и за ТБ), у De them. изостављено је више тема које су у време састављања овог списа јамачно постојале[52].

Већ ова подударност између ТБ и De them. показује да је теза о постанку ТБ тек око 965 г. врло мало вероватна. Заиста, може ли се веровати да је између 899 и 965 г. створено само оних пет тема о којима смо малопре расправљали, а да после састављања De them. све до 965 г. — сем можда теме Леонтокомис — није створена ни једна једина нова тематска јединица, другим речима, да се територија Византиског царства нимало није проширила и да се тематска организација описана у De them. ни у чему није променила се до великих освајања цара Нићифора Фоке? У то се не само не може поверовати него се таква претпоставка и директно побија позитивним изворним подацима. Јер, и пред оскудице у изворима, ми позитивно знамо за више тема које се још не спомињу ни у ТБ ни у De them. али се спомињу у доцнијим Порфирогенитовим списима — да и не говоримо о критској теми, на коју смо већ горе упозорили.

Само у Књизи о церемонијама и у Спису о народима спомињу се ове теме чији се стратези не наводе у ТБ: Χαρπεζίκιον, Ἀσμοσάτον, Χόζανον, Θεοδοσιούπολις, Καλαβρία.

Већ E. Stein је у једном приказу узгред указао на то да се у ТБ не наводи тема Харпецикион, која се у Порфигоренитовој Књизи о церемонијама спомиње 935 и 949 г[53]. Из тога произлази, како је истакао Stein, да је ТБ састављен пре 935 г[54]. После 949 г. тема Харпецикион је, изгледа, нестала, а њена територија је подељена у теме τοῦ Χοζάνου и τοῦ Ἀσμοσάτου[55]. Ове две теме, које се такође не наводе ни у ТБ ни у De them., спомињу се у De adm. imp. и према томе су свакако настале пре 952 г[56]. Још је значај-

[52] Тако овде недостају теме Кападокија, Харсијанон и Далмација, које су настале још у IX веку и које су наведене већ код Филотеја. Ове три провинције и Леонтокомис једине су теме које се спомињу у ТБ а које се у De them. не спомињу. Једина тема споменута у De them. коју ТБ не наводи јесте одавно изгубљени Кипар, који не наводи ни Филотејев Клеторологион, а који је Константин Порфирогенит унео у свој спис, изгледа, из пијетета према Василију I. Све остале теме исте су у De them. и у ТБ.

[53] De caerim. 662,18 и 669,6.

[54] E. Stein, Gött. gelehrte Anzeigen 1931, Nr. 3, 118 sq. Овај закључак прихвата и Honigmann, op. cit. 52.

[55] Стога Штајнов закључак да је ТБ настао пре оснивања теме Харпецикион важи само под претпоставком да ТБ спада у доба Романа I. Под овом претпоставком, у чију се тачност ми све више убеђујемо, његов закључак је несумњиво оправдан. Уколико би се, пак, прихватило гледиште да је ТБ настао тек у време Нићифора Фоке, ова аргументација би отпала, пошто се тема Харпецикион ускоро после 949 г. опет угасила, па не би ни могла да уђе у списак начињен петнаестак година доцније. Али би онда у њега морале да уђу оне две теме које су је наследиле...

[56] De adm. imp. 50 111. Оснивање теме Асмосата Honigmann, op. cit. 77 ставвља у време између 938 и 952 г. Са овом темом Honigmann, op. cit. 78, а за њим и Киријакидис доводе у везу горе поменути печат Тавтуке, проедра и катепана Σαμουσάτω(ν), при чему га Киријакидис, као што смо видели, тачно ставља

није да се ни у ТБ ни у De them. не спомиње ни тема Теодосиополис. Стратег ове теме, која се изрично спомиње у De adm. imp.[57], дакле око 950 г., а која је постојала још у другој половини XI в[58]., не би наравно могао никако изостати у списку византиских достојанственика начињеном шездесетих година X века. Пошто га у ТБ нема, очевидно је да је овај списак састављен у првој половини X века, пре стварања Теодосиополске теме Ако бисмо тачно знали када је ова тема основана, имали бисмо још један прецизан terminus ante quem за постанак ТБ. Нажалост извештај у De adm. imp., cap. 45 о борбама у области Теодосиопоља не даје хронолошких података, а ни из других извора се не може са сигурншћу извести година заузећа овог важног града[59].

Зато је тачно познато време заузећа Мелитине: она је капитулирала 19 маја 934 г.[60] Истина, првобитно је област Мелитине претворена у царску кураторију,[61] а тек је доцније — није познато када — организована као тема, па се као таква чешће спомиње још у XI веку.[62] Но, без обзира на организациони облик присаједињене покрајине, чињеница је да је Мелитинска област 934 г. припојена Византиском царству, те је њен управљач, било да се звао куратор или стратег,[63] свакако морао да се отада води у списковима византиских достојанственика. Пошто у ТБ о њему нема ни помена, морамо да закључимо да је овај списак састављен најдоцније почетком тридесетих година.

у XI век. Тиме се за његову тезу ствара нова велика тешкоћа, јер, разуме се, у списку састављеном шездесетих година X века не би смела да недостаје тема која је основана око 950 г. а која се одржавала и у XI веку. Изгледа, међутим, да је Хонигман сматрао да се Тавтакин печат односи на Асмасату а не на Самосату под утицајем претпоставке Sclumberger-a, према коме је власник овог печата идентичан са Тавтаком из доба Лава VI, па је стога истакао да се Самосата јавља као средиште теме τῶν Παρευφρατίδων тек око 1030 г. Међутим, пошто овај печат несумњиво потиче из краја XI века (в. горе стр. 48), сасвим је могуће, па чак и вероватније, да је његов власиник био капетан Самосате а не Асмасате (која уосталом под Лавом VI такође није постојала).

[57] De adm. imp. 45,134.

[58] Катепан Теодосиопоља магистар Василаки учествовао је 1071 г. у походу који се завршио катастрофом код Манцикерта: Attal. 155,6. Skyl. II, 694. Уп. Скабаланович, Византийское государство и церковь в XI в. (1884) 203.

[59] Honigmann, op. cit. 79, n. 2 указује на то да Mich. Syr. III, 123 спомиње заузеће Теодосиопоља одмах после заузећа Мелитине, дакле око 934 или 935 г., па истиче да остали извори не дају о томе никакве позитивне податке а да су различита датовања предлагана у модерној литератури (од 928 па све до 949 г.) махом неоснована.

[60] Уп. А. А. Васильев, Византия и Арабы II, 235.

[61] Theoph. cont. 416,23. Georg. Mon. cont. 908,5. Ps.-Sym. 742,6. Cf. Honigmann, op. cit. 73.

[62] Уп. Скабаланович, н. д. 197 сл.

[63] V. Laurent, Documents de Sigillographie byzantine: La collection C. Orghidan, Paris 1952, Nr. 212, објављује печат судије *царске* Мелитине и Месопотамије (βασιλικῆς Μελιτηνῆς καὶ Μεσοποταμίας) и спомиње неиздат печат на коме је куратором назван управитељ *Месопотамије*. Оба печата ставља у XI век.

Најзад, у ТБ се не спомиње ни тема Калабрија. Првобитно Калабријом је управљао дукс потчињен стратегу Сицилије.[64] После губитка Сицилије тежиште византиске управе у јужној Италији природно прелази у Калабрију, па се управитељ Калабрије почиње незванично називати стратегом.[65] Међутим, Калабрија се још дуже времена не сматра посебном темом-стратегијом, већ делом изгубљене теме Сицилије, коју византиски конзерватизам још увек убраја у теме царства (в. горе, стр. 45). Стога Константин Порфирогенит у De them. не описује Калабрију као посебну тему, већ се ограничава на опис Сицилије, иако у том опису изричито спомиње стратега Калабрије као управитеља преосталог дела некадашње сицилиске теме. Но пошто се на повратак Сицилије узалуд чекало више деценија, тај преостали део је, најзад, и званично постао стратегијом. У De adm. imp. Калабрија се већ изрично цитира као стратегија и само као бивши дукат Сицилије.[66] Међутим, ТБ наводи још само стратега Сицилије, а стратега Калабрије не спомиње.

Према томе, ми знамо за више тема које се не наводе у ТБ, а које су настале дуго пре Нићифора Фоке, делом још за време владе Романа I Лакапина. С друге стране, видели смо да се у ТБ наводи тема Селевкија, која је подигнута на степен теме за време истог Романа I. Очигледно је, дакле, да ТБ одражава стање из времена овог владара, а нека запажања, нарочито она у вези са темом Харпецикион и кураторијом Милитине, упућују на закључак да је овај списак начињен најдоцније 934 г. Слажемо се, дакле, у погледу горње границе са Е. Штајном, чији је закључак само појачан новим нашим аргументима. О питању доње границе Штајн се није изјаснио, док је Хонигман, позивајући се на њега, ставио ТБ у време од 913—935 г.[67] Међутим, већ је Бенешевић тачно уочио да се подаци ТБ о цару автократору и његовим савладарима односе на Романа Лакапина и његове савладаре, и према томе први период владавине Константина VII,

---

[64] ТУ, стр 124 наводи дукса Калабрије међу помоћницима тематских стратега.

[65] Skyl. II, 355,5 спомиње стратега Калабрије Јована Музалона са самог почетка владе Романа I.

[66] De adm. imp. 50,88: Ἰστέον ὅτι ἡ Καλαβρίας στρατηγὶς δουκάτον ἦν τὸ παλαιὸν τῆς στρατηγίδος Σικελίας. Према томе није сасвим тачно кад J. Gay, L'Italie méridionale et L'Empire byzantin, Paris, 1904, 148 каже: „Le seul thème officiellement maintenu sur les listes est celui de Sicile, dont la Calabre n'est qu'une dépendence". Ова констатација важи, истина, за старије спискове на које се Gay позива, тј. за De caerim. II, cap. 52 (=Филотејев Клеторологион), за De caerim. II, cap. 50 из 899-912 г. (в. горе прим. 46) и за De them., а исто тако и за ТУ с једне и ТБ с друге стране, али не и за поменуто место из De adm. imp., cap. 50, које Gay није узео у обзир. Сасвим је погрешно, међутим, да Gay ib. као аналогију цитира Далмацију, која је, по његовом мишљењу, престала да се рачуна као тема зато што је почела да плаћа данак Словенима. Тема Далмација, која је у De them. само случајно изостављена (као напр. и Кападокија и Харсијанон) спомиње се као таква како у Филотејевом Клеторологиону и De caerim. II, cap. 50 тако и у ТБ, иако је Далмација плаћала данак Словенима још од времена Василија I.

[67] Honigmann, op. cit. 52.

кад је он био једини цар, не долази у обзир. Бенешевић је погрешио само утолико што је крунисање Стефана и Константина Лакапина ставио у 921 г., док је оно уствари обављено тек 25 децембра 924 г. Међутим, већ после крунисања старијег Романовог сина Христофора 20 маја 921 г. на двору је било три цара: прво је, једно кратко време, као цар-автократор важио легитимни владар Константин VII Порфирогенит, док су се Роман и Христофор Лакапин сматрали као његови савладари, а затим је, још те исте 921 г. или најдоцније почетком 922 г., положај првог цара и званично заузео Роман Лакапин, имајући уза се као савладаре Константина Порфирогенита и Христофора.[68] Изгледа да је Бенешевић сматрао, иако то није изрично нагласио, да слика царског колегијума коју даје ТБ („у средини седи цар-автокатор, а с обе стране овде и онде седе остали цареви")[69] најбоље одговара положају после уздизања млађих Лакапина, кад је Роман Лакапин имао четири савладара. У том случају terminus post quem за састављање ТБ морао би се померити до 924 г. Међутим, стање које одражава ТБ, иако можда стварно најбоље одговара положају после 924 г., ипак се може довести у склад и са положајем после 921 г.

Terminus post quem за састављање ТБ могао би се ближе одредити кад би се дало тачније утврдити време постанка теме Селевкија, једине теме основане сигурно у доба Романа Лакапина која се спомиње у ТБ, као и у De them. Као што смо видели у De them. се каже само да је Селевкију на степен теме подигао Роман Лакапин, док у другим изворима о томе нема никаквих ближих података. Schlumberger је, не наводећи разлоге, ставио оснивање те теме у време после 934 г., Runciman у време око 940.[70] Наше истраживање показује да се оно, напротив, мора ставити у време пре 934 г., јер је тема Селевкија, споменута у ТБ, очевидно настала раније него оне теме које се у ТБ још не спомињу а од којих су неке основане јамачно пре 935 г., као например тема Харпецикион, која је већ 935 г. постојала.

Претварање клисуре Селевкије у тему свакако треба довести у везу са борбама на киликиској граници. Константин Порфирогенит лепо каже да је Селевкија била претстража против упада Сарацена из Тарса.[71] Већу пажњу овој области, као и иначе борбама на Истоку, Византија је могла да посвети тек пошто је склапањем мира са Бугарском 927 г. престао рат на Балкану, који је дотле апсорбовао скоро све снаге Византиског царства. Заиста, расположиви извештаји показују да су управо отада борбе на киликиској граници оживеле.[72] По свој прилици је тек тада спро-

[68] Cf. G. Ostrogorsky, Geschichte des byzantinischen Staates (1952) 218, n. 1.

[69] ТВ, стр. 114: Ὁ βασιλεὺς ὁ αὐτοκράτωρ καθέζεται μέσον καὶ ἔνθεν καὶ ἐκεῖθεν καθέζονται οἱ ἄλλοι βασιλεῖς.

[70] G. Schlumberger, Nicéphore Phocas 337. St. Runciman, The Emperor Romanus Lecapenus and his Reign, Cambridge 1929, 147.

[71] De them. XIII, 11.

[72] Васильев, Византия и Арабы II, 228 сл.

ведена и организацаја теме Селевкије. Према томе, ми можемо да примимо као сигурно да је ТБ састављен између 921 и 934 г., а као вероватно да је настао између 927 и 934 г.

Овај резултат није важан само за ТБ: видели смо да ТБ одражава углавном исти стадијум у ширењу тематске организације као и Порфирогенитов Спис о темама. Према томе је датовање које смо могли да дадмо за ТБ од значаја и за ближе одређивање времена постанка Списа о темама и мораће да се узме у обзир при решавању питања о његовој хронологији. Истина, метод којим смо се пре свега служили за датовање ТБ неће се моћи без резерве применити и на De them., јер, као што смо већ горе нагласили, за разлику од ТБ и других сличних спискова у којима се не могу констатовати ма какве лакуне у набрајању постојећих тема, у De them. таквих лакуна јамачно има и стога чињеница да се нека тема у De them. не спомиње још не пружа сама по себи довољан доказ за то да је овај спис састављен пре оснивања те теме. Међутим, она општа подударност између ТБ и De them., коју смо констатовали и која се не ограничава на ову или ону поједину тему већ се испољава код читавог низа тематских јединица, свакако доказује да је Порфирогенитов Спис о темама временски врло близак ТБ. Не упуштајући се овде у питање његове хронологије, које захтева специјално истраживање, ми се засада задовољавамо овом констатацијом која ће моћи да допринесе новим покушајима за ближим датирањем Списа о темама[72a]. Ако се на основу досадашњих запажања могло констатовати да тај спис спада у размак између 934 и 944 г. (в. горе прим. 50), то наше истраживање свакако показује да се он мора што више примаћи почетку овог периода.

Пре него што завршимо, морамо да се још вратимо на питање титуле проедра. Као што смо горе нагласили, ова титула, која се спомиње у ТБ, уведена је тек после доласка на престо Нићифора Фоке 963 г. Међутим, видели смо да сви остали елементи за датирање ТБ којима располажемо категорички упућују на време које за читаве три деценије претходи увођењу ове титуле. Другим речима, спомен проедра у ТБ налази се у потпуној опреци са хронолошким границама које су овом списку постављене целокупном његовом осталом грађом. Јасно је према томе да је титула проедра у ТБ накнадно уметнута.

Овај закључак неће нарочито изненадити ако се сетимо једног другог уметка који се такође односи управо на звање проедра. Познато је да је после увођења титуле проедра у Књизи о церемонијама додато читаво једно поглавље у коме се описује постављење проедра: на крају првог дела Књиге о церемонијама даје се, наиме, у једном поглављу извештај о уздизању и крунисању Нићифора Фоке, а у другом опис промоције проедра.[73]

[72a] Ово питање обрадио сам у међувремену у једном чланку који ће бити објављен у наредном броју часописа Byzantion.

[73] De caerim. I, cap. 96, p. 433 sq. и cap. 97, p. 440 sq. Cf. Diehl, op. cit. 105.

У церемонији која се овде описује проедар заузима место испред магистара.[74] У ТБ проедар је стављен одмах иза носилаца оних највиших почасних титула које су додељиване члановима династије; он припада малој групи највиших веледостојника који су, како се овде изрично напомиње, имали привилегију да на дворским гозбама седе за царевом трапезом.[75] Изванредни углед ове „преславне титуле“[76], а и утицај њеног првог носиоца, паракимомена Василија, објашњавају уметке о проедру у Књизи о церемонијама и у ТБ, објашњавајући такође зашто је у Књизи о церемонијама, поред описа уздизања самог цара Нићифора Фоке, додат само опис постављења проедра а у ТБ убачена само ова титула, док остале доцније уведене титуле и фуниције, макар и врло значајне, нису накнадно унесене ни у Књигу о церемонијама ни у ТБ.

DIE ENTSTEHUNGSZEIT DES TAKTIKON USPENSKY UND DES TAKTIKON BENEŠEVIĆ

GEORG OSTROGORSKY

I

Das Taktikon Uspensky (TU) wurde von Bury auf die Zeit von 842-856 datiert, da die Überschrift als regierende Herrscher Michael III. und die Kaiserin Theodora nennt, in der Liste der Themenstrategen aber die Strategen des um 834 gegründeten Thema Cherson, bzw. der Klimata und des vermutlich 837 gegründeten Thema Chaldia erscheinen, nicht dagegen die Strategen des um 863 entstandenen Thema Koloneia und des kurz danach geschaffenen Thema Charsianon. Dem gegenüber macht Kyriakides geltend, dass das TU nicht eigentlich einen Strategen von Cherson, sondern nur einen Strategen der Klimata kenne; da es aber auch einen Strategen (und einen Archonten) des um 828 verlorenen Kreta anführt, wie auch einen Archonten von Dalmatien, das seit Michael II. (820-829) sich der byzantinischen Gewalt entzogen hatte, so möchte Kyriakides das TU — ohne Rücksicht auf die Angabe der Überschrift, die später hinzugefügt sein könne — in die Zeit von 809-828 zurückverlegen. Indessen hilft die — durchaus unberechtigte — Unterscheidung zwischen dem Strategen von Cherson und einem solchen der Klimata nichts, da Konstantinos Porphyrogennetos (De adm. imp. 42,20 sq. und Vita Basilii 122 sq.) ausdrücklich angibt, dass es vor der Gründung des byzantinischen Thema in der Südkrim unter

---

[74] De caerim. p. 441,11: ἄνωθεν τῶν μαγίστρων. Међутим, пре уздизања Нићифора Фоке и он сам и његов отац Варда и брат Лав имали су титулу магистра.

[75] ТБ, стр. 114. У ову посебну, највишу групу улазе, поред папе и цариградског патријарха, само цезар, нобелисим, куропалат, василеопатор, проедар и зосте патрикија. Иза њих долазе, али у ову групу више не спадају, — магистри. О доцнијем опадању значаја титуле проедра b. Diehl, op cit 110 sq., нарочито 114 sq.

[76] De caerim. 443,16: λαμπροτάτη ἀξία.

Kaiser Theophilos (829-842) überhaupt keinen byzantinischen Strategen in diesem Gebiet gegeben hat (also auch keinen Strategen der Klimata). Die Gründungszeit dieses Thema bleibt somit ein sicherer terminus post quem für die Entstehung des TU, und an der Echtheit seiner Überschrift ist umso weniger zu zweifeln, als es nicht ersichtlich ist, wer denn in späterer Zeit ein Interesse daran gehabt hätte, die Schrift Michael III. und Theodora zuzuschreiben. Die Nennung eines Strategen des vor 20 Jahren verlorenen Kreta, die Kyriakides zur Umdatierung des TU bewog und auch Bury zu unnötigen Hypothesen greifen liess, ist aber ein leicht erklärbarer und durchaus nicht vereinzelter Vorgang, denn begreiflicherweise hatten es die Byzantiner nicht eilig, die verlorenen Gebiete aus den Listen zu streichen. So wird z. B. das Thema Sizilien mehr als 30 Jahre nach dem endgültigen Verlust der Insel sowohl in De them. als im Taktikon Beneśević angeführt. Nichts widerspricht also der Angabe der Überschrift, nach der das TU unter Michael III. und Theodora zusammengestellt worden ist, während sie vieles bestätigt.

Indessen lässt diese Angabe eine etwas nähere Datierung zu, als man seit Bury annimmt. Da das TU als Mitregentin Michaels III. nur die Kaiserinmutter Theodora nennt, nicht aber auch die Kaiserschwester Thekla, die eine Zeitlang gleichfalls als Mitregentin ihres Bruders galt und als solche sowohl auf Münzen und Inschriften wie auch in literarischen Quellen erscheint, so ist anzunehmen, dass das TU nicht den ersten Regirungsjahren Michaels III. angehört und jedenfalls nach 845 entstanden ist, in welchem Jahre Thekla in den Akten der 42 Märtyrer von Amorion noch ausdrücklich als Mitkaiserin zitiert wird.

II

Das Taktikon Beneśević (TB) wurde von seinem Herausgeber, V. N. Beneśević, auf die Zeit von 921-927 datiert, wogegen Kyriakides zu beweisen suchte, dass es erst 963-965 entstanden sei, da es den Proedros anführt, der Proedros-Titel aber nicht, wie Beneśević meinte, schon unter Leo VI. bestand, sondern, wie Kyriakides richtig hervorhebt, erst von Nikephoros Phokas 963 eingeführt wurde. Seine Datierung stösst jedoch auf noch grössere, ja unüberwindbare Schwierigkeiten. Wie die älteren Listen, so zitiert auch das TB nur den Domestikos der Scholen, one die seit der Mitte des 10. Jhs das byzantinische Heer befehligenden Domestikoi des Ostens und des Westens zu kennen. Ferner und vor allem kennt das TB nur fünf nach dem Kletorologion des Philotheos, also nach 899 entstandene Themen, deren Organisierung nur im Falle Seleukeia sicher in die Zeit Romanos' I. Lakapenos hinüberreicht, während Mesopotamia noch unter Leon VI. und Likandos unter Konstantin VII. und der Kaiserin Zoe den Themenrang erhielten (für Sebasteia und Leontokomis lässt sich der Zeitpunkt nicht näher bestimmen). Beachtenswert ist, dass es sich — mit Ausnahme von Leontokomis, das als Thema nur im TB vorkommt — um dieselben Themen handelt, die

auch das Themenbuch des Konstantinos Porphyrogennetos über Philotheos hinaus enthält. Das Themenbuch und das TB spiegeln also dasselbe Stadium in der Entwicklung der Themenorganisation und somit auch in der Ausbreitung des Reichsterritoriums wider (die neuerdings von A. Pertusi aufgestellte These, nach der Teil II des Themenbuches erst in den letzten Jahren des 10. Jhs entstanden sein soll, wird sich nicht halten lassen: was sowohl in Buch I (XIII, 12) als auch in Buch II (6, 42) über Romanos I. Lakapenos ausgesagt wird, zeigt ohne jeden Zweifel, dass beide Bücher unter der Regierung dieses Herrschers verfasst wurden). Schon in De adm. imp. und De caerim. werden aber folgende Themen erwähnt, die weder De them. noch das TB kennt: Charpezikion, Asmosaton, Chozanon, Theodosiopolis, Kalabria, und zwar wird das Thema Charpezikion im Zeremonienbuch schon zum J. 935 angeführt. Wie die Strategen aller dieser Themen, so fehlt im TB auch der Leiter des 934 begründeten kaiserlichen Kuratorium Melitene. Folglich kann das TB nicht nach 934 zusammengestellt worden sein. Die Nennung des Proedros, die in offensichtlichem Widerspruch zu den durch das gesamte übrige Material des TB gesetzten chronologischen Grenzen steht, ist also ein späteres Einschiebsel. Wissen wir doch, dass auch im Zeremonienbuch nach Kreierung dieses Titels mit Rücksicht auf sein besonderes Ansehen und den hohen Einfluss seines ersten Trägers, des Parakoimomenos Basileios, ein besonderes Kapitel über die Beförderung des Proedros nachgetragen wurde.

Andrerseits ist das TB, das neben dem Hauptkaiser mehrere Mitkaiser kennt, sicher nicht vor 921 entstanden, da es in der in Frage kommenden Zeit erst seit 921 drei — seit 924 sogar fünf — Kaiser am byzantinischen Hofe gab. Vermutlich liegt aber die Entstehungszeit des TB auch nicht vor 927, weil die unter Romanos I. vorgenommene Umwandlung der Kleisura Seleukeia in ein Thema schwerlich vor dem Friedensschluss mit Bulgarien erfolgte und wohl im Zusammenhang mit den danach wiederauflebenden Kämpfen in Kilikien steht.

Mit Rücksicht auf die festgestellte Uebereinstimmung zwischen den im TB und in De them. genannten Themen ist das für das TB erzielte Ergebnis auch für eine nähere Bestimmung der Abfassungszeit des Themenbuches von Bedeutung.

Зборник радова С. А. Н. XXXVI — Византолошки институт С. А. Н., књ. 2
Recueil des travaux de l'Acad. Serbe des Sc. XXXVI — Institut d'Études byzantines, № 2

ЈАДРАН ФЕРЛУГА

НИЖЕ ВОЈНО-АДМИНИСТРАТИВНЕ ЈЕДИНИЦЕ ТЕМАТСКОГ УРЕЂЕЊА

ПРИЛОГ ИЗУЧАВАЊУ ТЕМАТСКОГ УРЕЂЕЊА ОД VII ДО X ВЕКА

Период од VII до X века претставља значајну етапу у развоју Византије, јер се у том раздобљу ствара њена нова економска моћ. Економска структура царства мења се: поред привредно релативно ослабелих градова, који још увек претстављају један значајан економски фактор, слободно сељаштво са својим ситним поседима чини ону нову снагу којом можемо објаснити учвршћивање царства од VII века надаље. Стратиоти, ситни земљопоседници, који имају обавезу служења у војсци, сачињавају срж нове војне снаге византиског царства. Ове економске промене имале су свог одраза у свим сферама друштвеног и политичког живота. Ми ћемо овде изнети извесне промене у управном апарату, које су наступиле првенствено као последица промена економске структуре царства.

Административна организација уопште, а провинциска управа посебно, развијају се у овом периоду у знаку јачања и све већег преовлађивања војног елемента над цивилним; стварају се нове административне јединице које се од старих разликују не само по називу већ и по суштини. Овај процес се развијао постепено у периоду од VII до X века, тако да су упоредо са новим управним облицима стално постојали и стари, касноримски, који су постепено ишчезавали. Коначно у X веку дошло је до униформисања провинциског уређења, док су од старог система остали само неки празни називи или почасне титуле. Ово ново провинциско устројство назива се тематским уређењем. Наш циљ је да пратимо неке појаве у развоју тог новог система.

Тематско уређење добило је свој назив по највишој војно-административној јединици — теми. Ако се размотри суштина новог система, која се састоји у спајању војне и цивилне власти у рукама војног команданта извесног округа, видећемо да се то спајање, или бар давање предности војној власти над цивилном, не може ограничити искључиво на теме. Упоредо са темама постоје и друге војно-административне јединице у којима се одиграо исти процес спајања војне и цивилне власти у рукама војног старешине. О њима ће бити речи као о нижим војно-управним јединицама тематског уређења. За стари Диоклецијанов и

Константинов провинциски систем било је, напротив, карактеристично строго одвајање војне од цивилне власти. Период од VII до X века карактеристичан је у развоју тематског уређења због појаве низа прелазних облика војно-административних јединица, прелазних у смислу постепеног ишчезавања старих институција и њиховог замењивања са темама.

Чињеница да стратег, управник теме, зависи непосредно од централне власти, док управник ниже јединице често зависи у извесној мери и од стратега, не мења ствар у основи, јер су и један и други и војни и цивилни команданти у свом округу. Процес формирања тематског уређења обележен је баш тим увођењем нових облика у тренутцима кад су то захтевале војне и политичке потребе царства, и спољне и унутрашње. Ово се одиграва од случаја до случаја, тако да често услед брзих или многобројних промена односи између појединих органа власти остају тешко разјашњиви. Ипак остаје битно да су тематски стратези и команданти нижих војно-управних јединица имали сличан положај и исте компетенције у свом округу, јер се нису разликовали по карактеру власти, пошто су имали и војне и цивилне компетенције.

Због тога сматрамо да тематско уређење треба схватити друкчије и у извеном смислу шире него што се то обично чини, да треба, наиме, њиме обухватити не само теме као најважније војно-управне јединице, већ и оне ниже војно-административне установе које се по својим битним карактеристикама не разликују од тема.

Одавно се посвећује велика пажња извесним проблемима тематског уређења, али питање у целини није ни до данас обухваћено једном исцрпном студијом. Изучаван је, пре свега, проблем постанка тема, како у целини тако и сваке теме посебно; извесна пажња поклоњена је питању структуре тема, више са управне и политичке него са економске стране; праћено је изумирање римских провинциских јединица, старих титула и функција итд.[1]

[1] У низу студија о тематском уређењу посветили су скоро искључиву пажњу темама у ужем смислу и њиховом постанку: H. Gelzer, Die Genesis der byzantinischen Themenverfassung (Abh. d. Kgl. Sächs. Ges. d. Wiss, Phil.-hist. Kl. 18, Nr. 5), Leipzig 1899; Ch. Diehl, L'origine du régime des thèmes dans l'Empire byzantin (1905) 276—92; Ф. И. Успенский, Военное устройство византийской империи, Изв. Русск. Археол. Инст. в Константинополе 6 (1900) 154—207 (Успенски је посветио нарочиту пажњу економској бази тематског уређења); E. W. Brooks, Arabic Lists of the Byzantine Themes, Journal of Hellenic Studies 21 (1901) 67—77 (коментар арабљанских листа написан је са перспективе тема); Ю. Кулаковский, История Византии, Киев 1915, III, 387—431; E. Stein, Ein Kapitel vom persischen und vom byzantinischen Staat, Byz.—Neugr. Jahrb. 1 (1920) 50—89; E. Stein, Studien zur Geschichte des byzantinischen Reiches, vornemlich unter den Kaisern Justinus II und Tiberius Constantinus, Stuttgart 1919, 117—140; E. Darkó, Die militärischen Reformen des Kaisers Herakleios, Actes du IVe Congrès International des Études Byzantines, Bulletin de l'Institut Archéologique Bulgare, IX (1935) 110—116; E. Darkó, Influences touraniennes sur l'évolution de l'art militaire des Grecs, des Romains et des Byzantins, Byzantion 10 (1935) 443—469 и 12 (1937) 119—147; E. Darkó, La militarizzazione dell'Impero bizantino, Atti del V° Congresso Internazionale di Studi Bizantini, I, Roma 1939, 88—99. Иако се посебно нису бавили нижим

Такво ограничено приступање изучавању развитка тематског уређења, релативна оскудица у изворима за овакву врсту проблема, с једне стране, а богатство и разноликост нових назива и титула војних и цивилних функционера с друге, као и чињеница да су скоро по правилу све ниже јединице на извесном степену свог развитка постале теме, све је то довело до тога да се, код извесних писаца, појавило несхватање разлике између тема и неких нижих јединица тематског уређења. Тако например Гелцер[2], Бери[3], Бреје[4], Енслин[5] и Васиљев[6] говоре о теми под управом друнгара; тако Енслин[7] сматра да клисуре не спадају у тематско уређење; тако Пертузи[8] греши у погледу друнгара и у погледу стратегија; тако Лемерл[9] убраја у ниже јединице тематског уређења турме, стратегије, диојкесије и епискепсије; тако Мајер[10], Бенуси[11], Грубер[12] и Кос[13] убрајају међу теме Истру која то никад није била.

јединицама нарочито су важна за њихово разумевање дела: E. Honigmann, Die Ostgrenze des byzantinischen Reiches von 363 bis 1071 nach griechischen, arabischen, syrischen und armenischen Quellen (Corpus Bruxellense Hist. Byz. 3) Bruxelles 1935 (обрађен је низ малоазиских нижих јединица првенствено са географске тачке гледишта); Г. Острогорски, Постанак тема Хелада и Пелопонез, Зборник радова Виз. Инст. САН 1 (1952) 64–77; St. P. Kyriakides, Βυζαντιναὶ Μελέται II—V, Солун 1937; F. Dvornik, Les légendes de Constantin et de Méthode vues de Byzance (Byzantinoslavica supplementa I) Prag 1933; P. Lemerle, Philippes et la Macédoine orientale a l'époque chrétienne et byzantine (Bibl. des écoles françaises d'Athènes et de Rome 158), Paris 1945, 120; J. B. Bury, The Imperial Administrativ System in the Ninth Century, with a Revised Text of the Kletorologion of Philotheos. London 1911 (у уводном делу дата је између осталог анализа византиских функционера); Constantino Porfirogenito, De Thematibus, ed. A. Pertusi (Studi e Testi 160) Città del Vaticano 1952 (сем критичког текста дат је обилат коментар сваке теме, 26—27, 39—43, 103 sq.). Од општих дела у којима је посвећена извесна пажња проблему нижих јединица навешћемо само: G. Ostrogorsky, Geschichte des byzantinischen Staates, München 1952, 78 sq., 108 sq., 199 sq, passim; J. B. Bury, A History of the Eastern Roman Empire from the Fall of Irene to the Accession of Basil I (802—867) London 1912, 221—231 (посебно су обрађене неке ниже јединице периода амориске династије (820–867)); L. Brehier, Les Institutions de l'Empire byzantin, Le monde Byzantin II (L'évolution de l'humanité 32, bis) Paris 1948.

[2] Gelzer, Themenverfassung 80.

[3] Bury, Admin. System 109.

[4] L. Bréhier, La marine de Byzance du VIII au XI siècle, Byzantion 19 (1949), 3.

[5] W. Ensslin, The Emperor and the Imperial Administration, Byzantium, An Introduction to the East Roman Civilization, ed. by N. H. Baynes and H. St. L. B. Moss, Oxford 1949, 304.

[6] A. A. Vasiliev, History of the Byzantine Empire 324—1453, Madison 1952, 2.9.

[7] W. Ensslin, o. c. 299.

[8] Pertusi, De Thematibus 123, 150, 154.

[9] P. Lemerle, Philippes et la Macédoine orientale à l'époque chrétienne et byzantine (Bibl. des écoles françaises d'Athènes et de Rome 158), Paris 1945, 120.

[10] E. Mayer, Die dalmatinisch-istrische Munizipalverfassung im Mittelalter und ihre römischen Grundlagen, Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte 24 (1903) 260.

[11] B. Benussi, Nel Medio Evo, Parenzo 1897, 32; B. Benussi, L'Istria nei suoi due millenni di storia, Trieste 1924, 89.

[12] D. Gruber, Povijest Istre, Zagreb 1924, 19.

[13] Istra i Slovensko primorje, Beograd 1952, 53.

Оваква појава ипак је потпуно схватљива, јер се ниже јединице по свом карактеру битно не разликују од тема.

Пре него што пређемо на одређивање критерија на основу кога можемо убројити ниже управне јединице у тематско уређење, потребно је, укратко, извести на чистину и што тачније и јасније одговорити на питање када се може одређена војно-управна јединица сматрати темом.

Темом се може назвати само она војно-управна јединица којој на челу стоји стратег. Извори, пре свега дела под именом Константина Порфирогенита, спискови византиских функционера и печати, то у потпуности потврђују: никад се тема не спомиње а да није под управом стратега. Узећемо само један пример: Константин IV (668—685) био је приморан, услед упада Бугара да Тракију „подигне у ранг теме и да у њој постави стратега"[14]. У свим византиским изворима стално се спомиње само стратег Тракије. И арабљански спискови византиских тема спомињу стратега[15]. За VIII и IX век имамо искључиво печате стратега[16]. У списковима византиских функционера такође се редовно спомиње стратег Тракије[17]. Исто важи и за остале теме. Привидан изузетак чине теме Опсикиона и Оптимата, али је њихов случај посебног карактера. Прва је под управом комеса а друга доместика, али је то у складу са развојем тематског уређења од чисто војних до војно-управних јединица, јер су ове старе војне јединице задржале првобитне титуле својих команданата и у каснијем периоду кад су везане за одређене округе. Ово потврђују ранглисте где је место комеса Опсикиона међу првим стратезима[18]. Доместик Оптимата је далеко иза стратега, али је још увек у њиховој „класи"[19], што је објашњиво опадањем значаја ове трупе. Али зато су сачувани из IX века, дакле из истог периода на који се односе и Тактикон Успенског и Филотејев Клеторологион, тј. две најважније ранглисте овог периода, један печат стратега и доместика Оптимата и један печат само стратега Оптимата[20]. Арабљанске листе убрајају и Оптимате и Опсикион у теме[21]; на крају, и једна и друга су нашле своје место у De

---

[14] De Thematibus, ed. Pertusi, 1, 27.

[15] Gelzer, Themenverfassung 82; Brooks, Arabic Lists 73.

[16] Schlumberger, Sigillographie de l'Empire byzantin, Paris 1884, 122—123, 730; V. Laurent, Byzantion 5 (1929), 637; Écho d'Orient 27 (1928), 428; K.M. Konstantopoulos, Βυζαντιακὰ Μολυβδόβουλα τοῦ ἐν Ἀθήναις Ἐθνικοῦ Μουσείου, Атина 1917, 283.

[17] Филотејев Клеторологион, ed. Bury 136, 30; Ф. И. Успенский, Византийская табель о рангах, Изв. Русск. Археол. Инст. в К/поле 3 (1898) 113.

[18] Такт. Усп. 113 (пети по реду иза стратега Анатоликона, првог по рангу међу стратезима).

[19] Такт. Усп. 119 (шездесетдруги по реду иза стратега Анатоликона).

[20] Schlumberger, Sigillographie 244.

[21] За Опсикион упореди Gelzer, Themenverfassung 83; Brooks, Arabic Lists 74; за Оптимате уп. Gelzer, Themenverfassung 82—83; Brooks, Arabic Lists 74.

Thematibus, иако са извесним ограничењем у погледу Оптимата[22]. Често термин тема има шире значење и употребљава се у смислу покрајине или области: тако се, например, земља Печенега дели на осам „тема"[23]. Ове „теме" се очигледно не могу убројити у војно-административне јединице тематског уређења. Околност што се као управитељ ових и сличних „тема" никада не појављује стратег потврђује, макар и индиректно, навод да је тема као војно-управна јединица по правилу под управом стратега. Сматрали смо потребним да и то истакнемо пре свега зато да се јасно утврди кад је тема војно-административна јединица, а кад није.

Већу тешкоћу претставља питање које институције треба сматрати нижим војно-административним јединицама и на основу каквог критерија треба одредити њихово место у тематском уређењу. Овај посао отежава богатство и разноликост терминологије посматраног периода, постојање облика и назива старе провинциске администрације, као и процес постепеног концентрисања цивилних компетенција у рукама војних лица. Осим тога, постоји код управника нижих јединица извесна разноликост у погледу карактера њихове власти, тако да је, например, степен концентрације војне и цивилне власти у рукама клисурарха скоро потпун, док је код архоната минималан. Решење питања отежава и околност што посматрамо увођење и ширење тематског уређења баш у процесу самог стварања кад је све у превирању. Спољнополитички положај царства, пре свега војне потребе на границама, изазвао је стварање низа јединица војно-административног карактера на периферији царства. Ове јединице нису добиле одмах ранг тема, али су због специфичног положаја и намене добиле извесну самосталност, која се огледа у функцијама и титули њиховог управника. Тактикон Успенског, списак византиских функционера, састављен између 845 и 856 г.[24], у коме се, према једном утврђеном хијерархиском реду, наводе сви функционери царства, а међу њима и тематски стратези, обухвата и управнике нижих војно-административних јединица тематског уређења, али је ту већ осетно приметна тенденција ка систематизовању и унификацији у смислу претварања свих војно-управних јединица у теме. Филотејев Клеторологион, ранглиста из 899 г., показује углавном, крај тога процеса, јер се у њему као управитељи провинције спомињу искључиво стратези[25].

Пошто морамо узети као основни критериј за одређивање карактера нижих војно-управних јединица, пре свега карактер власти њиховог управника и његову релативну управну самосталност, можемо сматрати нижим јединицама тематског уређења

[22] De Thematibus IV и V.

[23] De adm. imp. cap. 37, 16 sq. Такође уп. ib. cap. 53, 507 и 510; De Thematibus 1, 23.

[24] Г. Острогорски, Тактикон Успенског и Тактикон Бенешевића, у овом Зборнику, стр. 40 сл.

[25] И у Тakт. Усп. 119 и у Филот. Клет. 147, 19 спомињу се наравно комес Опсикиона и доместик Оптимата, али њихов случај смо горе разјаснили.

друнгаријате, клисуре, дукате, катепанате, архонтије и неке јединице које немају посебан назив, али по свом карактеру спадају у исту категорију.

Пре свега ове јединице су под управницима, који, за разлику од тематских стратега, носе друкчије титуле: друнгари, клисурарси, архонти, катепани, дукси или, као у Истри, магистер милитум. Морамо напоменути да се код одређивања карактера ових јединица не сме поћи искључиво од назива или титула, јер постоје многобројни друнгари, архонти, дукси или катепани који немају ничег заједничког са управницима горе споменутих јединица; битан је, међутим, карактер власти, функција управника и структура ових творевина.

Огромна већина нижих јединица претворила се током времена у теме, у колико нормалан развој није био прекинут насилно, заузимањем дотичног подручја од стране непријатеља, као што је то био случај са Истром.

О посебном положају ових јединица и њиховој релативној управној самосталности сведочи начин на који су неке од њих створене и место које су њихови управници заузимали у хијерархији царских функционера. Отцепљењем турми или других чисто војних јединица, директно потчињених стратегу, стваране су нове теме. Такав је случај Тракесиона, који је настао за време Лава III (717—741) одвајањем извесних подручја од теме Анатоликона, или случај теме Букеларија, која је средином VIII века створена поделом Опсикиона[26]. По истом принципу стваране су и неке од нижих јединица тематског уређења: тако је поделом поморске теме створен друнгаријат Јегејског Мора, поделом Армениакона створен је дукат Халдеје, поделом Анатоликона настала је клисура Харсианона. Овим отцепљењем дат им је положај релативно самосталних јединица, самосталних у управном смислу, по рангу одмах иза тема, у чији су ранг оне са временом и ушле. У Тактикону Успенског њихови управници заузимају нижи положај од стратега, јер се њихове јединице сматрају установама нижег ранга од тема, али се налазе испред оних на чијем су степену те јединице биле пре отцепљења, наиме испред турма[27].

У Тактикону Успенског, који верно приказује лествицу хијерархиских односа функционера средином IX века, заузели су самосталан положај друнгар, клисурарх и архонт, јер се изнад

---

[26] Ostrogorsky, Geschichte 127.

[27] У Такт. Усп. 119 дукс Халдеје заузима 40-то место после последњег стратега (22-ги по реду у првој „класи“), а друнгар Јегејског Мора (Такт. Усп. 120) 54-то у првој „класи“, клисурарх Харсианона (Такт. Усп. 123) је на 12-том месту у трећој „класи“, а турмарси долазе иза њих од 20-тог места надоле у трећој „класи“. Да су Халдеја и Харсианон биле турме сведочи нам: за прву печат турмарха (без датума) (Schlumberger, Sigillographie 289), а за другу De adm. imp. cap. 50, 90. За Јегејско Море немамо директних података да је била турма, али знамо да је била војна јединица, јер се спомињу Αἰγαιοπελαγῆται (Theophanis Chronographia, rec. C. De Boor, Lipsiae 1883, II, 28, 7).

њих не налази никакав други функционер исте области; значи да они стоје на челу дотичне јединице. Такав је положај друнгара Јегејског Мора, клисурарха Харсианона и архонта Далмације[28].

Из тих истих разлога не би се могле, напротив, сматрати нижим војно-административним јединицама турме, као што то чини, например, Лемерл[29]. Турме су само војна оделења на која се деле теме, а турмарх је чисто војни функционер који спада у стратегов ὀφφίκιον без цивилних компетенција[30]. Турме су отцепљењем могле постати теме или ниже јединице, што је био врло чест случај, али нису никада постојале као самосталне војноуправне јединице, већ су увек биле у војном и управном оквиру теме, директно зависне од стратега. Могло би се можда сматрати да се, кад је реч о турмархату а не о турми, ради о војно-административној јединици нижег типа. Једини случај на који смо ми наишли, а који би могао навести на такав закључак, није довољно јасан и убедљив. Константин Порфирогенит прича како је за време Лава VI (886—912) неки Измаел био постављен за клисурарха Симпосиона, покрајине у Јерменији, али пошто је скоро затим био убијен у походу против Мелитенаца, није га нико заменио. Нешто касније је Мелијас завладао овим истим Симпосионом и учинио га турмархатом[31]. Пошто је Мелијас у оно време био клисурарх Ликандоса[32], изгледа да је Симпосион постао турма клисуре Ликандоса. Зашто се овде употребио термин турмархата уместо уобичајеног термина турме, није јасно.

Нижим јединицама тематског уређења не могу се такође сматрати ни епискепсије (ἐπίσκεψις), ни диојкесије (διοίκησις), ни стратегије (στρατηγίς)[33].

Овим последњим свакако ту нема места, јер нису ништа друго но синоним за теме. Узећемо пример Харсианона, иако бисмо могли узети и низ других примера[34]. У De adm. imp. се каже: Ἰστέον ὅτι ἡ τοῦ Χαρσιανοῦ στρατηγὶς τοῦρμα ἦν τὸ παλαιὸν τῆς τῶν Ἀρμενιακῶν στρατηγίδος[35].

Ништа друкчије не стоји ни са Кападокијом, Анатоликоном, Сицилијом, које се у De adm. imp. спомињу као стратегије[36], док, с обзиром на време на које се односи њихов спомен, не могу бити ништа друго но теме. Напротив, употреба овог термина најречитије говори о томе да се темом може сматрати само она

[28] Такт. Усп. 120, 123 и 124.

[29] Lemerle, Philippes 120, n. 1.

[30] Филот. Клет. 139, 5.

[31] De adm. imp. cap. 50, 134 sq.

[32] Ibidem cap. 50, 156.

[33] Lemerle, Philippes 120, n. 1; Pertusi, De Thematibus 123.

[34] Уп. на пр. De Thematibus II, 47; XIII, 9; 2, 31.

[35] De adm. imp. cap. 50, 90; Pertusi, De Thematibus је овај пасус погрешно превео: „È Constantino che ci fa sapere ancora che Charsiano era una „strateghis“ dell'Armeniaco“.

[36] De adm. imp. cap. 50, 83 sq.

војно-управна јединица којој на челу стоји стратег, јер је по њему као наместнику теме и настала ова, да је тако назовемо, кованица средњевековног грчког језика.

Термин ἐπίσκεψις имао је у византиско време, као и у старом Египту, значење „инспекције". Осим тога, кад се радило о земљопоседима, значио је управу земљопоседа, па је од тога добио значење поседа или домена. Највише се овај термин употребљавао за царска добра и тада је скоро потпуно одговарао термину κουρατορεία[37]. Епискепсије као административне јединице нигде се не спомињу. Постојали су у византиској администрацији и ἐπισκεπτῆται који су сви били нижи чиновници и спадали у ὀφφίκιον или епарха града, или логотета дрома, или великог куратора или логотета стада[38], и вршили функције инспектора. Од печата на којима се спомињу епискептити долазио би у обзир само један из X или XI века са натписом епискептита Лампсака[39], важне луке на улазу у Дарданеле, дакле део теме Опсикиона. Самим положајем места може се свакако објаснити потреба држања једног инспектора, можда логотета дрома. Епискептити царских домена, чији су нам печати очувани (XI—XII век), били су чиновници великог куратора[40].

Положај диојкета у византиској администрацији прилично је јасан. То су чиновници логотета τοῦ γενικοῦ, коме су били одговорни за скупљање директних пореза у теми или једном округу[41]. Тако је сачуван печат диојкета Самоса и Хиоса из VIII века[42], где се ради о одређеној διοίκησις, тј. фискалном округу. Ово потврђује и околност што је често њихова функција спојена са функцијом кумеркијарија, који су скупљали царине у царству и зависили од истог логотета τοῦ γενικοῦ[43]. Не може, према томе, бити речи ни о диојкесијама као нижим војно-управним јединицама тематског уређења.

Крај IX века претставља завршетак прве крупне фазе у развоју тематског уређења. Поделе тема, карактеристичне за период VIII и IX века, престају. Подручје теме се углавном поклапа са подручјем старих провинција. Процес концентрисања власти у рукама војних лица завршен је; тематске проконзуле, остатак Диоклецијановог и Константиновог уређења, заменили су тематски протонотари, потпуно зависни од стратега[44]. Извршено

[37] F. Dölger, Beiträge zur Geschichte der byzantinischen Finanzverwaltung, besonders des 10. und 11. Jahrhunderts, Leipzig u. Berlin 1927, 39 sq., 79, 151 sq.

[38] Bury, Admin. System 72, 93, ib., n. 1, 103 и 111.

[39] Schlumberger, Sigillographie 511.

[40] Ibidem 180.

[41] Bury, Admin. System 89; Dölger, Finanzverwaltung 70 sq.

[42] Б. А. Панченко, Каталог моливдовулов коллекции Русск. Археол. Инст. в К/поле, Изв. Русск. Археол. Инст. в К/поле 13 (1908) 131, бр. 431.

[43] G. Millet, Sur les sceaux des commerciaires byzantins, Mélanges Schlumberger, Paris 1924, 315.

[44] Ostrogorsky, Geschichte 199; Stein, Ein Kapitel 70 sq.

је униформисање провинциске администрације, као војно-административне јединице јављају се само теме, а њима на челу стоји стратег. Све ниже јединице претворене су, углавном, у теме до краја IX века. Споменули смо да је одраз тих промена Филотејев Клеторологион (899 год.), најстарија од ранглиста у којој се као управитељи провинција спомињу само стратези.

Као што се тематско уређење развијало постепено, процесом који је трајао скоро три века, а није спроведено одједном неким реформним актом овог или оног цара, тако је и крај тога процеса наступио постепено и разни прелазни облици нису укинути одједном. Тачно је да крај IX века претставља, што се тиче процеса посматраног у целини, крај увођења тематског уређења, али је исто тако тачно да се још у првој половини X века спомињу клисуре Селевкија, Себастија, Ликандос, Романопољ, Ханзит[45] итд., што нам сведочи о поступности последњег периода у развоју прве велике фазе у развоју новог провинциског система. Овај први период развоја тематског уређења иде до прве половине X века. Промене у тематском уређењу настају и после тога и тада се почињу употребљавати за управитеље најважнијих тема називи као катепан или дукс. Ови називи потсећају на ранији период, али су по садржини сасвим нови. Употреба старих термина у ово време је само последица извесног континуитета у титулатури функционера тематског уређења, континуитета који проистиче из поступности развоја византиског управног система. Ми ћемо овде расправити о новом провинциском управном систему са тачке гледишта процеса развитка нижих војно-административних јединица у првој фази развитка тематског уређења, наиме од његовог постанка до пред крај прве половине X века.

I ДРУНГАРИЈАТИ

Ми овде узимамо у обзир друнгаријате као ниже војно-административне поморске јединице тематског уређења које се налазе под командом друнгара. Не спада у оквире овог истраживања питање војно-поморске организације уопште нити ћемо овде обухватити све друнгаре којих има много у византиској администрацији и војсци. Овде се изузимају и друнгари флоте који су били команданти царске морнарице и нису спадали у тематску флоту. И друге теме су имале поморске задатке, например тема Кефаленија, Хелада, Пелопонез, Драч итд., али околност да се никада у њиховој историји не спомиње друнгар сведочи о њиховој управној разлици у односу на типично поморске јединице теме Кивиреота и друнгаријата Јегејског Мора, насталих поделом теме Каравизијанаца.

У поређењу са осталим нижим јединицама тематског уређења, о друнгаријатима је писано релативно много, али посебно,

[45] Constantini Porphyrogeniti De Cerimoniis aulae byzantinae, rec. I. I. Reiske Bonnae 1929, 697, 4—7; De adm. imp. cap. 50, 112—113.

са управне тачке гледишта, они нису узимани у обзир. Помањкање овакве студије изазвало је прилично нејасноћа у разликовању теме од друнгаријата; тако, например, Нојман, који се само успут бави тим питањем, пошто његова студија обухвата развој морнарице од X до XII века, не прави никакву разлику, јер и теме и друнгаријате подједнако назива провинцијама.[1] Бери, који је био изванредан познавалац византиске администрације уопште а реченог периода посебно, каже да је поморска тема била под друнгаром,[2] а вероватно за њиме се, у најновије време, повео Енслин.[3] Бреје, који је посветио посебну студију византиској морнарици посматраног периода, чини исту грешку тврдећи да су постојале поморске теме под управом друнгара,[4] док Гилан, проучавајући титулатуру командног кадра морнарице, не третира директно то питање, али оставља јак утисак да и он не прави ту разлику.[5]

Стварањем првих великих тема у току прве половине VII века створена је и поморска тема која се према Константину Порфирогениту звала τὸ θέμα τῶν πλωϊζομένων[6] и чије је седиште било у граду Самосу.[7] Изгледа да у почетку назив ове поморске теме није био устаљен, јер се спомиње под разним именима, као што су Каравизијани или τὸ θέμα τῶν πλωϊζομένων.[8] Дил је убедљиво доказао да су сви ови називи у крајњој линији истоветни и да је на почетку цело бродовље било уједињено под командом једног стратега.[9] О административној организацији ове теме не знамо много: врло је вероватно да је рано добила назив теме, пошто се већ од самог почетка делила на турме. О томе сведочи постојање једног печата турмарха Кивиреота, који Шламберже ставља у VIII век, односно у 790 год., пошто сматра да је Теофил, чије се име налази на печату, истоветан са оним Теофилом који је у време Константина и Ирине заробљен од стране Арабљана и завршио свој живот као мученик, јер није хтео да се одрекне хришћанства.[10] И овде, опет, долазе до изражаја последице неразликовања тематских јединица. Тачно је да се 790 год. спомиње Теофил али не као турмарх него као стратег Кивиреота,[11] што у

[1] C. Neumann, Die byzantinische Marine. Ihre Verfassung und ihr Verfall. Historische Zeitschrift 45 N. F. (1898) 1-23, passim.

[2] Bury, Admin. System 109.

[3] W. Ensslin, o. c. 304.

[4] L. Brehier, La marine de Byzance du VIII au XI siècle, Byzantion 19 (1949) 3.

[5] R. Guilland, Etudes de titulature et de prosopographie byzantines. Les chefs de la marine byzantine: Drongaire de la Flotte, Grand Drongaire de la Flotte, Duc de la Flotte, Megaduc, Byzantinische Zeitschrift 44 (1951) 212.

[6] De Thematibus XVI, 9.

[7] Bury, Admin. System 109.

[8] Уп. Pertusi, Constantino Porpfirogenito 149.

[9] Ch. Diehl, L'origine du régime des thèmes dans l'Empire Byzantin, Études byzantines (1905) 280 sq.

[10] Schlumberger, Sigillographie 261-262.

[11] Theoph. 465,20.

потпуности одговара стању тематског уређења какво је било крајем VIII века. Овај се печат, дакле, односи на VII век, кад су Кивиреоти били турма теме Каравизијанаца. Позната је још турма τῆς κατόδου (sic), наиме Јегејског Мора, на основу печата Никите, царског протоспатара и турмарха ове јединице.[12] У VII веку, дакле, тема Каравизијанаца имала је изграђену војну организацију са поделом на турме.

Врло рано, пре поделе ове теме, дакле пре почетка VIII века, дошло је до извесних промена унутар теме. Теофанова хроника спомиње под годином 698 Апсимара, који је затим постао цар под именом Тиберија III (698—705), као друнгара Кивиреота.[13] Чињеница да је те исте године Апсимар проглашен за цара, говори о његовом релативно високом положају и великом утицају који су морали, бар донекле, проистицати из његовог положаја друнгара. Ово дакле потврђује да је друнгаријат имао прилично висок степен управне и војне самосталности,[14] за разлику, например, од турме.

Вероватно за време Лава III (717—741) дошло је до поделе велике поморске теме Каравизијанаца. 710 год. спомиње се још patricius et stratigos caravisianorum, али већ 731 год. појављује се стратег Кивиреота. Према томе, између 710 и 731 год. друнгаријат је подигнут у ранг теме.[15] Нису познати узроци ове поделе, али осим опасности коју су претстављале велике теме у рукама стратега за царску власт, вероватно да је одиграла извесну улогу и нова ситуација у којој се налазила Византија у другој половини VII века, а поготову у почетку VIII века због арабљанских напада и стварања њихове флоте. Интересантно је напоменути да је баш област дуж јужних и западних обала Мале Азије, укључивши и острва, која је била највише изложена арабљанским нападима са мора, добила посебну организацију војно-административних поморских јединица. Дељење велике и гломазне поморске теме на мање јединице свакако је дало поморској одбрани извесну еластичност и гипкост коју раније није могла имати.

Друга јединица која се издвојила из старе теме Каравизијанаца и која се већ врло рано спомиње је друнгаријат Јегејског Мора.[16] Да ли је ова јединица била турма пре него што је постала друнгаријат, не бисмо могли тврдити са потпуном сигурношћу.

---

[12] Schlumberger, Sigillographie 194.

[13] Theoph. 370,23.

[14] Околност да се под истом годином 698 спомињу друнгар Кивиреота и патриције Јован, који води експедицију у Картагину σὺν πάντων τῶν Ρωμαϊκῶν πλωϊμάτων, не значи да је Јован био стратег Каравизијанаца, како је закључио Пертузи, нав. д. 149, нити да је друнгар Кивиреота био у некој великој зависности од њега. Јован је био командант бродовља приликом ове експедиције.

[15] Ostrogorsky, Geschichte 127.

[16] Gelzer, Themenverfassung 80: не види се јасно да ли је под друнгаром или стратегом; Bury, Admin. System 109, спомиње тему али под друнгаром; Ostrogorsky, Geschichte 127 сматра да је тада већ тема.

Постоји, наиме, један печат Никите, царског протоспатара и турмарха τῆς κατόδου (правилно τῆς καθόδου); за тај предео Шламберже сматра да се односи на област Јегејског Мора, јер τῆς καθόδου значи „partes inferiores seu australes" у односу на Цариград.[17] Али, иако се код Теофана, према Рајскеу, τὰ κατωτικὰ μέρη, односе на острва Јегејског Мора и на Хеладу, у Vita Basilii за одлазак из Цариграда ка Хелади каже се κάθοδος.[18] И сама реч ὁδός упућује пре на копно него на море. У прилог постојања турме у оквиру теме као последице војне организације морамо навести Vita Theophanis у којој се средином VIII века спомиње отац хроничара Теофана као командант Егејопелагита,[19] наиме морнара насељених на источним обалама и на острвима Јегејског Мора, налик на стратиоте сувоземних тема. Овакво уређење мора свакако да датира из времена оснивања теме Каравизијанаца, и приликом њене поделе вероватно је турма Јегејског Мора постала друнгаријат. Назвали смо тако овај друнгаријат, јер га под тим именом спомиње Тактикон Успенског,[20] док се раније спомиње као друнгаријат Додеканеза. Већ 780 г. спомиње се Теофилакт Рангабе, друнгар Додеканеза, и то је први сигуран спомен заповедника ове војно-административне поморске јединице.[21]

У Тактикону Успенског спомиње се Јегејско Море још увек као друнгаријат, а друнгар се налази иза стратега Кивиреота и иза свих стратега уопште, пре свега зато што је његова јединица нижа по рангу од теме; али његово место у ранглисти исто тако говори о његовој релативној самосталности, јер изнад њега нема ни једног функционера чија би компетенција обухватала његов округ, што је случај за цео низ турмарха који се спомињу далеко иза стратега њихових области.

Кад је друнгаријат Јегејског Мора подигнут у ранг теме, тешко је рећи са сигурношћу. У Филотејевом Клеторологију међу осталим стратезима заузео је своје место и стратег Јегејског Мора[22]. Може се са приличном сигурношћу претпоставити да се

---

[17] Schlumberger, Sigillographie 194.

[18] De Cer. II, 380, 381.

[19] Vita Theophanis ed. De Boor, II, 28.

[20] Такт. Усп. 120.

[21] Theop. 454,19; Guilland, Études de titulature et de prosopographie 215, мисли да је овај Теофилакт син цара Михајла Рангабеа (811-813). Међутим догађаји у вези са којима се спомиње друнгар Теофилакт одвијали су се 780 год. одмах после ступања на престо Константина и Ирине, док се Михајло Рангабе оженио тек негде око 794 год. са ћерком цара Нићифора, Прокопијом. Уп. Bury, A History of the Eastern Roman Empire, from the Fall of Irene to the Accession of Basil I (A. D. 802-867), London 1922, 14, n. 2. H. Grégoire, Rangabé ou forte main, Byzantion 9(1934)793, n. 1 позивајући се на: Du Cange, Familiae Byzantinae 128, сматра да је горе поменути друнгар Теофилакт отац цара Михајла Рангабеа. Ова претпоставка је могућа док је Гиланова искључена.

[22] Филот. Клет. 147,6.

то збило за време Василија I (867 - 886), ако то доведемо у везу са освајањем и стварањем теме Кипра и са офанзивном политиком према Арабљанима уопште, а на мору посебно.

Трећа поморска јединица тематског уређења је Самос. Њу наводимо не зато што је била друнгаријат пре но што је постала тема, већ што то, напротив, никад није била, па служи као индиректан доказ наших навода. Ни у Тактикону Успенског ни у другим изворима не спомиње се Самос као управна јединица. У Филотејевом Клеторологију заузима место непосредно испред теме Јегејског Мора[23], иако је од ње млађа. Разлог за то морамо тражити у томе што су после поделе Јегејског Мора новоствореној теми придодате две сувоземне турме Тракесиона[24], теме више по рангу и старије од Јегејског Мора.

Тачност овог развоја у потпуности потврђују печати. За тему Кивиреота постоје искључиво печати стратега од VIII века надаље[25]. За ранији период споменули смо већ печат турмарха Теофила[26] и мислимо да смо га са правом датирали са VII веком. Осим тога, постоји још један печат друнгара Кивиреота, који Шламберже ставља у VIII/IX век[27]. Међутим, датирање печата претставља приличну тешкоћу, ако не постоје подаци из других извора о личности која је наведена у натпису печата. Овде то није случај тако да морамо извршити датирање према општем оквиру развоја тематског уређења. С обзиром да је друнгаријат Кивиреота сигурно постојао најдоцније од 698 до 731 год., кад је подигнут у ранг теме, овај печат је из друге половине VII или из почетка VIII века. Одлучујуће је овде што се титулатура на печатима слаже у потпуности са свим изворима које поседујемо, а пре свега са титулама са ранглиста, јер не постоје никакве сумње у погледу датирања печата из IX века. Исто важи и за друнгаријат Додеканеза, касније Јегејског Мора. Печати нам дају имена три друнгара за IX век, два стратега за X век и једног стратега за IX/X век[28]. Ни у погледу теме Самоса нема отступања, јер печати знају само за стратеге IX или X века[29].

Можемо, дакле, резимирати излагање о развоју поморских јединица тематског уређења тврђењем да је упоредо са темом постојала и нижа војно-административна јединица друнгаријат, која је и сама касније постала тема; да су друнгаријати у почетку били турме теме Каравизијанаца, да су крајем VII или почетком VIII века постали друнгаријати и да су овде ниже војно-административне јединице стваране отцепљењем извесног округа од матичне јединице.

---

[23] Филот. Клет. 147,5.

[24] De Thematibus XVI, 14.

[25] Schlumberger, Sigillographie 261 sq.

[26] Ibidem, 261-262.

[27] Ibidem, 262-263.

[28] Ibidem, 193 sq.

[29] Ibidem, 257.

II КАТЕПАНАТИ

Катепанате можемо да убројимо у ниже војно-административне јединице тематског уређења, иако, за разлику од велике већине осталих јединица које овде посматрамо, нису нашли своје место ни у једној ранглисти. Спомињемо их одмах иза друнгаријата, јер са њима имају неке заједничке црте.

У посматраном периоду немамо много катепана; осврнућемо се најпре на катепана Мардаита и катепана Пафлагоније.

Одмах пада у очи да су и један и други команданти поморских јединица. Мардаити су били хришћанско гусарско племе које је Јустинијан II (685—695, 705—711) населио око Аталеје у Памфилији и имали су задатак да се у византиској служби боре на мору против Арабљана. Сем у овом делу поморске теме, били су насељени на Пелопонезу, Кефаленији и код Никопоља, дакле у областима које су све имале поморске задатке[1]. Мардаити у теми Кивиреота били су под командом катепана[2]. С друге стране, катепан Пафлагоније спомиње се у вези са походом против Херсонићана; цар му је тада наредио да крене на Крим са својим хеландијама, бродовима ратне морнарице[3].

Сем ове, постоје међу њима још и неке друге заједничке црте. И једног и другог поставља цар уводећи их у триклиниј[4]. О положају катепана и о његовом односу према стратегу сведочи следећи догађај из De adm. imp[5]. За време Лава VI (886—912) дошло је до врло оштрог сукоба између Евстатија, протоспатара и асекрита, који је био послат у тему Кивиреота као вршилац дужности стратега[6], и Ставракија Платиса, катепана Мардаита. Жалећи се Цариграду Евстатије, између осталог, каже „да тема Кивиреота не може имати два стратега, наиме мене и Ставракија, катепана Мардаита, јер, док ја дајем наређења и трудим се да буду извршена, катепан Мардаита одлучује нешто друго и, пошто је свој господар, махнито ради оно што му се свиђа“[7]. Евстатије није био постављен за стратега већ је био само вршилац дужности (ἐκ προσώπου) стратега. Понекад је на челу тема, вероватно за краће време, стајао вршилац дужности стратега који је по рангу стајао одмах иза њега, јер се приликом постављења, описаног у De Cerimoniis, он спомиње непосредно после западних и источних стратега[8]. Зато Евстатије у жалби коју упућује у Цариград са правом говори о себи као о стратегу. Ставракије Платис понашао се безобзирно према Евстатију зато што је

[1] Honigmann, Ostgrenze 41; Ostrogorsky, Geschichte 107.
[2] De adm. imp. cap. 50,169.
[3] Ibidem, cap. 42,31; Theoph. cont. 123.
[4] De adm. imp. cap. 50,215; De Cer. 788,10.
[5] De adm. imp. cap. 50,169 sq.
[6] Уп. Ценкинсов превод De adm. imp. 241.
[7] Ibidem, cap. 50,183 sq.
[8] De Cer. 788,3 sq.

овај последњи био само вршилац дужности стратега а не стратег. Ипак овај податак је од велике важности, јер је Евстатије, који је сигурно познавао права и компетенције катепана Мардаита, изразио негодовање што му се он не потчињава и тиме дао доказа да катепанова права нису била једнака стратеговим. С друге стране види се да је катепан имао релативно висок положај и широке компетенције, иако је стратегу био потчињен. Такав положај одговара оном принципу кога смо се ми држали при одређивању карактера нижих јединица тематског уређења. Пред крај владе Лава VI Евстатије је постигао да Ставракије буде отстрањен и добио је његов положај, тако да је за извесно време функција катепана Мардаита прешла у руке вршиоца дужности стратега теме Кивиреота. Али ово стање није трајало дуго јер је за време владе Александра (912—913) постављен не само нови стратег Кивиреота, него и нови катепан Мардаита. Дакле, катепани су постојали упоредо са стратегом и били су само донекле њему потчињени, јер су уживали ипак један релативно висок степен управне самосталности. То потврђује и положај катепана Пафлагоније, за кога смо рекли да не само по функцији, положају, називу већ и по задацима које је имао спада у исту категорију са катепаном Мардаита. За време експедиције против Херсона (око 834 г.) катепан Пафлагоније, који се тад први пут спомиње, добија наређења непосредно од цара[9]. У Тактикону Успенског[10], Пафлагонија је већ тема и катепан се не спомиње, али се зато наводи у De Cerimoniis заједно са клисурархом и стратегом[11]. И за њега би смо могли претпоставити да је и даље постојао упоредо са стратегом, а околност да се у Тактикону не спомиње можемо објаснити његовим специфичним карактером. Тактикон Успенског не уноси ни катепана Мардаита који је далеко старији од катепана Пафлагоније. Може бити да је Пафлагонија под катепаном била потпуно самостална и да није зависила од стратега Армениакона уколико је тада још била део ове теме, или да је катепан постојао већ онда упоредо за стратегом Пафлагоније. Поморским карактером експедиције на Крим могла би се објаснити чињеница што се око 834 г. спомиње само катепан.

У оскудици извора не можемо проверити наша тврђења и износимо их као хипотезу која ипак има, бар по нашем мишљењу, прилично основе да буде тачна. Ипак остаје једно: оба катепаната су, наиме, јединице поморског карактера, а управници тих војно-административних јединица тематског уређења су релативно самостални. У прилог томе говори и чињеница да су управна седишта катепана одвојена од седишта стратега. У теми Каравизијанаца стратегово седиште било је у граду Самосу, а, после поделе ове теме, вероватно, бар за неко време, у граду Кибири[12], док је

[9] De adm. imp. cap. 42,30-32; Уп. Џенкинсов превод из кога излази да је и он тако разумео наређење цара катепану.

[10] Такт. Усп. 113.

[11] De Cer. 788,11.

[12] De Thematibus XIV, 26 и 40.

катепаново седиште било стално у Аталеји[13]. За тему Пафлагонију Ибн Ал Faкиx каже да је стратег имао два седишта[14]. Седиште стратега било је, према De Thematibus, у Гангри, која се налази у унутрашњости, док се као први приморски град спомиње Синопа[15], познати трговачки центар. Није ту реч о центрима војних јединица, јер се никад посебно не спомињу у изворима. Можда је спомен двају седишта ове теме само одраз њене посебне административне организације.

У De adm. imp. спомиње се неки Петронас Бојлас као катепан Никопоља[16]. Не бисмо се могли сложити са Пертузијем да је Никопољ, о коме је овде реч, у Хелади и да је према томе ова тема раније била катепанат, и то још у IX веку[17]. Пре свега, догађаји у вези са којима се спомиње Петронас Бојлас одигравају се за владе Романа Лакапина и Константина Порфирогенита, дакле у X а не у IX веку. Осим тога, постоје два печата стратега Никопоља, један из IX века, а други из IX/X века[18], а Никопољ се спомиње као тема већ 899 г. у Филотејевом Клеторологију. И овде, као у низу ранијих случајева, сигилографија потврђује у потпуности извештаје извора а посебно податке из ранглиста. Катепан о коме је реч био је највероватније заповедник Никопоља који се налазио недалеко од Тефрике у области Себастије.

III КЛИСУРЕ

После тема и друнгарија̂та, клисуре заузимају, у оквиру тематског уређења, најважније место. Њихов карактер нижих војно-административних јединица није споран: он се јасно види како из функције намењиване клисурама приликом њиховог оснивања тако и из положаја клисурарха.

Клисуре су територијално мање области, али је њихов карактер изразито војнички. Да су оне ниже војно-управне јединице јасно потврђује Ибн Ал Факих, који каже за Селевкију да се њен намесник назива клисурарх (khisliyug), да је по рангу нижи од стратега (imtratighus) и да је он „онај који влада брдским пролазом".[1] Клисуре се редовно јављају у пограничним брдовитим крајевима. Сам назив клисура, κλεισοῦρα, развио се од чисто географског појма: од κλεισοῦρα, клисуре, теснаца, тешко проходног

---

[13] De adm. imp. cap. 50,170 и 214.

[14] Brooks, Arabic Lists 73.

[15] De Thematibus VII, 12.

[16] De adm. imp. cap. 45,146-147.

[17] Pertusi, De Thematibus 176.

[18] Панченко, Моливдовулы, Изв. Русск. Археол. Инст. в К/поле 8 (1903) 203-204, бр. 3 и 4.

[19] Филот. Клет. 146,34.

[1] Brooks, Arabic List 75.

седла,[2] и са временом почео је све више да добија значење природно и вештачки утврђеног брдског пролаза којим се затварао пут непријатељу, тако да је, на крају, географски термин добио значење пограничне области и као такав ушао у терминологију тематске организације.

О клисурама као о појави тематског уређења може се говорити тек од IX века, али, пошто се цео тематски систем постепено уводио, можемо наћи да се и у раније време спомињу сличне установе из којих се развила клисура. На византиско-арабљанској граници спомиње се већ 667 год. неки Сергије који носи назив клисурофилакса Арабисона,[3] града на подручју касније клисуре Ликандос. Интересантна је и рана појава клисуре Стримон, пре свега због начина на који је настала, јер је у потпуном складу са класичним начином постанка клисура, као и зато што је то једина клисура у Европи. Повезивањем извештаја из De Thematibus[4] да је некад Стримон био клисура и да је Јустинијан Ринотмет (685—695, 705—711) населио ове клисуре (у географском смислу) Скитима, тј. Словенима, са Теофановим извештајем да је тај исти цар Јустинијан 689 год. водио борбе против Бугара и македонских Склавинија,[5] можемо са поуздањем закључити да је онда створена поменута клисура са циљем одбране овог дела угрожене границе царства од напада Словена. Исти узроци су приморали византиску владу да ствара клисуре у Малој Азији, само што је непријатељ био други.

За време Теофила (829 - 842) граница према Арабљанима претстављала је један скоро непрекидан ланац клисура. Сложили бисмо се са Острогорским да њихово стварање пада у то доба, а не раније, и да стоји у вези са борбама које су се почеле поново водити за време споменутог цара на арабљанској граници.[6] Непосредан задатак имале су клисуре, као уосталом и теме, да обухвате чврстом војном организацијом крајеве угрожене од непријатеља и да их учине способним најпре за одбрану, а затим и за напад. По свом положају на граници државе и по намени да буду стража од непријатељских напада, клисуре су у управном смислу биле самосталне војно-административне јединице у којима је, из тих разлога, степен концентрације војне и цивилне власти у рукама клисурарха достигао свој врхунац. Чињеница да је област клисуре била релативно мала и да се није делила, сем изузетно, на мање војне јединице, што је био случај код теме, олакшавала је знатно задатак клисурарха и са своје стране условљавала све веће спајање свих компетенција, како цивилних тако и војних, у његовим рукама.

---

[2] За клисуре као географски појам уп. Theoph. 309,3; 313,4; 388,24; 392,11; 392,30; 350,11; 445,21; 431,7; 436,22; 446,31; 364, 16.

[3] Theoph. 350,4.

[4] De Thematibus 3,1-5.

[5] Theoph. 364,11.

[6] Ostrogorsky, Geschichte 168, n. 2; Bury, Eastern Roman Empire 221 sq. сматра да су раније настале.

Клисурарси нису имали висок положај у хијерархији византиских функционера, јер се у Тактикону Успенског, дакле средином IX века, спомињу тек у трећој „класи", а по рангу су само спатари.[7] Међутим, релативна самосталност њиховог положаја огледа се у томе што су били ипак вишег ранга од турмарха, помоћника тематских стратега.[8] Интересантно је напоменути да је клисурархе постављао директно цар увођењем у триклиниј, дакле истом церемонијом која је важила за катепане и за стратеге.[9] Извештај у De Cerimoniis о овом начину постављања мора сигурно бити из ранијег доба, јер се у њему још спомињу клисурарси којих у X веку скоро више није било. У току даљег развоја, са све већом милитаризацијом провинциске организације, сви су клисурарси, скоро без изузетка, подигнути у ранг стратега а њихове области у ранг теме, тако да су сви коначно заузели највише положаје у ранглистама. Али не огледа се само у томе њихово ново место у хијерархији тематских функционера већ и у повишеној плати коју су добијали постављањем за стратега. У византиској хијерархиској лествици и плате су биле у извесном односу са рангом, што се види из платног списка из De Cerimoniis.[10] У том списку једино се спомињу стратези Себастије, Ликандоса, Селевкије и Леонтокомиса са платом од пет златних фунти, док су плате осталих стратега више. Константин објашњава ову разлику и каже за сваког од ове четворице појединачно да му је то плата из времена Лава VI кад је био клисурарх. Ако су наведене плате четворице стратега у платном списку Константина Порфирогенита суме које су они добијали док су били клисурарси у време Лава VI, онда се може претпоставити да је то Константин истакао да би означио да су то плате из старог списка кад су они били клисурарси и да су им оне сад веће. Детаљнија анализа развоја сваке клисуре показаће да је ова слика у главним цртама тачна, али да постоје ипак извесна отступања од правила, што смо приметили и код развоја тема.

1 Стримон

О времену постанка ове клисуре говорили смо раније и констатовали да се то десило око 689 год[11]. Далеко је теже одредити време кад је Стримон престао да постоји као клисура и постао тема. Киријакидис сматра да је до постанка теме дошло пре 809 год[12]., и то на основу Теофановог извештаја у коме се каже да су те године Бугари упали у Стримон кад се делила

[7] Такт. Усп. 123.

[8] Такт. Усп. 123 и 124.

[9] De Cer. 788, 10.

[10] De Cer. 696 и 697.

[11] За Стримон уопште уп. Lemerle, Philippes 118 sq.

[12] Kyriakides, Βυζαντιναὶ Μελέται II-V, 137.

плата војсци и „убили много света заједно са стратегом и осталим официрима“[13]. Лемерл је ову хипотезу одбацио, сматрајући да се ту не ради о стратегу Стримона, јер се ова тема не спомиње у Тактикону Успенског (845—856). Он претпоставља да је Стримон организован као тема приликом похода Алексија Мозелеа, око 836 г., против Бугара и да је ова нова тема дала свој допринос у експедицији Теоктиста Вријенија, између 842 и 850 г., против Словена на Пелопонезу, јер се ту, поред Тракије и Македоније, спомињу и „остале западне теме“, што се по њему односи и на Стримон. Пошто је постанак теме Стримона сасвим близак времену кад су састављене арабљанске листе тема и Тактикон Успенског, Лемерл сматра да она није могла бити забележена у њима. За Пертузија ово није довољан доказ и зато он узима 899 год. као време кад је настала тема, јер се она тада први пут спомиње у Филотејевом Клеторологију[14]. Тешко је дакле на основу постојећих података олредити време постанка ове теме, али узети као Пертузи баш 899 год. у извесном смислу је претерано; вероватнија је Лемерлова хипотеза, иако је засад још увек само хипотеза.

2 Харсианон

Први сигурни спомен Харсианона као клисуре имамо у Тактикону Успенског где се, између осталих, наводе οἱ κλεισουράρχαι Χαρσιανοῦ[15], али, како је правилно приметио Бери, овде треба читати у сингулару[16]. Према листи о византиским провинцијама од Ибн Кордадбеха (845—848), која је, као све друге арабљанске листе, састављена на основу извештаја Ал Гармија, арабљанског заробљеника у Византији од 836 до 845, и која се односи на доба између 838 и 848 год.[17], могло би по опису Харсианона закључити да је била клисура већ за време Теофила (829—842)[18]. Ибн Ал Факихова листа, напротив, изричито спомиње клисурарха са седиштем у истоименом граду[19]. Константин Порфирогенит ову вест не потврђује, али зато каже да је Харсианон некад био турма Анатоликона[20]. Пертузи је криво превео овај пасус, који смо раније у целини навели[21] и који је апсолутно јасан, па сматра да је Харсианон у стара времена био „стратегис Армениакона“[22]. Пошто не чини разлику између разних термина тематског уређења, он је овде упао у таутологију. Најпре турма Армениакона,

---

[13] Theoph. 484-485.

[14] Pertusi, De Thematibus 166-167,

[15] Такт. Усп. 123.

[16] Bury, The Admin. System 13, n. 3.

[17] Brooks, Arabic Lists 67-72.

[18] Gelzer, Themenverfassung 83.

[19] Brooks, Arabic Lists 75-76.

[20] De adm. imp. cap. 50,90-91.

[21] Види горе стр. 67.

[22] Pertusi, De Thematibus 123.

Харсианон је постао тема пошто је претходно неко време био нижа војно-административна јединица у рангу клисуре. Последњи пут се спомиње клисурарх Харсианона 863 год. као један од војних команданата у бици код Посона против Арабљана[23] и вероватно је за тада стечене заслуге подигнут у ранг стратега. Свега десет година касније, имамо у изворима први сигуран помен стратега Харсианона[24]. Али, тиме није завршена улога Харсианона као војно-административне јединице у пограничној области, већ је само у складу са општом тенденцијом тематског уређења ка униформисању клисура преведена у тему, и питање је да ли је ишта мењано сем назива и положаја у ранглистама.

3 Селевкија

Селевкија је постала клисура за време Теофила[25], о чему говоре како Ибн Кордадбех[26] тако Ибн Ал Факих[27]; и у платном списку из De Cerimoniis се спомиње да је била тога ранга још за време Лава VI (886—912)[28], из непознатих разлога изостала је из Тактикона Успенског, а у Филотејев Клеторологион није ушла јер ту клисура и нема. Клисурарх Селевкије је, заједно са клисурархом Харсианона и низом стратега, учествовао у поменутој бици код Посона 863 год[29].

Један од ретких печата које поседујемо за клисурархе односи се на Константина, клисурарха Селевкије[30], али о тој личности не знамо ништа одређеније. Споменули смо га само због реткости таквих печата, а и да нагласимо да помањкање печата претставља једну од тешкоћа при расправљању о клисурама.

Селевкија је дуго била клисура и њене задатке је врло сликовито резимирао Константин Порфирогенит истакавши да је тема Селевкија била некад клисура и стража на врло тешко проходном месту против упада Сарацена који би долазили из Тарса[31]. Постала је тема за време Романа Лакапина (920—944)[32].

Изгледа да се делила на два дела, што би се дало закључити из De Thematibus: на један унутрашњи, брдовит део и један дуж обале, чиме би се потврдила претпоставка да је некад, бар једним делом, припадала теми Каравизијанаца, односно касније Кивиреота[33].

---

[23] Theoph. cont. 181,15; 183,9.

[24] A. A. Vasiliev, Byzance et les Arabes I, La dynastie d'Amorium (820-867) Édition française par H. Grégoire et M. Canard (Corpus Bruxellense Hist. Byz. I) Bruxelles 1935, 104, n. 4.

[25] Ostrogorsky, Geschichte 168.

[26] Gelzer, Themenverfassung 84.

[27] Brooks, Arabic Lists 75.

[28] De Cer. 697.

[29] Theoph. cont. 181,15.

[30] Панченко, Моливдовулы, Изв. Русск. Археол. Инст. в К/поле 9 (1904) 367, бр. 212.

[31] De Thematibus XIII, 9-11.

[32] Ibidem XIII, 11-13.

[33] Pertusi, De Thematibus 147.

4 Себастија

Пре него је постала клисура, Себастија је вероватно била део Армениакона[34]. Не спомиње се ни у арабљанским листама, ни у Тактикону Успенског, ни у Филотејевом Клеторологију, већ тек у Тактикону Бенешевића[35], који је настао између 921 и 934[36], и то као тема, а у платном списку из De Cerimoniis као клисура за време Лава VI (886—912)[37].

Мислимо да се може прилично поуздано тврдити да је Себастија престала бити клисура и постала тема за време Лава VI супротно мишљењу Пертузија[38] и у складу са Шламбержеом[39], који додуше не датира ближе овај прелаз, што је могуће извршити на основу података из De adm. imp., где се каже да је Лариса постала клисура отцепљењем од Себастије, чија је турма дотада била[40]. Ово се збило после 906 год., а пре смрти Лава VI. Да је Себастија сигурно била тема сведочи даљи развој догађаја; наиме, после смрти клисурарха Ларисе, она је поново враћена у оквир теме Себастије, у којој је Лав VI поставио за стратега Лава, сина Аргира Евстатија. Сачуван је један једини печат стратега, и то из XI века[41].

5 Совопољ

Једини спомен Созопоља као клисуре и као војно-управне јединице уопште налази се у Тактикону Успенског[42]. О самом граду не знамо много. Рамсеј[43] и Бенешевић[44] су претпоставили да се овде ради о Созопољу у Писидији. Ако је то тако, пада у очи и сувише удаљени положај ове клисуре од границе; не види се, поред тога, који би пролаз она бранила од упада Арабљана. Клисура далеко од граница не може наћи оправдање за своје постојање, јер се не уклапа у принцип по коме су клисуре стваране. Хонигман предлаже Созопетру (Зибара) која се налази у каснијој теми Себастији, недалеко од Мелитине. Пошто су Византинци око 841 год. освојили крајеве око Мелитине, можда се ради о кривом тумачењу Σωζοπ', скраћенице за Σωζοπέτρας, што би сведочило и о брзом ишчезавању имена[45].

---

[34] De Thematibus X, 12-13; XI, 1-2.

[35] Такт. Бен. 120,39.

[36] Г. Острогорски, Тактикон Успенског и Тактикон Бенешевића, у овом Зборнику, стр. 48 сл.

[37] De Cer. 697.

[38] Pertusi, De Thematibus 142.

[39] Schlumberger, Sigillographie 293.

[40] De adm. imp. cap. 50,133 sq.

[41] Laurent, Collection Orghidan, Paris 1952, nr. 231.

[42] Такт. Усп. 123.

[43] W. M. Ramsay, The Historical Geography of Asia Minor, London 1890,400.

[44] V. N. Beneševič, Die Byzantinischen Ranglisten nach dem Kletorologion Philothei und nach den jerusalemer Handschriften, Byz.-Neugr. Jahrb. 5(1926), 156.

[45] Honigmann, Ostgrenze 52.

6 Пафлагонија

За Пафлагонију као клисуру имамо врло мало да кажемо. Једини је спомиње Константин Порфирогенит кад говори о томе колико морају дати стратег, клисурарх или катепан кад се уводе у триклиниј ради постављења[46]. На катепана Пафлагоније морамо се још вратити, иако смо га раније споменули. Пафлагонија, или један њен део, била је сигурно катепанат за Теофила, ако не већ и раније, јер се изричито спомиње њен катепан као учесник у походу против Херсона. У Тактикону Успенског спомиње се међутим стратег[47], што значи да је Пафлагонија тада већ била тема, али је можда катепан и даље постојао захваљујући својим специфичним задацима. Стратега спомиње и Ибн Ал Факих[48]. Уколико је икада била клисура, Пафлагонија је имала овај положај врло кратко време. С обзиром на чињеницу да се у извештају Ибн Ал Факиха спомињу два седишта теме, могло би се претпоставити да је Пафлагонија негде пред крај прве половине IX века била једним делом клисура, а другим катепанат. Клисура у унутрашњости имала је задатак одбране од непријатеља са копна, а катепанат дуж обале задатак поморске контроле источног Понта. У то нас уверава и специјални карактер катепаната, какав се испољава приликом експедиције против Херсона. Кад је касније Пафлагонија подигнута у ранг тема, клисура је престала да постоји, а катепанат је можда још неко време и даље постојао у оквиру теме.

7 Кападокија

По опису Ибн Кордадбеха[49] и изричитом сведочанству Ибн Ал Факиха,[50] Кападокија је у почетку била клисура. Међутим, према Тактикону Успенског, у коме се не спомиње клисурарх већ само турмарх Кападокије,[51] изгледа да је она имала донекле специјалан положај у оквиру Анатоликона; и у De adm. imp. Кападокија се сматра турмом Анатоликона.[52] У Тактикону Успенског наводи се, наиме, турмарх Кападокије поред турмарха Анатоликона.[53] Његовим посебним положајем могло би се можда објаснити зашто га арабљанске листе убрајају међу клисурархе.

Око 863 г. Кападокија је већ била тема[54] и као таква ушла је и у Филотејев Клеторологион[55] и у Тактикон Бенешевића,[56] а

[46] De Cer. 788,10.
[47] Такт. Усп. 123.
[48] Brooks, Arabic Lists 73.
[49] Gelzer, Themenverfassung 84-85.
[50] Brooks, Arabic Lists 75.
[51] Такт. Усп. 124.
[52] De adm. imp. cap. 50,83-84.
[53] Такт. Усп. 123.
[54] Theoph. cont. 181,15.
[55] Филот. Клет. 146,14.
[56] Такт. Бен. 118,30.

њен стратег налази се у платном списку из De Cerimoniis.[57] Седиште клисуре била је тврђава Корон. Тешко је рећи да ли је омашком испуштена из Тактикона Успенског, као што то претпоставља Бери.[58]

8 Ликандос

О постанку ове клисуре обавештени смо релативно добро упоређењем извештаја из De adm. imp. и из De Thematibus.[59] Јерменин Мелијас дошао је у Византију пред крај IX века и учествовао у бици код Бугарофигона (896 г.), али, пошто се око 906 г. компромитовао у завери Андроника Дуке против Лава VI, био је протеран из царства заједно са својим пријатељем Евстатијем Аргиром. После релативно кратког времена вратио се у Византију Евстатије и био постављен за стратега Харсианона. Нешто касније, Лав VI је опростио и Мелијасу који је добио дозволу да се врати заједно са својом браћом. Од цара је добио на управу област Еуфратеје. Одавде је проширио своју власт на стари град Ликандос, утврдио га је и населио се у њему, а Лав VI га је именовао за клисурарха. С обзиром да су сви ови догађаји морали трајати неколико година и с обзиром да се у извору одмах после њих спомињу Константин и Зоја као цареви на власти, који су Ликандос подигли у ранг теме и оног истог Мелијаса поставили за стратега, можемо сматрати да је клисура била врло кратког века. Извештај из De Thematibus, према коме је Ликандос постао тема за време владе Лава VI (886—912) је само у привидној контрадикцији са оним што је речено у De adm. imp. о подизању ове клисуре у ранг тема. Пре свега, у De Thematibus се говори о подизању у ранг теме града Ликандоса,[60] што би одговарало претварању Ликандоса у клисуру за време Лава VI, како је описано у De adm. imp.[61] Затим, док се у овом спису Константина Порфирогенита изричито каже да је Мелијас постао први стратег Ликандоса,[62] у De Thematibus тога нема, јер се очевидно опис у њему односи на период кад је стварана клисура.

Основана негде пред крај владе Лава VI (886—912), клисура Ликандос постала је тема за Константина и Зоје, дакле одмах после 913 год., тако да је њено трајање ограничено на свега 5 до 6 година.

9 Месопотамија, Романопољ и Ханзит

И ове три клисуре биле су, као и неке које смо раније поменули, ефемерног карактера.

[57] De Cer. 696.
[58] Bury, Admin. System 13, n. 2.
[59] De adm. imp. cap. 50,133 sq.; De Thematibus XII.
[60] De Thematibus XII, 2 и 46.
[61] De adm. imp. cap. 50,154-156.
[62] Ibidem cap. 50,161-163.

Клисуре Месопотамија, Романопољ и Ханзит претстављају посебан проблем, јер су везане не само територијално већ и по својој судбини[63]. Византиско-арабљанска граница ишла је за време Лава VI (886—912) кроз територију Мелитине, важног јерменског града, тако да су извесни њени делови били на византиској страни, па и клисуре Романопољ и Ханзит. У овом крају, наиме око Мелитине и горњег тока Еуфрата, налази се језгро будуће теме Месопотамије. Ту је Камаха, турма Колонеје, ту је Келцене, турма Халдеје, а ту се налазила и територија Текес којој је на челу стајао неки Манојло. У ово време, наглашава Константин Порфирогенит у De adm. imp., Месопотамија није била тема. Лав VI позвао је к себи у Цариград Манојла и почастио га рангом протоспатара. Његовим синовима, којих је по De adm. imp. било четири а по De Thematibus три, дао је високе положаје у војсци и земљишне поседе. Одмах после тога, каже се у извору, Месопотамија је подигнута у ранг теме и њен први стратег био је неки Орест, раније стратег Харсианона. Вероватно је Манојло у међувремену умро, јер би иначе он био постављен за стратега, као што изгледа да је била пракса судећи по Мелијасу, првом стратегу Ликандоса. У De Thematibus Константин каже да Месопотамија није била нека велика и славна тема већ безимена клисура. Даље у овом истом извору спомиње се прелазак на византиску страну троје браће (највероватније Манојлових синова, али се за разлику од De adm. imp. овде не спомиње ни отац ни четврти син) који су предали тврђаве, тако да се област проширила и добила име стратегије. Овај момент проширивања границе и стварања теме упућује нас на време кад је клисура Месопотамија могла постати тема. Ако се вратимо поново на извештај из De adm. imp., видимо да је стратег Орест укључио у своју тему, па према томе проширио границе своје области, Камаху, турму Колонеје и Келцене, турму Халдеје, за које смо горе видели да нису биле обухваћене границама Месопотамије кад је она била клисура. Месопотамија је постала тема у времену између Филотејевог Клеторологија и платног списка из De Cerimoniis, дакле после 899 а пре 912 год.[64] За време Романа Лакапина (920—944), прикључене су теми Месопотамији и клисуре Романопољ и Ханзит.

Ми сматрамо да се на основу горњих извештаја Константина Порфирогенита може са приличном сигурношћу тврдити

[63] Ibidem cap. 50,111 sq.; De Thematibus IX.

[64] Немогуће је ближе датирати претварање клисуре Месопотамије у тему, на основу спомена месопотамског стратега који је учествовао у казненој експедицији коју је Лав VI послао у област Фазијане против Арабљана под командом Лалакона, стратега Армениакона (De adm. imp. cap. 45,43 sq.). R. Grousset, Histoire de l'Arménie des origines à 1071, Paris 1947, 474-475, ставља овај поход у 895 год. не дајући за ово датирање никакав конкретан аргуменат. Међутим Васиљев сматра да се Лалаконова експедиција не може ни приближно датирати (А. А. Васильев, Политические отношения Византии и Арабов за время македонской династий, С. Петербург 1902, 101, н. 2).

да је Манојло, прешавши на византиску страну, постао клисурарх области Текес која је чинила језгро теме Месопотамије и зато је већ у оно време добила назив клисуре Месопотамије. Висока титула коју је Манојло добио у Цариграду одговара чак вишем положају од звања клисурарха.

10 Лариса, Симпосион, Леонтокомис и Абара

О овим клисурама говорићемо само зато што се и оне спомињу у Константиновим делима, иако су биле кратког века.

О томе да ли је Симпосион био турмархат или клисура говорили смо у уводном делу, а догађаји у чијем је оквиру настала ова клисура споменути су у вези са Ликандосом. Овде можемо само додати да је Лариса била турма Себастије, а Симпосион пустиња у крајевима око Ликандоса. Кад се после 906 г. Мелијас вратио у Византију с њиме су дошли и Измаел и Басакије који су од цара били именовани за клисурархе Симпосиона, односно Ларисе. И једна и друга клисура биле су кратког века: у борбама против Мелитинаца, које су у овој пограничној области биле сталне, погинуо је Измаел, а Симпосион је поново постао пустиња. Симпосион је ускоро затим постао тумархат, и то вероватно у оквиру Ликандоса, јер се спомиње у најужој вези са њим. Лариса је поново постала турма Себастије кад је њен управник, клисурарх Басакије, због покушаја издајства био послан у прогонство. Ови догађаји су се збили, као што смо већ раније истакли, пред крај владе Лава VI (886— 912).

Леонтокомис био је клисура за време Лава VI,[65] али само кратко време, јер се већ у Тактикону Бенешевића (921—934) спомиње стратег[66]. За ову клисуру не знамо чак ни где се налазила[67]. Исто толико мало знамо за клисуру Абара: била је турма Себастије, а клисура је постала за време Романа Лакапина[68].

IV ДУКАТИ

Овде ће бити реч о дукатима које познајемо у IX веку. Не можемо узети у обзир све оне територије које су биле под дуксима ранијег провинциског система, јер то улази у оквир питања изумирања Константиновог и Диоклецијановог управног устројства, које нас овде само успут интересује. Дукати су нашли своје место у Тактикону Успенског, што сведочи о њиховом посебном положају у оквиру тематског уређења у првој половини IX века. У њему се, наиме, спомињу дукс Халдеје и дукс Калабрије. Изгледа да је осим тога, постојао и дукат Колонеје.

---

[65] De Cer. 697.

[66] Такт. Бен. 120,40.

[67] Beneševič, Ranglisten 149 sq.; Honigmann, Ostgrenze 52,55.

[68] De adm. imp. cap. 50,166-167.

1 Калабрија и Сардинија

Калабрија је од старине била дукат теме Сицилије. Овај податак је утолико интересантнији што је један у низу сличних вести о другим управним јединицама које су све редом биле турме и које су одвајањем постале теме или клисуре: такав је случај Кападокије, Кефаленије, Харсианона.[1] Вероватно је употреба назива дукса успомена на време Јустинијанове реконквисте, иако на основу печата Фотоса, турмарха Калабрије и стратега Сицилије (sic), који потиче из VIII или IX века,[2] можемо претпоставити да је и овде у потпуности уведено тематско уређење. Тема Сицилија и њен стратег спомињу се сигурно већ почетком VIII века.[3] Шламберже је у погледу поменутог печата нагласио да је врло сумњиве природе прво зато што је читање натписа на њему несигурно, а друго зато што је ред при навођењу титула супротан тачно одређеној византиској хијерархиској лествици. Свакако је у првој половини IX века Калабрија била дукат, чији су углед и важност расли са постепеним опадањем важности Сицилије. Арабљани су били заузели већи део острва и све византиске експедиције против њих нису имале нарочитог успеха, тако да су Византинци при крају Теофилове владе (829—842) држали само источни део острва.[4] Тиме можемо објаснити упоредно постојање у Тактикону Успенског и стратега Сицилије и дукса Калабрије.[5] Може се са приличном лакоћом пратити пораст важности дукса Калабрије у току друге половине IX века, јер се он спомиње у Тактикону Успенског у трећој класи функционера, са рангом спатара, док на печатима овог времена он носи ранг протоспатара,[6] па према томе већ спада у прву класу.

Стратег Сицилије спомиње се стално у свим ранглистама, у платном списку из De Cerimoniis и у De Thematibus, иако је Таормина, последње византиско упориште на Сицилији, пала средином 902 г.[7] Само формалним претензијама, без икакве реалне подлоге, можемо објаснити упорно вођење теме Сицилије у званичним списковима функционера царства. Овакво схватање није имало свог одраза у реалном и стварном положају управника ове области, јер га у De Thematibus и у De adm. imp. Константин назива стратегом Калабрије.[8] У називу теме Сицилије одражавају се претензије царства, иако је од њене првобитне области остао само један део на италијанском копну. Можемо сматрати да је, уствари, дукс Калабрије добио наслов и титулу стратега Сицилије,

[1] De adm. imp. cap. 50,83 sq.
[2] Schlumberger, Sigillographie 734.
[3] Theoph. 398, 7-8.
[4] Vasiliev, Byzance et les Arabes I, 127 sq.; 143-144; 187-188.
[5] Такт. Усп. 113 и 124.
[6] Schlumberger, Sigillographie 220-221.
[7] Ostrogorsky, Geschichte 206-207.
[8] De Thematibus 10,39; De adm. imp. cap. 50,88.

мада није могао имати под својом управом острво, а овај назив је носио извесно време после падâ Сицилије у арабљанске руке. Дукс Калабрије вероватно је подигнут у ранг стратега негде у почетку X века. То потврђују у потпуности четири печата дукса Калабрије који по свом типу припадају добу царева иконокласта VIII и IX века. На овим печатима дукси носе ранг протоспатара. Шламберже их све ставља у IX век,[9] а ми бисмо додали да су из друге половине тог века.

Случај Калабрије, где се дукат, остатак сицилиске теме, претвара сам у тему, сведочи о еластичности тематског уређења које се прилагођава конкретним приликама на границама и не подлеже шаблонима.

Поред дуката Калабрије, постојао је у то време у Италији и дукат Сардиније. И овде, као у Калабрији, назив дукса потсећа на Јустинијаново уређење из времена реконквисте, кад је Сардинија била управно зависна од Африке. Али, после пада Картагине 687 год., Сардинија се највероватније осамосталила у оквиру византиске администрације, и, уколико је зависила од стратега Сицилије, та зависност је вероватно била више формалног него стварног карактера, нарочито у IX веку.

Очуван је један једини печат дукса Сардиније неког Теодота, из IX века[10], који се разликује од дукса Калабрије по томе што нема ранг спатара или протоспатара већ само почасну титулу хипата. Положај на периферији државе и немоћ царства да Сардинију брани од Арабљана, који су од VIII века стално нападали острво, усмерили су њен развој у правцу све веће аутономије, о чему сведочи, крајем IX или почетком X века, појава архонта, који се спомиње у De Cerimoniis. Ту се помињу и неки други дукати Италије, али не долазе овде у обзир, јер их сам Константин ставља у главу у којој говори о томе како се цар обраћа у писмима страним народима[11].

2 Халдеја

О дукату Халдеје знамо врло мало. Према једном печату, била је раније турма Армениакона[12]. О њеном управном развоју даје најбоља и скоро једина обавештења Тактикон Успенског, који редом набраја њеног стратега, дукса и архонте[13]. И овде спомен архоната и дукса мора да је остатак неких ранијих статуса ове области.

Халдеја се, дакле, развила од турме, била је архонтија и дукат, док на крају није подигнута у ранг теме. Подизање ове

[9] Schlumberger, Sigillographie 220-221.

[10] Ibidem, 222.

[11] De Cer. 690.

[12] Schlumberger, Sigillographie 289.

[13] Такт. Усп. 113; 119; 123.

области у ранг теме објашњава се активном и борбеном политиком Теофила (829—842) према Јерменији и у западном Понту, о чему сведоче експедиције у Јерменију, на Херсон, стварање неколико тема на овом подручју, политика Византије према Хазарима итд.

3 Колонеја

Овај дукат, који се спомиње у актима о 42 аморијска мученика,[14] није нашао свог места у Тактикону Успенског. Пошто се не спомиње ни у арабљанским листама тема, ни у Тактикону Успенског, Бери је са правом претпоставио да је ова област врло дуго била турма Армениакона.[15] Горња граница постојања дуката дата је учествовањем стратега Колонеје у бици код Посона 863 год.[16]

Развој Колонеје потсећа на развој Халдеје, јер постоји један печат архонта Колонеје,[17] да ли града или области тешко је рећи.

Колонеја се, дакле, развила од архонтије преко дуката у тему и заузела своје место у свим касчијим ранглистама.

У научној литератури спомиње се понекад „дукат Далмације" као византиска област крајем VIII или почетком IX века.[18] Једино место где се говори о далматинском дуксу налази се код Ајнхарда под годином 805 (ad finem) где се каже да је „dux Jaderae" Павле отишао на Карлов двор. Али, с обзиром на годину овог догађаја и на оно што се два ретка даље каже о тој посети, да је, наиме, „facta (est) ibi (на Карловом двору у Диденхофу) ordinatio ab imperatore de ducibus et populis tam Venetiae quam Dalmatiae",[19] може се закључити да се ту не ради о византиској, већ о франачкој Далмацији. То потврђује експедиција патриција Никите „ad recuperandam Dalmatiam", која се може датирати најраније 806 год.[20] Павлова титула дукса у складу је са франачком администрацијом, јер тих истих година спомиње се као франачки управник Истре дукс Јован.[21]

V АРХОНТИЈЕ

Морамо, пре свега, покушати да што прецизније одредимо које од архонтија можемо сматрати војно-административним јединицама тематског уређења. Овај нам посао отежава не само

---

[14] Сказания о 42 аморийских мучениках и церковая служба им. Изд. В. Васильевский и П. Никитин, Зап. имп. Ак. наук, VIII сер. VII, 2, 1905, 27, 29.

[15] Bury, Eastern Roman Empire 223.

[16] Theoph. cont. 181,9 sq.

[17] Панченко, Моливдовулы, Изв. Русск. Археол. Инст. в К/поле 9(1904) 367, бр. 211.

[18] G. Manojlović, Jadransko primorje IX stoljeća u svijetlu istočno-rimske povijesti, Rad Jugosl. Akad. 150 (1902) 40.

[19] Rački, Doc. p. 310 (A. 805, ad finem).

[20] Ibidem p. 311 (A. 806).

[21] Documenti relativi alla storia di Venezia anteriori al mille, ed. R. Cessi, Padova 1942, I, 60 sq.; Up. Rački, Doc. p. 310-311.

огроман број архоната који постоје у византиској администрацији већ и најразличитија употреба титуле архонта у изворима. Архонтима се, наиме, називају византиски и страни магнати, чиновници у администрацији, црквена лица, скуп стратега тема, виши официри теме итд[1].

Што се тиче архоната градова, којих има много и који постоје скоро цело време у Византији, већина од њих не долази у обзир. Мањину претстављају они чији су се градови налазили у области која је постала током времена јединица тематског уређења, некад чак тема. Ове случајеве разматраћемо на оном месту где ће бити речи о дотичној јединици.

И овде главни извор претставља Тактикон Успенског, који тако верно одражава стање средином IX века, оног века кад су ниже јединице тематског уређења дошле до пуног изражаја. Тактикон спомиње архонта Крита, архонта Далмације и архонта Кипра, архонте Халдеје и Крита, архонте Драча, архонте Херсона и, на крају, бивше архонте Далмације и осталих архонтија[2].

Три момента одмах падају у очи: прво да су све области о којима је реч у ранглисти на периферији царства, друго, да се све налазе поред мора, или су острва и, треће, да су временом све добиле свога стратега и тиме постале теме. Тако се у Тактикону Успенског спомињу стратези Крита, Халдеје, Драча и Херсона[3]. Далмација и Кипар такође су постали теме јер се спомињу: прва у Филотејевом Клеторологију (899 г.)[4], а други у De Thematibus[5]. Тачније речено, архонтије престају да постоје за време Василија I, јер је Далмација постала тема 70-тих година IX в. а за Кипар не видимо разлога да не верујемо Константину кад каже да је за време Василија I подигнут у ранг теме и да је тамо послат за стратега неки Алексије или Александар из Јерменије[6].

Далеко је теже одредити време кад су архонтије могле постати, али се оно свакако креће од VIII века до владе Теофила (829—842). Појаву архонтија треба довести у везу са градским муниципалним уређењем и са његовим развојем у византиско доба. У касно-римско доба све више опадају муниципалне установе, тако да се ни стварањем defensor-a civitatis није успело дати градским куријама онај положај који су раније имале. Јустинијан I је посветио велику пажњу градским институцијама, реорганизовао је функцију defensor-a која је била потпуно дискредитована и покушао да јој врати стару власт.[7] Отад се defensor

---

[1] Schlumberger, Sigillographie 242 sq.

[2] Такт. Усп. 119, 124, 124, 123, 121, 124, 126.

[3] Такт. Усп. 113 и 115.

[4] Филот. Клет. 147,7.

[5] De Thematibus XV.

[6] De Thematibus XV, 20 sq. Друкчије мисли: R. H. Dolley, A forgotten Byzantine Conquest of Kypros, Bull. de l'Acad de Belgique, 5 sér., 34 (1948), 209, 224. О Далмацији детаљније у мом чланку који ће изаћи у Зборнику Филоз. фак. Унив. у Београду, т. III.

[7] Brehier, Les Institutions 205.

назива, например у Новелама ἄρχων.[8] Изабран на две године од стране курије која се понекад назива κοινὸν τῶν ἀρχόντων,[9] његово наименовање подлеже једино одобрењу префекта преторија. Претседава скупштинама куријала, управља финансијама и врши судство у муниципију. Поред њега, и епископ добија извесна права контроле финансија. Стварањем тематског уређења, све више се скучавају права цивилних власти која прелазе постепено у надлежност војних лица. Као што се процес увођења тематског уређења развија постепено, тако и у градовима постепено ишчезавају цивилне власти и са њима градски муниципални функционери. Међутим, у градовима који нису обухваћени тематском организацијом, имамо појаву да је градски врховни функционер уједно и командант локалне милиције.[10] У периферним областима, градови су најчешће препуштени себи и према томе војне компетенције градских функционера постају све значајније и веће, а њихов положај уопште врло значајан, јер централна власт нема могућности да се меша у њихов живот, пошто је у VII и VIII веку заузета великим борбама за одбрану често врло лабавих граница. Али, од друге половине VIII века осећа се извесно јачање царства које ће доћи до пуног изражаја у IX веку. У том најопштијем оквиру могли су постојати и постојали су градови извесних области које нису биле још обухваћене тематским уређењем са релативном градском аутономијом, а сви ти градови заједно чинили су једну јединицу, чија је релативна самосталност од центра била само одраз слабости царства и унутрашњих слобода градова. Такав је случај Далмације и области Херсона. И једну и другу област сачињавају искључиво градови. Ти савези градова, ако их можемо тако назвати, сматрани су саставним деловима царства, и ради одржавања контакта са централном влашћу бирали су за своје претставнике највише муниципалне функционере, дакле архонте, најважнијег града целе области. Случај Далмације то у потпуности потврђује. Задар је био главни град Далмације у управном смислу, што видимо по томе да је у њему имао своје седиште стратег Далмације. Избор града Задра за седиште тематске управе свакако није био случајан већ је морао бити одраз раније постојећег стања. Архонт Далмације је, дакле, имао своје седиште у Задру, а није могао бити нико други но приор Задра, највиши муниципални функционер тога града. Савремених директних података за то нажалост немамо, али у првој половини XI века постоји неколико приора Задра који су у исто време управници целе византиске Далмације.[11] Међутим, развој области

---

[8] Just. Nov. 15, praef.

[9] Jouguet, La vie municipal dans l'Egipte romaine, 1911, 191-193.

[10] Уп. Bernardo Benussi, Nel Medio Evo, Parenzo 1897,37; L. M. Hartmann, Untersuchungen zur Geschichte der byzantinischen Verwaltung in Italien (540-750), Leipzig 1889, 57, 61; Ch. Diehl, Études sur l'administration byzantine dans l'exarchat de Ravenne (568-751), Paris 1888, 114 sq.

[11] Rački, Doc. br. 32, 33, 34, 35.

Херсона од архонтије до теме, који можемо пратити на основу савремених извора, даје нам исту слику. Херсоном је управљао πρωτεύων, што потпуно одговара латинском приору кога смо срели у Далмацији. Заједно са њиме су управљали Херсоном „оцеви града“.[12] За време Теофила (829—842) ту је био постављен стратег и тема се у Тактикону Успенског назива још τῶν κλιμάτων[13]. Климата су назив за све градове ове области чији је центар град Херсон, по коме је касније и тема добила назив, јер се под тим именом спомиње у Филотејевом Клеторологију, у платном списку у De Cerimoniis, у Тактикону Бенешевића и у De Thematibus[14]. Потпуно је јасна, дакле, улога главног града тих периферних области које се званично називају архонтијама као и функција архонта који је у исто време највиши муниципални орган у граду и у целој области. Титула архонта употребљена је, по нашем мишљењу, намерно зато што је, уствари, неодређена. У конкретном случају она показује известан компромис између локалне власти и положаја царског функционера зависног од централне власти. Да је архонт био зависан од централне власти показује се у томе што је заузео своје место у Тактикону Успенског. Али, архонти нису сви једнаки по рангу. За разлику од других управника тематских јединица, као што су стратези или клисурарси, који имају тачно одређен положај у ранглисти и сви припадају једној „класи“, архонти заузимају врло различите положаје који зависе од важности њихове области. Тако је архонт Крита у првој „класи“ патриција и протоспатара, док су архонт Далмације и архонт Кипра у трећој „класи“ са рангом спатара. Међутим, архонти Крита, архонти Драча, архонти Херсона, дакле она лица која су некад чинила саветодавно тело архонта, као управника архонтије, а која се спомињу упоредо и са стратегом, па је вероватно да су и под њим задржала известан део својих компетенција, спадају у трећу „класу“. Заједно са њима на крају те исте класе спомињу се апархонти, бивши архонти, Далмације и осталих архонтија. У Тактикону Успенског, том званичном списку византиских функционера, спомиње се не само титула архонта већ и званичан назив управне јединице: ἀρχοντία.[15] Спомен апархонта интересантан је још и зато што показује да је архонтима и после престанка њихове функције, која је била релативно кратког рока, јер су били на власти свега од 2 до 5 година, очуван у званичним листама известан положај. Ово можемо објаснити на тај начин што су градску курију сачињавали најкрупнији поседници, па према томе најугледнији и најутицајнији људи. С обзиром на специјалан положај тих области, на њихову удаљеност и висок степен самоуправе, схватљиво је што су у Цариграду желели да и даље имају што већи утицај на ове угледне људе. Ово се постизавало,

[12] De adm. imp. cap. 42,46-47.
[13] Такт. Усп. 115.
[14] Филот. Клет. 147,8; De Cer. 697,17; Такт. Бен. 122; De Thematibus 12.
[15] Такт. Усп. 126.

између осталог, баш тим путем, а византиски цареви су умели да почасним титулама везују појединце за себе. Да су често долазили у град како бивши архонти тако и они на власти сведочи случај, додуше из почетка XI века, далматинског архонта Добрење.[16]

Развој осталих архонтија само потврђује горње закључке. У Тактикону Успенског спомињу се архонти Драча и познат је неки драчки приор око 1000 год. по имену Иван Хрисилије[17]. Случај Крита је у извесном смислу посебан. Крит је био тема од средине VIII века, јер се његов стратег Теофан Лардотир спомиње у Житију Стефана Новог[18]. Познат нам је, сем овога, и стратег са печата из Гортине који, према томе, мора бити из времена пре арабљанске окупације острва[19]. Тактикон Успенског, поред стратега и архоната, спомиње и архонта Крита. Овде је архонт, највиши муниципални претставник, био први помоћник стратега и врло дуго је задржао свој положај, за разлику од других управитеља архонтија који су доласком стратега и претварањем архонтије у тему изгубили своје место у ранглисти византиских функционера и, судећи по Драчу и Херсону, ушли у Тактикон Успенског само утолико уколико су били чланови курије. Спомен стратега у Тактикону Успенског неколико година после губитка острва[20] не мења ништа на ствари јер су Византинци водили у својим званичним списковима управитеље области заузетих од непријатеља још дуго после њиховог губитка. Случај Сицилије то најбоље илуструје.

Кипар се спомиње као архонтија само у Тактикону који се у овом случају потпуно слаже са осталим изворима, јер, како смо видели, постао је тема за време Василија I. Његов положај архонтије можемо објаснити, пре свега, мноштвом градова[21] и периферним положајем. Иако је претрпео неколико инвазија, ипак је врло дуго био у византиским рукама, бар један његов мали део. У византиском поседу био је још око 816 године, јер Теофан каже да су се на њега онда склонили хришћани који су бежали пред Арабљанима[22]. Не знамо кад су га Византинци коначно изгубили после 816 год., али њиме су за неко време завладали Арабљани, јер се у De Thematibus спомиње да је био поново заузет од Византинаца за време Василија I[23].

Овде смо покушали да укажемо само на неке основне црте развоја и уређења архонтија како у целини тако и неких посебно.

---

[16] Cecaumeni Strategicon, edd. B. Wassiliewsky et V. Jernstedt, Petropoli 1896, 77-78.

[17] M. Barada, Dalmatia superior, Rad Jugosl. Akad. 270 (1949), 99.

[18] G. K. Spyridakes, Τὸ Θέμα Κρήτης πρὸ τῆς κατακτήσεως τῆς νήσου ὑπὸ τῶν Ἀράβων, Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν 21 (1951), 64-66.

[19] Bury, Admin. System 41, n 1.

[20] Vasiliev, Byzance et les Arabes I, 49 sq.; Ostrogorsky, Geschichte 167 n. 1

[21] De Thematibus XV.

[22] Theoph. 499. 15 sq.

[23] De Thematibus XV, 20 sq.

На другом месту говорићемо специјално о архонтијама и о Далмацији. Сардинију засада нисмо обухватили, јер претставља посебан проблем архонтије која се услед специфичног периферног положаја развила од дуката у архонтију са извесним закашњењем тек у X веку.

VI ИСТРА

Горе смо већ споменули Истру као нижу јединицу тематског уређења која по свом карактеру спада у нови систем, али чији је развој био прекинут непријатељском најездом. Зато и нисмо у стању да јој дамо неки посебан назив.

Истра је враћена под византиску власт за време Јустинијана I (527—565), тачније 539 год. У почетку је, можда, још постојала подела између цивилне и војне власти карактеристична за Диоклецијанову и Константинову управу[1] али, у сваком случају, она је трајала врло кратко, јер се кроз цело време док је Истра била у оквиру византинског царства спомиње као њен управник искључиво magister militum[2]. Овај развој је потпуно схватљив, јер је у складу са општом тенденцијом све веће милитаризације царства уопште и провинциске администрације посебно. На јачање ауторитета и на све веће концентрисање свих послова, па и цивилних, у рукама војног команданта утицао је и положај Истре, пограничне области у коју су стално упадали варвари, Лангобарди и Словени. Истра је била до пада Равенског егзархата потчињена Равени, али је после тога била самостална јединица под магистром. За овај период од пада егзархата 751 г. до 788 г., кад су Истру заузели Франци, постоји један изванредно значајан документ, тзв. Рижански плацит из 804 г.[3] У том документу Истрани се жале мисима Карла Великог на Јована, франачког дукса Истре, и редом спомињу сва права и слободе која су имали „dum fuimus sub potestate Grecorum imperii“[4]. Нас овде интересује одређивање карактера власти магистра милитум. За цивилну управу целе Истре не постоји, поред магистра милитум, ни један цивилни функционер. Ово се види из следећег пасуса Рижанског плацита: „qui volebat meliorem honorem habere de tribuno; ambulabat ad Imperium, quod ordinabat illum ypato. Tunc ille, qui imperialis erat ypatus, in omni loco secundum illum magistrum militum procedebat“[5].

---

[1] B. Benussi, Nel Medio Evo, Parenzo 1897,29, ослањајући се на Calisse, Il governo dei Bisantini in Italia, сматра да је поред војног команданта, magister'a militum, постојао цивилни управник Истре, дукс, али је то само претпоставка јер док се magister militum често спомиње, у изворима не постоји ни један једини спомен дукса.

[2] Познати су на прим. магистри милитум Василије и Гулфар (Gregorii Epistulae IX, 153 и IX, 160, ed. M. G. H.). У Рижанском плациту (Cessi, Doc. 60 sq.) спомињу се магистри милитум Константин, Василије, Стеван, Маврикије.

[3] Cessi, Doc. 63 sq.

[4] Ibidem 64.

[5] Ibidem 64.

Трибун је био војни командант града или тврђаве и околног округа[6]. У тексту Рижанског плацита се иначе не спомиње никакав други провинциски функционер поред магистра милитум, а према наведеном пасусу између њега и трибуна нема места ни за ког другог. Да је постојао ректор провинције морао би се споменути баш на овом месту[7]. По свом релативно независном положају и по карактеру власти свога управника можемо дакле уврстити Истру у тематско уређење, али као нижу јединицу која се није развила у тему. Да је постала тема, њој би морао стајати на челу стратег.

Споменули смо Истру не само зато што је њен управни развој интересантан већ и зато што се она у модерној литератури често убраја у теме, што проистиче из недовољног разликовања појединих јединица тематског уређења. Бенуси, који је Истри у Средњем веку посветио велику пажњу, сматра да је она добила уређење теме крајем VI века[8]; Грубер, поводећи се за њим, упада у исту грешку[9]; Мајер мисли да је постала тема одмах после пада равенског егзархата 751 год., у чему га подржава спомен „теме Истре“ у De adm. imp., иако, каже он, није могла бити тема за време Константина[10]. У најновије време спомиње се „истарски бизантински темат (управна јединица)“ у Зборнику посвећеном Истри и Словенском Приморју, у коме је историски део обрадио Кос[11]. Позивање на „тему Истру“ из De adm. imp.[12] није оправдано, јер, како смо истакли на почетку, реч тема се понекад употребљава и у општем смислу области или покрајине, чак и ван граница царства. Случај Тракије, која се назива „темом“ у смислу области у време кад поуздано није била тема у смислу војно-административне јединице тематског уређења[13], потврђује поново принцип да нема теме без стратега.

Дакле, Истра је била нижа војно-административна јединица тематског уређења којој је на челу стајао магистер милитум, војни функционер, али није никада постала тема. Можда би временом била подигнута у ранг теме, али је насилним одвајањем од Византиског царства њен развој у оквиру тематског уређења био прекинут.

---

[6] Benussi, Nel Medio Evo 37.

[7] E. Mayer, Die dalmatinisch-istrische Munizipalverfassung im Mittelalter und ihre römischen Grundlagen, Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte 24(1903), 260 n. 1.

[8] Benussi, Nel Medio Evo 32-33; B. Benussi, L'Istria nei suoi due millenni di storia, Trieste 1924, 89.

[9] D. Gruber, Povijest Istre, Zagreb 1924, 19.

[10] Mayer, Dalm.-istr. Munizipalverfassung 260, n. 1.

[11] Istra i Slovensko Primorje, Beograd 1952, 53.

[12] De adm. imp. cap. 30,116.

[13] De Thematibus 1,23 sq.

MILITARY AND ADMINISTRATIVE THEMATIC UNITS OF AN INFERIOR RANK. ON THE THEMATIC ORGANIZATION FROM THE VII TO THE X CENTURIES

JADRAN FERLUGA

The development of Byzantine provincial administration from the VII to the X centuries is characterized by the concentration of civil and military powers in the hands of military governors. This new administrative system by which the Empire was divided into great military and administrative districts was named thematic organization after the themes, provincial units of the highest rank. It is well known that these changes were not brought about at a stroke, by a single deliberative act of administrative reform, but came about by a gradual series of modifications. This is proved by the fact that not only some institutions of Diocletian and Constantine existed parallel with the thematic organization but also by the appearance of a considerable number of military and administrative districts in which the same phenomenon of concentration of civil and military powers in the hands of a military governor took place. Therefore the thematic organization has to be conceived broader than usual, it does not comprise only themes but also all those districts of an inferior rank which for certain essential characteristics do not differ from the themes. Due attention has not been paid to this aspect of the thematic organization so that, very often, scholars do not differentiate sufficiently the themes from the military and administrative units of an inferior rank.

The term of themes can only be applied to those military and administrative districts which were under a strategos. This is proved manyfold by all the sources. Much more complex is the problem of defining which thematic districts can be enumerated among the military and administrative units of an inferior rank. Often during this period there were created military and administrative units of a rank inferior to the themes, which owing to their specific position and the particular intention for which they were created, enjoyed a certain degree of administrative independence, reflected in the functions and the titles of their governors. In the Tacticon Uspenskij (compiled between 845 and 856), which is a catalogue of Byzantine officials and dignitaries for the purpose of showing their order cf precedence according to a strict hierarchy, found their place not only the thematic strategoi but the governors of the military and administrative units of an inferior rank, too.

In defining these districts, first of all the character of their governors' authority and their degree of administrative independence has to be taken into account, and for that reason the drungariates, the kleisurarchies, the duchies, the katepanates, the archontates can be considered as thematic units of an inferior rank and also certain districts which did not bear special names but belonged to this cate-

gory because of their administrative character. These districts were administered by drungarioi, kleisurarchs, dukes, katepanoi, archons or, as in Istria, by a magister militum. The vast majority of these districts was in the course of time raised to the rank of themes. Some of them were created, as well as many themes, by subdividing greater circumscriptions and so obtained a certain degree of independence. In the Tacticon Uspenskij their governors are inferior in rank to the strategoi, as their districts are considered to be less important than the themes, but are placed above those officials in whose position they were, before the division took place, i. e. they are mentioned before the turmarchs, in every respect dependent on the strategos to whose staff they belonged. This reflects also the new status of these districts and their relative administrative independence.

A detailed investigation of the development of the thematic organization, which has been here considered from the point of view of military and administrative districts of an inferior rank between the VII and the first half of the X century, fully confirms the process as above exposed.

The drungariate of the Kibyrrhaeots existed already in the ambit of the first great naval theme of the Karabisians and when this theme was subdivided, the drungariate was raised to the dignity of theme and since then its governor is mentioned in all the sources only as a strategos. The same happened with the drungariate of the Aegean Sea which was under a drungarios up to the second half of the IX century when it became a theme. The position which this drungariate occupied in the Byzantine administration clearly shows that it was a thematic unit of an inferior rank, for it is mentioned in the Tacticon Uspenskij after the themes, and, on the other hand, it was administratively independent, for in the same Tacticon there is no other official to depend on, and, finally, it was higher in rank than the turms, divisions of the military corps (θέμα) with no administrative independence.

The katepanates have to be considered thematic districts of an inferior rank, even if they are not mentioned in official lists. Investigating the functions of the katepano of the Mardaites as well as those of the katepano of Paphlagonia we see that both are governors of districts with specific naval tasks. According to what Constantine Porphyrogennetos says about the relations between the katepano of the Mardaites and the acting strategos of the theme of the Kibyrrhaeots it is evident that the katepano enjoyed a great degree of administrative independence, almost equal to that of the strategos, to whom he was nevertheless responsible. It is interesting to note that both katepanoi had, at least for a certain period, different residences from those of the respective strategoi. Even if this is only a hypothesis, it still has a rather sound basis to be very close to the truth.

The kleisurarchies were typical military districts both for their position at the frontiers of the Empire and for the purpose for which they were created, to be namely the first barrier against any possible

invasions. For these reasons we believe that the concentration of civil and military powers in the hands of the kleisurarchs must have attained the highest degree. That these units were of an inferior rank is proved not only by the position their governors occupy in the Tacticon Uspenskij but also by the fact that their pays were lower than those of the strategoi.

As well as many other districts, here taken into account, the duchies have also found their place in the Tacticon Uspenskij. Of a certain interest is the development of the duchy of Calabria, which was part of the theme of Sicily and whose development depended on the gradual decline of importance of this theme, decline due to the Saracen occupation of the island. Although the whole island was lost by 902 it is still mentioned in all the official lists as a theme even after this date, but this is only a proof more that the Byzantines were often unwilling to renounce their territories and mentained their territorial claimes by not striking out of the official lists their regions. On the other hand the real state of affairs is reflected by the mentioning of the strategos of Calabria in the very same chapter which Constantine dedicates to the Sicilian theme. There are sufficient reasons to believe that, just because of their unwillingness to renounce their claims to the island, soon after 902 the duke of Calabria received the official title of strategos of Sicily, although the island was irremediably lost and that he governed, in spite of his title, only over the continental possessions of the old Sicilian theme.

The archontates, military and administrative units of an inferior rank, are of a very particular character depending mainly on their specific origin. The archontates, mentioned in the Tacticon Uspenskij are all the outposts of the Empire, close to the sea and depending on it and were all raised to the rank of themes at the latest in the second half of the IX century. All of them had a large number of towns, an economic element of the greatest importance, and therefore we believe that they are geneticly bound to the development of the Byzantine municipia and depending on the relation between the central government and the local municipal autonomy. With the growth of the central power in the Empire, local liberties were gradualy abrogated and finaly a strategos was sent there, responsible only to the capital. The archon was, therefore, the expression of a compromise between the local municipal authorities (the prior in Dalmatia and Dyrrachion, the proteuon in Cherson) and the Imperial government. That they were considered Imperial officiales is evident from the place they occupy in the Tacticon Uspenskij. The historical development of Dalmatia, and still more that of Cherson, as well as that of all the other archontates mentioned in the Tacticon Uspenskij is in complete agreement with what has been above exposed.

At last, a few words about Istria, which is often referred to as a theme. Administrated by a magister militum it was a military and administrative district but it never became a theme for its development as a Byzantine province was abruptly cut by Frank occupation.

The magister militum kept in his hands both civil and military powers for there is no mention of a civilian official in Istria. This circumstance and the fact that Constantine speaks of a „theme of Istria" still do not justify Istria being called a theme. As a matter of fact Constantine uses the term theme in the meaning of region, inside the borders of the Empire as well as outside. Here the term is not used in its narrow, technical meening as a military and administrative district of the thematic organization, but, on the contrary, for a region in the broadest sense.

Зборник радова С. А. Н. XXXVI — Византолошки институт С. А. Н., књ. 2
Recueil des travaux de l'Acad. Serbe des Sc. XXXVI — Institut d'Études byzantines, № 2

МИРОСЛАВ МАРКОВИЋ

ДВА НАТПИСА ИЗ ЗАДРА

I

КОЛОМАНОВ НАТПИС НА ЗВОНИКУ ЦРКВЕ св. МАРИЈЕ У ЗАДРУ

Досадашњи рад. — Овај натпис први је преписао (у XVII в.) задарски племић *Симеон Љубавац*, познати правни писац и историчар, који се бавио и епиграфиком[1]. Он га је послао Трогиранину *Ивану Лучићу*, који га је први објавио у своме познатом делу[2]. Иако натпис тече око звоника у облику једне траке (фриза), Љубавац га је, по смислу, поделио на 7 линеа, тако да се добија утисак као да је натпис на некој плочи. То је побудило сумњу у аутентичност натписа (в. ниже). Усто је Љубавац код преписивања начинио и малу грешку DALMACIAE према CHROATIAE, што је повећало горњу сумњу.

Од 1666—1951 Љубавчево читање било је једино, јер је доцнијом градњом нових зграда, које су се наслањале на звоник, натпис постао невидљив[3]. По Луцију, уза ситне измене, натпис су донели *И. Кукуљевић*[4], *C. F. Bianchi*[5], *T. G. Jackson*[6], *Шишић*[7], *V. Brunelli*[8], проф. *М. Барада*[9].

---

[1] Збирка латинских натписа Задра: *S. Ljubić*, Dizionario biografico degli uomini illustri della Dalmazia, Vienna 1856, s. v.

[2] *Iohannes Lucius*, De regno Dalmatiae et Croatiae libri sex, Amstelodami 1666,115 (=Scriptores rerum Hungaricarum, ed. *G. Schwandtner*, t. III, Vindobonae 1748,184).

[3] Јасну претставу о томе како је натпис био покривен зградама пружају табле 145 и 146 (= *М. М. Васић*, Архитектура и скулптура у Далмацији од почетка IX до почетка XV века; Цркве, Београд 1922, сл. 91, на стр. 117) код *C. M. Ivekovića*, Dalmatiens Architektur und Plastik, Bd. IV-V, Wien (Schroll).

[4] Codex Diplomaticus, II (1875), 236 No. III.

[5] Zara Cristiana, vol. I, Zara 1877, 315.

[6] Dalmatia, the Quarnero and Istria, with Cettigne in Montenegro and the Island of Grado, vol. I, Oxford 1887 (Clarendon), 298.

[7] Dalmacija i ugarsko-hrvatski kralj Koloman, Vjesnik hrv. arheol. društva; N. s., sv. X (1908-9), 56.=Priručnik izvora hrvatske historije, Zgb. 1914, 572.

[8] Storia della città di Zara. I: Dalle origini al MCCCCIX. Venezia 1913, 331.

[9] Iz kronologije hrvatske poviesti. Časopis za hrv. poviest, Zgb., I (1943) 1-2, 128.

Brunelli je знао да натпис тече око звоника у виду траке[10]. Шишић је сумњао у аутентичност натписа. Временом, његова сумња постајала је све већа (упореди ниже цитирани текст из 1914 са оним из 1909). Он пише: „Имао сам у спљетском каптолском аркиву у рукама сав Луцијев материјал. Ту му Љубавац једном јавља, да натпис тече н а о к о л о (округло) око базе торња, а други пута, да је уклесан на ч е т в е р о к у т. [Између оба исказа нема противречности: натпис тече око три стране четвороугластог звоника]. О врсти писмена и кратица не каже ништа. Уопће натпис губи, кад све то огледамо, наш решпект. Чисто се сумњам, да ли га је др. Љубавац одиста и видио на с в о ј е очи, ради клаузуре." — „Коначно имам нагласити, да натпис XII. вијека нипошто није могао бити о н а к о (без кратица) написан, како га га доноси Луције." Натпис је међутим (са јединим изузетком *turri(m)*) баш о н а к о написан: lapicida je за овај унилинеарни натпис имао око торња довољно места. — „Коначно се пита, да ли је онај натпис баш из Коломанових времена? Ја у то веома сумњам; стога радим на све могуће начине, да се натпис учини видљивим и да се једно питање из наше хисторије уклони с пута." — „Понајприје истакнут ћу, да је он у п р о т и в у р и j е ч j у с К о л о м а н о в и м т о б о ж њ и м н а т п и с о м."[11]

Сва горња Шишићева сумња у аутентичност Коломановог натписа потиче отуда што се упињао да Коломаново освајање Задра стави у 1107, а не у 1105 годину, као што стоји на натпису. Он је писао: "...Тешко је тврдом сигурношћу изрећи, е да ли је натпис п о т п у н, јер не би ништа немогуће било, да је течајем толиких година, а будући да је доста ниско био постављен, при крају првог ретка комад камена открхан, па да је због тога и натпис баш код с а м е г о д и н е постао непотпун."[12] — Натпис није ниско постављен: он је на висини од око 4 м. „Крај првог ретка" не постоји, јер је цео натпис у једном реду, а MIL CV је управо на средини зида, те II од претпотсављеног MIL CVII није могло отпасти.

Проф. Барада убедљиво је показао да је Шишићева хронологија (1107) погрешна, да је Коломан завладао Задром између 25 марта и 27 септембра 1105 г. и да су „натпис на звонику св. Марије и Векенегина изправа у сваком погледу изправни и вјеродостојни споменици, а никако сумњиви, како их проглашују не знајући их хронолошки повезати са Векенегиним епитафом"[12a].

---

[10] O. c., 331: „A testimonio dell' arcidiacono *Ponte* (Hist. eccl. Jadrensis *ms.*), la scritta cingeva il campanile a guisa di fascia".

[11] Priručnik 573 n. 1: Vjesnik X 57 n. 20 тог текста нема. — Priručnik 574 n. 1: Vjesnik X 57 n. 21. — Priručnik 575 n. 2: Vjesnik X 58 n. 23 reči: „Ја у то веома сумњам и д." нема. — Priručnik 575: Vjesnik X 58 нема речи „т о б о ж њ и м".

[12] Priručnik 573-574: Vjesnik X 57. — За датовање 1107 г. в. Priručnik 572-577 („. . . с в е с е т о з г о д и л о и с к љ у ч и в о и с а м о г. 1107." p. 577.); *Šišić*, Poviest Hrvata za kraljeva iz doma Arpadovića (1102-1301), I deo, izd. Hrv. akad. znan. i umjet., Zgb. 1944, 11 n. 7: „Годину заузимања далматинских градова поуздано одређује једино гробни надпис опатице задарског женског само-

Скора будућност дала је проф. Баради за право: „Бомбардовање Задра открило је тај натпис срушивши доградњу, и утврдило је да Шишићева закључивања нису била сретна“[13].

Захваљујући радовима задарског конзерватора Оштрића, 1945 г. ослобођен је један, 1948 други зид звоника, а 1950 г. реституисани су оштећени делови натписа (в. приложени цртеж); тако је Љубавчев натпис поново доспео на светлост дана. 25 априла 1951 преписао је натпис проф. Мате Суић и послао га проф. Новаку, који га је објавио[14]. Иако је коректно читао, Суићу се ипак омакло 10 ситних грешака (INCĀR место INCĀR; DNI место DNI; IHV место IHV; MIL место MIL; иза A нема тачке; TURRĪ место TURRĪ; иза те речи нема тачке; SCAE место SCAE; иза UNGARIAE испуштена је тачка; D следеће речи већим делом видљиво).

Коломанов натпис заслужује да буде достојно публикован.

*

Натпис тече око три стране звоника (од североисточне до југозападне), на висини од 3,85 м, у траци од белог мрамора, ширине 16,5 см, укупне дужине 12,91 м. Трака се састоји из 13 плоча, врло различите дужине (од 32 до 174 см)[15]. Натпис је одлично сачуван; допуне конзерватора су минималне[16]. Фрагмент плоче између обе лакуне (оне са MAT) нађен је узидан у суседни зид цркве св. Марије, тако да је DALMATIAE сигурно, и Љубавчево читање погрешно. Слова су висока 10,5—12 см, она мања — 9 см, и добро се виде одоздо, са земље.

Текст:

Anno incar(nationis) · D(omi)ni · n(ost)ri · Ie(s)u · Chr(ist)i · mil(lesimo) · C · V · post victoriam et pacis praemia · Iaderae introitus · a Deo concessa ||proprio sumptu · hanc turri(m) s(an)c(t)ae Mariae · Ungariae · D[al]*mat*[iae · Chroa]*tiae · construi · et erigi* || *iussit rex Collomannus.*

Variae lectiones: INC *Brunelli*; XRI *Bianchi*; *Кукуљевић* свуда *e* место *ae*; DALMACIAE сви сем *Bianchi* и *Суић*; ERRIGI *Кукуљевић*; COLOMANUS сви сем *Суића*.

стана св. Марије, Векенеге... дакле 1107. године. Тому подпуно поузданом и суврсменом надпису не може бити приговора, док се то о другом, данас већ невидљивом надпису краља Коломана на торњу цркве самостана св. Марије, и доцнијем приепису изправе опатице Векенеге (тобоже 1105.), не може казати.“

[12a] О. с., 131.

[13] *V. Novak-P. Skok*, Supetarski kartular. JAZIU, Zgb. 1952, 206 n. 65.

[14] *Ibidem*.

[15] На цртежу крај сваке појединe плоче означен је вертикалном цртом; број при врху црте казује дужину плоче у см.

[16] На цртежу обележено испрекиданом линијом. (У доњем десном углу друге реконструисане плоче стоји *R*. 1950).

Графија краљевог имена (Калман): поред нашег натписа. COLLOMANNUS стоји и на Коломановој повељи манастира св. Марије у Задру, у којој се помиње његово крунисање за хрватског краља (повеља сачувана у савременом препису; регистар св. Марије, fol. 18—20; в. Priručnik 561, 533); даље, на кубичним капителима четири осмоугаона стуба капеле у самом звонику (R·CO; LLO; MAN; NUS)[17]. Оваква графија овде није изазвана лапицидином тежњом да добије *12 слова* (4×3), као што би се то могло претпостављати, јер би он то могао постићи и са најуобичајенијом графијом REX COLOMANUS. Он је, дакле, као и лапицида нашег натписа, намерно тако писао.

Напротив, на Већенегином епитафу стоји COLOMANNUS. Могло би се помислити да је то *metri causa*; али није тако, јер се иста графија јавља и на Коломановом печату[18], и код Томе Архиђакона (v. на пр. Priručnik 626—627). Овој блиска графија COLOMAGNUS, коју имамо на Већенегиној исправи из 1105, у којој се помиње краљев тријумфални улазак у Задар (Priručnik 627—628), изазвана је вероватно паретимолошким побудама (упор. облик *Columbanus* на писму папе Урбана II Коломану, од 27 јула 1096; Priručnik 338 s.).

Епиграфска страна натписа. — Лепа capitalis monumentalis, без већих скраћења, јер је простор допуштао да текст тече докле хоће. Вешт lapicida, ортографија коректна. Signum distinguens, у облику ромба, врши двојаку функцију: код датовања, на првој плочи, и у титули свечано одваја сваку реч; у осталим деловима одваја поједине синтагме (семантичке целине). На последњем, најкраћем и најмање видљивом зиду не употребљава се. Насупрот Већенегином епитафу, нема нигде мешања унцијале.

Поједина слова:

AE — (6 пута); леви крак А махом не допире до основне линије; штавише, показује тенденцију ка заобљавању (v. горњу плочу Већенегиног епитафа).

C — два типа: округло (6 пута) и четвртасто (4 пута); за ово угласто C cf. „горњу и нарочито десну плочу Већенегиног епитафа[19].

---

[17] Капитала ових стубова далеко је рустикалнија од оне монументалне са спољашњих зидова звоника (као што су и сами стубови прилично примитивни; висина од слова до тла варира: 116:117:120:118 см). На прва два стуба (дакле, на оним који с врата први падају у очи) висина слова је 9 см, на остала два — 8 см. О типу слова нема се шта посебно казати; тачка је облика ромба. Слике ових стубова v. *Brunelli*, l. c. (сва четири); *Vj. Klaić*, Povjest Hrvata, Zgb. 1899,141 (први стуб); *Iveković*, o. c., Taf. 149 = *М. М. Васић*, о. с., сл. 92 на стр. 119 (други стуб).

[18] *Fejérpataky*, Kálmán király oklevelei. Budapest 1892,87 = *Šišić*, Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara, Zgb. 1925, 628, сл. 257.

[19] Угласто C у антици је ретко и позно: *R. Cagnat*, Cours d'épigraphie latine[4], Paris 1914,13; *F. Grossi Gondi*, Trattato di epigrafia cristiana latina e greca, Roma 1920,30 No 5 и 6 (a. 296: saec. IV?). У средњовековној епиграфици чешће: *E. Diehl*, Inscriptiones Latinae, Bonnae MCMXII, 37 d (post 516 a.), 40 a (a. 872).

G — оба пута спирално, са заокруженим завршетком, налик на сигму (σ); упор. горњу плочу Већенегиног епитафа[20].

M — различно од Већенегиног епитафа, а идентично са M на трећем стубу у капели звоника. Увек исто (7 пута): основне линије вертикалне, али обе косе конвергентне линије не почињу од врха, већ нешто ниже.

T — (12 пута); хоризонтална црта образује лапицидни жљеб, чија је горња ивица права, али доња лучна, са отвором наниже.

Compendia: само најуобичајеније *litterae contiguae:* TR, TU.

Суспензије: најобичније *(incar; mil); turri(m)* показује утицај рукописа (палеографије). *Контракције:* само *nomina sacra.*[21]

Интерпретација. — Овај лапидарни и јасни натпис садржи у себи четири елемента: 1. датовање по инкарнацији, из којег недвосмислено дознајемо да је Коломан ушао у Задар 1105 г.; 2. податак да је краљ ушао у Задар после победе и на основу мировног уговора; 3. податак да је звоник цркве св. Марије подигнут по краљевом налогу и његовим новцем; 4 краљеву титулу.

О трећем елементу, наиме, о мишљењу да овај податак стоји у противречности са речима Већенегиног епитафа да је она подигла звоник, биће речи код Већенегиног епитафа (II).

О првом елементу нема се шта више рећи. Код четвртог пада у очи ред речи у титули *(Ungariae, Dalmatiae, Croatiae rex Collomannus):* ми смо обично навикли — и код Коломана, и код хрватских краљева — да Croatiae стоји испред Dalmatiae. Интересантно је да такав ред речи стоји и на оба рапска фалсификата: на повељи Петра Кресимира IV рапској бискупији, од 8 јула 1071 г.,[22] и потврди те повеље од стране краља Коломана, 1111 г.[23] Пошто наш натпис није фалсификат, тешко да се може сумњати у то да је и у правим повељама Петра Кресимира и Коломана Рабу стајао *овакав* ред речи. Јер се мора прихватити претпоставка Шишића „наслућујем... да се фалсификатор по свој прилици послужио и правим листинама краљева Петра Кресимира и Коломана".[24] Овакав ред речи у титули може се објаснити тиме што владалац дотични повељу или натпис издаје *далматинским* градовима.

Позабавићемо се овде *другим* елементом натписа: *post victoriam et pacis praemia Iaderae introitus a Deo concessa.* Одмах се поставља питање: над ким је то краљ однео победу? На то питање није

[20] Сигмасто G у I веку ретко; од Септимија Севера чешће: *Cagnat*[4], 16 и planche I; *Diehl*, 13 N 11; 16 B 4 (inter a. 367-375); 27 (a. 101); 37 d; нарочито 40 a; интересантна је комбинација спиралног и унцијалног G на натпису 41 b (a. 977); 42 c (a. 1030) et c.

[21] На стубу I у звонику — *sigla R.*

[22] *Šišić*, Priručnik 632; *Rački*, Doc., No. 67: Ego Cresimir, rex Dalmatinorum ac Chroatorum. Cf. i Doc., No. 68: Tempore Cresimiri Dalmatinorum ac Chroatorum regis.

[23] Priručnik 633: Ego Colmanus dei gratia rex Ungarorum, per misericordiam dei potitus regno Dalmatie atque Chroatie.

[24] Priručnik 639.

тешко одговорити: *de facto*, над онима с којима је ратовао и склопио мир (v. најпоузданији извор: *Vita s. Ioannis ep. Traguriensis*, c. IV—V)[25], над Задранима, тачније, над одвајкад слободном или полунезависном градском комуном Задра, са њеним римским муниципалним уређењем и романским становништвом;[26] *de iure*, над византиским царем Алексијем Комненом.

Какав је био став Алексија Комнена према Коломановом заузимању далматинских градова, односно главног града царске Далмације — Задра? Овим питањем детаљно се позабавио *Шишић*, и дошао до одговора који је стално заступао (1909—1940): Коломан је градове узео *приволом* византиског цара, Алексије Комнен му их је пријатељски *уступио*. Од Шишића ово су мишљење преузели маџарски *(B. Hóman)* и наши научници *(М. Прелог*; *М. Васић)*, и може се рећи да је оно данас владајуће мишљење.

Главни Шишићеви разлози за то мишљење јесу: 1. Коломаново орођење са Алексијем Комненом (удаја ћерке покојног краља Ладислава Светога, Пирошке-Ирене, за престолонаследника Јована Комнена). 2. Савез између Коломана и Алексија против Боемунда. 3. Потврде из млетачких извора. 4. Алексијева заузетост на Истоку.

Циљ је ових редова да покажу да Шишићеви разлози нису убедљиви и да Алексијева предаја византиских далматинских градова Коломану не изгледа вероватном: Коломан их је силом отео.

Шишић каже: „Царство је у тај пар било поглавито забављено важнијим својим интересима на истоку, тако да му до запада није могло бити стало (текст из 1909 г.: толико стало). Међутим се ожени у првој поли године 1104. млади царевић бизантински Иван Комнен с Пирошком (Иреном), кћерком угарскога краља Ладислава I. Како је отац њезин у то доба био мртав, то је тада (1909 год.: сада) пред Бизантинцима Коломан фунгирао као таст. Некако у исто доба замисли херцег антиохијски и тарентски Боемунд, син славнога Роберта Гуискарда, поновну навалу на Драч и бизантинско царство, паче у ту сврху стао је по западној Европи купити „крсташе" против „схизматичкога" цара Алексија. Све је то било разлогом, да су тада Коломан и Алексије, по бизантинском мишљењу таст и свекар, склопили савез против Боемунда. Ето због овако тијесних родбинских и политичких веза између оба владара згодило се, да је цар одступио (1909 г.: препустио) своме рођаку, као законито окруњеном краљу Хрватске и Далмације [задњих 7 речи нема у тексту из 1909 г.], далматинске гра-

[25] v. Priručnik 619-622 и 565-570.

[26] „Житеље византијске Далмације цар Константин Порф. изријеком назиље Романима... а то потврђују и франачки љетописци IX. вијека (Романи) па и доцнији домаћи писац (Поп Дукљанин) и исправе. Језик њихов био је латински, како нам то изријеком каже надбискуп Вилим Тирски († о. 1190.) описујући пролаз крсташа кроз Далмацију године 1096... [дакле, у доба које нас интересује] „ab aliis et moribus et lingua dissimiles *latinum habent idioma*..." *Šišić*, Povijest 445-446 и п. 38. — Текст Виљема Тирског v. у Priručniku 402-404.

дове и отоке[26a]. Како је пак Венеција из трговачких интереса била тијесно везана уз Бизант, те такођер важила као царски савезник против опасних јој Нормана, то се морала задовољити Алексијевом одлуком и измирити се с готовом чињеницом. Стога дакле и виђамо, гдје се Коломан нигдје не сусреће с млетачким четама за далматинске своје војне, те гдје се градови готово без отпора драговољно предају краљу након интервенције зацијело добро упућених бискупа. Што пак Дандоло прича, да је Коломан навалио преварним начином „погазивши уговор" на далматинске градове и отоке управо у вријеме, када је млетачко бродовље било у светој земљи и подсиједало Сидон, то је потпуни анахронизам, јер се као извјесно знаде, да се то тек г. *1110.* догодило, дакле пуне три године касније. Немогућност млетачкога отпора, односно да је Коломан примио далматинске градове и отоке под своју власт привољом бизантинскога царства, доказује нам чињеница, што се дужд Орделафо Фаледро од *1107.* даље не кити више насловом *владара Хрватске и Далмације* и што је млетачки патријарка из Градежа (1909: Града) Иван Градониго за боравка свога у Цариграду г. *1112.* замолио цара Алексија, да опет поврати Венецији далматинске градове, али на то цар не хтједе привољети свјетујући да се чека"[27].

„Кад се цар [Алексије] заплео у рат с Норманима и затражио од Коломана помоћи, уступи их [далматинске градове] њему. Године 1107. предаду се Коломану Задар, Трогир, Сплит, Крк, Осор, Раб..."[28] — „Због тако тиесних родбинских и политичких веза између оба иначе још и сусједна владара, као и због већ поменутих брига византијског царства у Малој Азији, згоди се, да је цар Алексије приволио, да његов пријатељ и савезник, краљ Коломан, заузме далматинске градове и острва."[29]

B. Hóman: „Sie [Koloman und Alexios] schlossen das Bündnis und besiegelten es am Anfang des Jahres 1104 durch die Heirat des griechischen Thronfolgers Johann mit der Tochter des Heiligen Ladislaus, der am griechischen Hof unter dem Namen Irene bekannten Piroska. Bei den Verhandlungen kam die Angelegenheit Dalmatiens zur Sprache und Koloman erlangte — nach den Folgen zu schliessen — vollkommen freie Hand, er verpflichtete sich aber, im Falle eines

[26a] N. 2 гласи: „То је логичка посљедица свега онога, што се зголило г. 1107. и 1108, док се сам савез потврђује мутним вијестима „Képes-Krónike" и Дандола". Текст из 1909 (п. 108) нема задње реченице, од „док" надаље.

[27] Priručnik (1914 г.) 593-594; Dalmacija i ugarsko-hrvatski kralj Koloman, Vjesnik X (1909) 80-81.

[28] *Šišić*, Uvod u političku povijest Hrvatske, у делу *J. Horvat*, Politička povijest Hrvatske, Zgb. 1936, 21

[29] *Šišić*, Poviest Hrvata za kraljeva iz doma Arpadovića, Zgb. 1914, 10. N. 5 гласи: „То је логична посљедица свега онога, што се згодило 1107. године, док сам савез потврђују индиректе „*Chronicon pictum*" с угарске, а Дандоло с млетачке стране..."

normannischen Angriffs Hilfstruppen zu senden."[30] — *М. Прелог:* „1107 г. заузео је Коломан, са пристанком Византије, далматинске градове и острва."[31] *М. М. Васић:* „Политички догађаји у Византији нагнаше Алексија Комнена да допусти Коломану заузимање далматинских градова и острва."[32]

К. Јиречек: „Византија је, вероватно, својевољно напустила приморске градове Задар, Трогир и Сплит..."[33]

Против горњих закључивања може се рећи следеће.

1. Чињеница је да Алексијева предаја далматинских градова Коломану *нема потврде ни у једном извору.* То су приморани да признају и Шишић, и Hóman („то је *логичка последица* свега онога, што се згодило г. 1107. и 1108."; „nach den *Folgen* zu schliessen"). Напротив, у ранијим сличним случајевима ми увек имамо изворних вести, па ма како оскудне оне биле. Четири примера.

Василије I Македонац наређује далматинским градовима да хрватском владару... плаћају годишњи данак од новца који су давали царском стратегу (око 882—886 г.): *Const. Porphyr.*, De adm. imp. c. 30, 127—142 ed. *Moravcsik* (ed. Bonn. p. 147; Doc., 372,[34].

Роман I Лакапен предаје далматинске градове на управу и одбрану кнезу Томиславу и даје му титулу проконзула (око 924 г.): Акта првог сплитског сабора, из 925 г. (Tempore Johannis papae sanctissimi, consulatu peragente in provincia Chroatorum et Dalmatiarum finibus Tamislao rege; Priručnik 213).[35]

Василије II Македонац именује краља Стјепана Држислава епархом у Далмацији и даје му титулу патриција (око 988 г.): *Тома Архиђакон*, Hist. Sal., 38 (ed. *Rački*).[36]

О освајању Задра од стране краља Стјепана I, о његовом враћању Византији од стране цара Михаила IV Пафлагонца и о удесу задарског приора и стратега Мадијевца Доброње (око 1038—1041) обавештени смо из *Кекаумена* (ed. *Wassiliewsky—Jernstedt*, p. 77—78).[37] Итд.

Да је Алексије уступио Коломану далматинске градове, он би већ (у духу византиске праксе) нашао за то неку форму доделивши Коломану какву титулу; овај правни омотач добро би дошао и Коломановом освајању градова, и Алексијевом губитку истих, и очекивати је да би то макар један извор забележио (било грчки, било далматински, било мађарски, било млетачки; напосе Ана). Алексијево поклањање градова Коломану не базира се, понављам, ни на једном извору.

---

[30] Geschichte des ungarischen Mittelalters, I, Berlin 1940, 371.

[31] Нар. енциклопедија Ст. Станојевића, s. Коломан.

[32] О. с., 148.

[33] Историја Срба, I^2, превод проф. *Радонића*, Бгд. 1952, 132.

[34] Povijest, 388.

[35] О. с., 411.

[36] О. с., 469.

[37] О. с., 487-490.

2. *Брак Ирене-Пирошке са Јованом Комненом.* Из тога што је Алексије оженио свога сина угарском принцезом[38] још не проистиче као логична „последица" да је Коломану поклонио далматинске градове. Неће стајати ни Шишићеве речи: „Како је отац њезин у то доба био мртав, то је тада пред Византинцима Коломан фунгирао као таст" — и позив на *Ану.* Ако је Ана (Al. XIII 12, p. 221 ed. Reifferscheid; p. 246 ed. Bonn.) назвала Коломана συμπένθερος τῆς βασιλείας, не мора то значити да је Коломан фунгирао као таст својој *сестри од стрица:* συμπένθερος (consocer, consocrus) има у грчком и шире значење: ὁ ἐξ ἀγχιστείας ἐπιγαμίας συγγενής; ὁ ἐξ ἀγχιστείας μακρινὸς συγγενής (Μέγα Λεξικὸν Δ. Δημητράκου, s. v.), дакле, својта, рођак (упор. новогрчки израз: συμπένθερε — „рођаче!").

Па и сама хронологија догађаја не изгледа убедљива. Шишић и Hóman стављају склапање тог брака у прву половину 1104 г. Тако још *Muralt* (Essay de Chronographie, II). *Pauler*[39] је истакао да то из *Зонаре* XVIII 24 не проистиче.

Из *Ане* XII 4, p. 155 може се међутим извући следеће: пошто се већ зима хватала, отпусти Алексије војнике кућама, а сам се врати у Солун. Кад је био код Солуна, роди се Јовану прворођени син, а док се цар кретао ка Балабисти, роди се и ћерка. У Балабисти прослави празник св. Димитрија, па онда уђе у Цариград[40]. Реч је о зими 1106/7 године. Св. Димитрије је 25 јануара. Цар је стално у покрету; жури у престоницу, коју је оставио још септембра 1105 г.[41] Значи да се Ирена облизнила у зиму 1106/7 г. (децембра—јануара). Можда том боље одговара да је у брак ступила доцније него „почетком 1104 г." *(Hóman)*, рецимо, 1105?

Шишић ставља читаву Коломанову војну на Далмацију у 1107 г. („На прољеће 1107. године дакле запути се краљ Коломан с војском на приморје."[42]). Ми данас знамо да је то било 1105 г. Према томе, временски размак који је Шишић дао Коломану за „дипломатске припреме" запоседања градова — помоћу Иренине удаје, савеза са Алексијем и пријатељског уступања градова с Алексијеве стране (1104—1107) — смањује се на готово исохроност догађаја (1105)!

---

[38] То је она, пуна врлина царица (*Cinnam.*, Hist. I 4, n. 5 ed. Bonn.) којој је Јован Цеце 1147 г. († 1133) посветио књигу о Илијади као δμηρικωτάτῃ; v. *G. Buckler*, Anna Comnena, Oxford 1929, 185 n. 6.

[39] Horvát-Dalmátország elfoglalásáról. Századok, 1888, 322 и n. 3

[40] Τοῦ χειμῶνος ἐπικαταλαμβάνοντος ἤδη, τοὺς στρατιώτας πρὸς τὰς σφῶν οἰκίας ἐξέπεμψεν, αὐτὸς δὲ τὴν Θεσσαλονίκην καταλαμβάνει. ἐν δὲ τῷ τὴν πρὸς Θεσσαλονίκην ἀνύειν ἐτέχθη ὁ πρωτότοκος τῶν υἱῶν τοῦ πορφυρογεννήτου καὶ βασιλέως Ἰωάννου κατὰ τὴν Βαλαβίσταν συνεπαγόμενος ἐν τῷ τίκτεσθαι καὶ ἕτερον θῆλυ. ἐκεῖσε γοῦν τὴν μνήμην τοῦ μεγαλομάρτυρος Δημητρίου ἐκτελέσας εἰσέρχεται εἰς τὴν μεγαλόπολιν.

[41] *F. Chalandon*, Les Comnène, I. Essai sur le règne d'Alexis Ier Comnène. Paris 1900, 239.

[42] Poviest Hrvata za kraljeva iz doma Arpadovića, 11.

3. *Савез против Боемунда.* Као један од узрока Алексијевог уступања далматинских градова Коломану наводи Шишић Коломаново савезништво у византиској одбрани против Боемундове инвазије: моћни Коломан помоћи ће Алексију да се одбрани од предузимљивог и опасног Гвискардовог сина, а Алексије ће њему у накнаду за то уступити далматинске градове, и све је досад изгледало у реду.

Међутим, чини ми се да ствари не стоје тако. Пре свега, хронологија догађаја се не подудара. Коломан је ушао тријумфално у побеђени Задар 1105 г., а војвода антиохиски се те године тек решавао да нападне Византију: јануара 1105 г. стигао је он са Истока у Апулију, где је остао до септембра. Марта 1106 отпутовао је, уз подршку папиног легата Бруна, у Француску, да агитује за крсташку војну против Алексија. Ту му француски краљ Филип I да за жену своју кћер Констансу. Августа 1106 крене натраг у Апулију, па се стане пуну годину дана спремати за инвазију. И најзад, 9 октобра 1107 искрца се у Валони с војском, и 13 октобра опседне Драч[43].

А Алексије је септембра 1105 г. отишао у Солун, где је провео до фебруара—марта 1106 г. Када је велики жупан рашки Вукан те године потукао царског драчког намесника Јована Комнена, Алексије је интервенисао и натерао Вукана да да таоце. Његова повеља Богородичином манастиру код данашњег села Велуше близу Струмице издата је у струмичкој теми, августа 1106 г., „ὅτε κατὰ τῶν Σέρβων ἐξῆλθεν"[44]. После рада на утврђивању западних граница, он се врати у Цариград фебруара 1107 г. На вест о Боемундовом искрцавању, он тек 1 новембра 1107 крете из Цариграда[45].

Да је Задар пао 1107 г., као што је Шишић мислио, могао би Коломан у 1106 г. склопити савез са Алексијем против Боемунда и затражити као накнаду за помоћ у рату — далматинске градове. Али пошто је Коломан градове освојио још 1105 г., то је 1104 г. исувише рана за склапање савеза против Боемунда, тако да освајање далматинских градова не може бити последица тог савеза. До неког савеза између Алексија и Коломана могло је доћи највероватније 1106—7 г., када је опасност од Боемунда постала реална и када је Коломан, пошто је освојио градове северно од Неретве, *могао постати заинтересован и за ствари у јужној Далмацији*[46].

Што се пак тиче Коломановог савезништва и учешћа у рату против Боемунда, о томе имамо само две вести: 1. Анину (XIII 12, p. 221) — да су мировни уговор са Боемундом потписала

---

[43] *Chalandon* I 236, 242-243.

[44] O. c., 239; *Jireček* I 139 и п. 96.

[45] *Chalandon* I 244.

[46] *Chalandon,* Les Comnène. Jean II Comnène et Manuel I Comnène. Paris 1912, 55 набраја међу градовима које је Коломан подвластио и Дубровник: то је груба грешка.

и два Коломанова изасланика — жупан Перис и Симон (οἱ ἐκ τῶν Δακῶν ἥκοντες ἀποκρισιάριοι παρὰ τοῦ κράλη καὶ συμπενθέρου τῆς βασιλείας, Ζουπάνος ὁ Περὴς καὶ Σίμων), и 2. вест само мaџарских хроника[47] — како су се Коломанове чете на млетачком бродовљу искрцале у Апулији, три месеца пустошиле норманску земљу и заузеле Бриндизи и Монополи.

Из прве вести може се извести закључак да је Коломан учествовао у рату против Боемунда; но из тога што је један од краљевих поклисара по свој прилици Хрват (титула *жуйан* и име *Берић* или *Берислав)*[48] — могло би се закључити да је Коломан гурнуо у рат приморске домороце. Судећи по томе што Ана помиње Коломана само на овом месту (и то τοῦ κράλη), а других вести о Коломановом учешћу у рату против Беомунда немамо, можемо сматрати да је то савезништво и учешће било незнатно[49].

Што се тиче друге вести, о мaџарском походу на млетачким лађама у норманску Апулију, старији мaџарски историчари стављали су тај догађај у 1096 г. *(Fessler*[50], *Marczali*[51]); *Pauler*[52] га је ставио у 1108 г., а за њим *Шишић* („За вријеме драчке подсаде (ваљда на прољеће 1108.), укрцале су се чете краља Коломона на **млетачким** галијама, те се превезле у Апулију, гдје су пустошиле кроз три мјесеца земљу херцегову, освојиле Бриндиси и Монополи, а онда се повратиле натраг у Далмацију“[53]) и *Hóman*[54].

Међутим, Chalandon[55] је посумњао у ту војну: „Les sources hongroises nous fournissent des renseignements peu vraisemblables sur une prétendue alliance de Venise avec Coloman... Aucune source du midi de l'Italie ne fait allusion à cette expédition, alors que les invasions hongroises plus anciennes sont mentionnées dans les Annales... La mention inexacte de l'occupation de Brindisi et de Monopoli, jusqu'au règne de Guillaume II, me rend tout le récit très suspect.“

Па и Шишић се пред крај живота поколебао у погледу аутентичности ове вести, те је горњем тексту из 1909 и 1914 додао речи „изгледа“ (испред „укрцале су се“) и „каже се“ (између „гдје су“ и „пустошиле“)[56].

---

[47] V. *Šišić*, Poviest Hrvata za kraljeva iz doma Arpadovića, 20 n. 33; Priručnik 595 n. 2; Vjesnik X 82 n. 114. — *Dandolo* 259 црпе из мaџарских хроника.

[48] Priručnik 596 n. 2; Poviest Hrvata za... Arpadovića, 20 n. 34. — И *Šišić*, l. c., и *Chalandon* I 238 n. 5; 249; II 56 називају *обојицу* жупанима. Ана каже да је жупан само први. То појачава Шишићеву накнадну претпоставку да би Симон могао бити и Мaџар. — О самом мировном уговору v. *Dölger*, Regesten No. 1243.

[49] Читаво Коломаново учешће у рату против Боемунда *Chalandon* I 238 своди на то што је Алексије купио најамнике из Мaџарске!

[50] Geschichte von Ungarn, I. Leipzig 1867, 195.

[51] Az Árpádok és Dalmáczia. Budapest 1898, 32.

[52] Horvát-Dalmátország elfoglalásáról. Századok 1888, 323.

[53] Priručnik 595 и n. 2; Vjesnik X 82 и n. 114.

[54] Geschichte d. ungar. Mittelalters, I, 373. — *E. Sayous*, Histoire générale des Hongrois[2], Budapest 1900, 94 такође прихвата овај поход, али га не датује. Но из његовог излагања види се да је дошао после освајања далматинских градова.

[55] O. c., II 56 n. 2.

[56] Poviest Hrvata za... Arpadovića, 19-20 и n. 33.

Против аутентичности Коломановог похода на Апулију могло би се додати и ово: неко савезништво између Млетака и Коломана 1108 г., под свежим утиском Коломановог освајања далматинских градова (1105), мало је вероватно: Млечани су у Коломану непрестано гледали прекршиоца *уговора о пријатељству* (*convenientia amicitie)* из 1098 г., којим су се дужд и краљ међусобно заклали да првоме припада Далмација, а другом Хрватска[57]. Млечани су у Коломану гледали узурпатора: *cum rex Ungarorum Jaderam invasisset eamque... violenter accepisset (Historia ducum Veneticorum,* из прве половине XII века*)*[58]; *quod* [Коломанова смрт] *divino judicio ex foedere Venetis abrupto creditur contigisse; regalem invasionem promissi foederis oblitam... (Dandolo)*[59]. Они су стално мислили на стицање далматинских градова, тражили од Алексија подршку (Dandolo 265), и најзад постигли свој циљ: искористивши Коломанове трагичне заплете са братом Алмошем, дужд Орделафо Фаледро (1101 – 1118) крене 1115 на Далмацију и освоји Задар, да рат са Коломаном настави и следеће године *(Henrici Imperatoris, atque Alexii Constantinopolitani adjutus praesidiis)*[60] итд. Зато је савез Млетака и Коломана 1108 г. мало вероватан.

Према томе, „одбранбени и навални савез против Боемунда", склопљен између „свекра и таста", Алексија и Коломана, био је врло мршав. Он није могао бити узрок Алексијевог уступања далматинских градова Коломану.

4. *Млетачке вести.* Шишић сматра: „да је Коломан примио далматинске градове и отоке под своју власт привољом византискога царства, доказује нам најбоље чињеница, што се дужд Орделафо Фаледро од *1107.* даље не кити више насловом *владара Хрватске и Далмације* и што је млетачки патријарка из Градежа Иван Градониго за боравка свога у Цариграду г. *1112.* замолио цара Алексија, да опет поврати Венецији далматинске градове ..."

Овде Шишић противречи самом себи. Из поузданог извора *Hist. ducum Venet.* (Mon. Germ. XIV 73): Et cum rex Ungarorum Jaderam invasisset eamque *ab eodem imperatore, cui Veneti illam donaverant*, violenter accepisset — он је извео, по мом мишљењу, правилан закључак: „Овдје дакле каже се, да су Млечани цару Алексију „даровали" Задар, прије него ли га је Коломан заузео, а то значи, да су га они послије 1097. а прије 1107., опет морали цару *вратити*, дабоме на његов позив; или другим ријечима, тај исти цар Алексије предао је 1097. Венецији само привремено далматинске градове и острва у управу и заштиту."[61]

[57] V. *Šišić*, Povijest 627; Vjesnik X 78 s. — Текст *Convenientia amicitie* v. у Priručniku 407-408.

[58] *Mon. Germ.* XIV 73. Povijest 626 n. 4. Priručnik 594 n. 6.

[59] Chronicon. *Rer. Ital. script.*, XII 265.

[60] Dandolo 266.

[61] Povijest 626 n. 4; cf. Priručnik 594 n. 6.

Па кад су Млеци Задар цару Алексију пре 1105 г. *драговољно вратили*, шта је онда чудно у томе што дужд на повељи из 1107 г. носи титулу само „*Venetie dux et imperialis protosebastus*“ (уместо „dux Venetiarum, Dalmatiae atque Croatiae et imperialis protosevastos“[62]) и како то може бити *најбољи доказ* за то да је Коломан примио градове под своју власт приволом византиског царства? Кад је дужд мирно вратио Алексију далматинске градове, сматрао је, правно узев, да се и одговарајућа титула тиме гаси, и престао ју је носити; напротив, *imperialis protosevastos* могао је и после враћања градова задржати, и он је то и урадио. То не може бити доказ Шишићеве тезе.

Ни из чињенице што Фаледро шаље Алексију патријарха Града, Ивана, „cum quatuordecim galeis“, да моли за (дипломатску) помоћ против Коломана[63] — не проистиче да је Алексије поклонио Коломану градове. Да је Алексије заиста дао Коломану градове, Млеци, моћни Алексијев савезник још из 1081 г.[64] и о далматинским стварима добро обавештени трговац, то би свакако знали. И онда патријарх Иван не би Алексију говорио о *Коломановој агресији* (regalem invasionem promissi foederis oblitam). Dandolo ставља Ивану у уста исте речи које и *Historia ducum* (Jaderam *invasisset* eamque *ab*... *imperatore*... *violenter accepisset*, Dalmatiam quoque occupasset).

Ни то што се Коломан за своје далматинске војне не сусреће са млетачким четама, не доказује да се Венеција „морала задовољити Алексијевом одлуком“, тј. уступањем градова Коломану: ако су Млеци пре тога вратили градове Византији (као што и Шишић признаје), зашто би сада *морали* интервенисати! Но сва је прилика да је Коломан завојштио на градове са великом копненом снагом и у моменту када Млеци нису могли интервенисати. Они су се читавих десет година — дипломатски (Алексије, Хенрих V) и војно — спремали (1105—1115), док се најзад нису победнички обрушили на градове и Мацаре у њима.

Ништа не доказује ни Дандолов „потпуни анахронизам“: стављање Коломанове инвазије у 1110 уместо 1105 г. Ми знамо да је Дандолова хронологија непоуздана. Та ето, и Шишић је упорно доказивао да се та инвазија збила 1107 г.![65]

Најзад, Шишићеве речи „виђамо... гдје се градови готово без отпора драговољно предају краљу након интервенције зацијело добро упућених бискупа“ као аргументи за Алексијеву предају градова Коломану. Пре свега, није тачно да се градови „без отпора драговољно предају краљу“; *Задар* је Коломан морао опсести

[62] Cf. *Dandolo* 250. Poviest Hrvata za ... Arpadovića, 11 n. 6. *Tafel-Thomas* 67.

[63] *Dandolo* 265.

[64] Упор. хрисовуљу подељену Млецима 1082 г.: *Tafel-Thomas* I 51; *Dölger*, Regesten No. 1081; *Ostrogorsky*, Geschichte d. byzantinischen Staates², München 1952, 284.

[65] Сам Дандолов приказ Коломанове војне (col. 264) јесте комбинација *Томе* и *Vita Joannis*, као што је то истакао још Луције.

и применити ратне опсадне справе. на шта Задрани поставе своје ратне машине итд.[66] (и *Сплит* је Коломан морао опсести, и наишао је на отпор, ако је Томи веровати); и *Рабљани* су пружили жесток отпор: њихова победа над *баном Угром* добро је позната.[67] Што су се градови ипак брзо покорили Коломану, узрок су његова огромна војна надмоћност[68] и подвојеност унутар градских зидина,[68a] а никако не неко покоравање Алексијевој одлуци. До ње је градовима било најмање стало!

Исто тако, ни бискупи (трогирски Иван, сплитски надбискуп Кресценције, можда и рапски Павле) не интервенишу код градова да се предаду краљу – зато што су „добро упућени", већ зато што су за Коломана били *интересима тесно везани*, што им је краљева победа обећавала масне привилегије, које је краљ заиста и делио.[69]

*

Према томе, Шишићеви аргументи у корист Алексијевог уступања далматинских градова Коломану нису убедљиви.

Али то уступање није ни вероватно. Алексије, један од царева-реститутора Византиске државе, чинио је напоре да успостави тему Далмацију. У складу са општим приликама и моћи Византије, ти напори били су *дипломатске* природе: Алексије је гледао да Далмацију успостави туђим снагама, да је сачува од опаснијег противника. Тај опаснији противник били су они владари који су господарили залеђем Далмације, хрватским *копном* (Звонимир, Ладислав, Коломан). И зато Алексије тражи помоћнике у *поморским* силама (Норманин Готфрид де Мелфи; млетачки дуждеви). Алексије је у томе био доследан:

1084 или 1085 г. поделио је Алексије у Цариграду хрисовуљу дужду Виталу Фалијери, којом му уступа јурисдикцију на Далмацију и дарује титулу протосеваста (*Dandolo* 250)[70]. Тиме је Алексије награђивао свога моћног савезника у рату против Роберта Гвискарда, и у исто време чинио покушај да отргне далматинске градове, који су чврсто стајали у рукама Дмитра Звонимира. (Изгледа да дужд није имао снаге за освајање далматинских градова).

---

[66] *Vita s. Joannis Traguriensis*, c. IV (Priručnik 620): quam [sc. Jaderam], cum sibi [sc. Colomano] nollet optemperare, circumcinxit obsidione, et erectis adversus illam propugnaculis et variis generibus tormentorum, non minimam stragem murorum urbis et turrium faciebit. Eodem modo et cives pro salute certantes adversum exteriorem suam machinam, quae vulgo *testitudo ariaria* [l. testudo arietaria] dicitur erexerunt.

[67] *Historia s. Christophori martyris*, v. Priručnik 586.

[68] Краљ крете у војну *in manu potenti et brachio excelso*, каже *Vita Joannis* (Priručnik 619).

[68a] О маџарској странци у Хрватској, напосе у Сплиту, у доба Ладисављеве војне v. Povijest 602, 604.

[69] „Die dalmatinische Geistlichkeit war mit Leib und Seele Anhängerin Kolomans..." *Hóman* I 372.

[70] Povijest 582; *Chalandon* I 92; *Dölger*, Regesten No. 1109.

Против покушаја моћнога краља Ладислава да се докопа далматинских градова, Алексије је умео да, с једне стране, гурне своје савезнике Кумане (1091), а с друге — да исте године покрене на освајање Далмације норманског грофа и царског севаста Готфрида Мелфиског, који и успостави царску власт у Далмацији (око 1092)[71]. Тако се тема Далмација, откако ју је енергични Петар Крешимир IV силом отео Византији (око 1069) у предвечерје Манцикерта (1071), после више од две деценије понова обрела у царској власти. Од 1092 до 1103 датују у Далмацији (Задар) по византиском цару. Још и више: византиски утицај продире у Хрватску, и насупрот Алмошу буде изабран за краља Петар Сначић (1093)[72]. То је кулминација Алексијеве реституторске политике у Далмацији.

У исто време када је Коломан, победом код Гвозда (пролеће 1097), постао господарем Хрватске све до мора, даје Алексије далматинске градове млетачком дужду Vitale Michieli, који их и узима под своју власт (мај 1097)[73]. (Ово је било само привремено; напред је већ споменуто да их је Алексије пре угарског освајања 1105 г., вероватно, натраг затражио од Млетака и добио[74]).

И најзад, када дужд Ordelafo Falieri креће 1115 у офанзиву на далматинске градове против Коломана, он ужива помоћ и подршку Алексија Комнена[75].

Видимо дакле да је Алексије у току тридесет година (1085—1115) доследан у својој, напред истакнутој, политици у погледу Далмације. Стога је мало вероватно да је 1105 напустио ту политику, и уступио моћноме Коломану далматинске градове.

*

Post victoriam et pacis praemia Iaderae introitus a Deo concessa. Речи *victoria* и *pacis praemia* побуђивале су код Шишића сумњу у аутентичност натписа. Он каже: „Треба још и то додати, да се у натпису говори о „побједи“ (victoria) краљевој и о „награди мира“ (pacis praemia), што све укључује о р у ж а н и успјех. Ми међутим знамо као стално, да је Коломан задобио Задар након п р е г о в а р а њ а, која је он с а м п р в и започео“. „Кад уважимо оно, што смо већ досада казали о натпису на торњу и његовим п р о т и в у р и ј е ч ј и м а с о с т а л и м с п о м е н и ц и м а, као оно „victoria“, па и с а м а г о д и н а...“[76]

Чињеница је међутим да су те речи сада пред нама, да је натпис аутентичан, и нама остаје да их тумачимо како умемо. Но оне не причињавају никакве тешкоће. Прво, очекивати је да ће сваки владар, од старог Вавилона па до данас, када на натписима говори о себи, прећутати или ублажити своје неуспехе, а

[71] Povijest 612. Vjesnik X 76-77.
[72] *Ibidem.*
[73] Povijest 624. Vjesnik X 77-78. Priručnik 406-407.
[74] Povijest 626 n. 4.
[75] Dandolo 266; Priručnik 590; Vjesnik X 72.
[76] Priručnik 574 n. 1; 575 n. 2. Vjesnik X 57 n. 21; 58 n. 23.

увеличати своје успехе. Друго, чињеница је да се Коломан обрео *intra muros* града Задра, *triumphaliter* Jaderam ingressus est, како каже Ћећенега у својој повељи из исте, 1105 г.[77] Зашто краљ тај свој успех не би назвао победом! И треће, и милом (дипломатија), и силом (артиљерија) Коломан је изишао као победник над Задром, и никаквих „противречности са осталим споменицима“ ту нема.

Горње речи Коломановог натписа ни *Шишић* („награда мира“), ни *Brunelli* („dopo la vittoria e i premi da Dio concessi coll' entrata a Zara: испуштена је реч *pacis*)[78], ни проф. *Барада* („пошто је послије побједе и награде мира Бог допустио улаз у Задар“: *concessa* се погрешно везује са *introitus)*[79] не преводе најтачније.

Ја *pax* узимам у његовом основном значењу — *склопљени мировни уговор* (cf. pango, paciscor, πήγνυμι), а не *мир* уопште; *praemia* пак — у значењу *utilitas, commodum; добит, предност, плод:* Omnia perfunctus *vitai praemia* marces[80] *Lucret.* III 956; multaque praeterea Laurentis *praemia pugnae* (aggerat) *Aen.* XI 78. Уз то, *praemia* стоји, леснички, у плуралу, са значењем сингулара. *Introitus* је acc. plur., *Iaderae* — gen. possess. (на могућност да је introitus партицип, а Iaderae датив циља — тешко је помишљати, јер таква конструкција нигде није забележена). Плурал introitus није леснички употребљен, као praemia, већ сведочи о томе да та реч овде значи, пренесено, „отворена врата“, „слободан приступ“ и слично. Најзад, *Iaderae introitus* јесте апозиција уз *pacis praemia*

Преме томе, читав израз преводимо: *„После победе и богом даног плода мировног уговора, наиме, отворених врата (града) Задра...“*

Најзад, о реду речи Коломановог натписа. Јер тај ред пада у очи: место *pacis praemia a Deo concessa, Iaderae introitus,* имамо *pacis praemia, Iaderae introitus, a Deo concessa;* место *hanc turrim sanctae Mariae construi et erigi iussit Ungariae, Dalmatiae, Chroatiae rex Collomannus,* имамо *hanc turrim sanctae Mariae Ungariae, Dalmatiae, Chroatiae construi et erigi iussit rex Collomannus.* Овај ред није изазван *техничким* моментом (распоредом речи на три зида звоника), као што би се могло помислити, већ *стилским* моментом: састављач искоришћује компликовану синтаксу латинског језика да створи σκοτεινὴ ἔκφρασις, која ће одговарати свечаном тону монументалне спомен-плоче. Зато он гомила и *isoteleuta:* sanctae Mariae Ungariae, Dalmatiae, Chroatiae, иако се то противи логичном реду речи.

---

[77] Priručnik 627.

[78] Storia di Zara, I 356 n. 20.

[79] Iz kronologije hrvatske poviesti, 129.

[80] „Стариш кад си *све* ужив'о *што живот пружа*“, преводи А. Савић Ребац, Бгд. 1951, 145.

II

ВЕЋЕНЕГИН ЕПИТАФ У КАПИТУЛУ ЦРКВЕ св. МАРИЈЕ У ЗАДРУ

Досадашњи рад. — Читање горње плоче овог епитафа први је донео *Луцијe*, о. с., Script. rerum Hungar. III 186. — Затим је читање све четири плоче, прилично погрешно, дао *Кукуљевић* (1875) у *CD* II p. 237 № VII. — *Bianchi* (1877), о. с., I 320, дао је читање три плоче (сем доње). — *Jackson* (1887) „fu il primo che pubblicò corrette ed intere queste iscrizioni" *(Brunelli);* Jackson, о. с., I 304 fig. 12, публиковао је заиста коректно, али не и потпуно: он је донео цртеж и читање горње плоче; само цртеже бочних плоча и само читање доње плоче. Под условима тадашњег рада на брзу руку у женском манастиру, његов допринос је знатан. Цртежи су тачни (ту и тамо има ситних омашки, на пр. код *t*(ur)*ris*). — *Bj. Клаић* (1899), о. с., 311, у свему (чак и у погрешној интерпункцији) преписује Кукуљевића. — *Шишић*, Vjesnik X (1909) 58 и Priručnik 574 цитира горњу плочу из Jacksona. — *Brunelli* (1913), о. с., 333 и 356 n. 24, даје коректно читање све четири плоче. — *Барада* (1943), о. с., 128, доноси текст горње плоче „по доброј фотографији". — Најзад, снимак и читање горње плоче Већенегиног епитафа доноси проф. *В. Новак* у своме универзитетском уџбенику *Лайинска йалеографија*, Београд (Научна књига) 1952, сл. 113 на стр. 294 и 349. Његовом издању поткрало се неколико грешака: његово датовање 1111 г. је нетачно; проф. *Барада*, l. c., лепо је показао да је Већенега умрла 27 септембра 1110 г. У читању су свуда испуштена *puncta distinguentia. L.* 3: не P*OST* него PO*ST:* ја мислим да круг иза P претставља слово O, а не део слова M; *l.* 5: није E*T* него E*ST;* није COLOMANUS него COLOMANN*US; l.* 6: не Q*V*O него QVO; најзад, G*R*EGO*R*I*US* ја читам G*R*ECO*R*I*U*S.

Слику Већенегине гробнице и епифата доносе *Ивековић*, о. с., Taf. 149 (изврстан снимак); *Brunelli*, l. c.; *Клаић*, о. с., 133 (цртеж); *Новак*, l. c., (снимак горње плоче).

*

Већенегин епитаф показује смишљен распоред и садржај. Четири плоче распоређене су *у облику крсша* око две нише гробнице. Горња, најинтересантнија и временски свакако најстарија плоча казује у песничкој форми (у 6 хексаметара) име врле покојнице, њену највећу заслугу и *годину* смрти, датовану на три начина (Христовом инкарнацијом, Коломановим заузећем Задра и епископатом Гргура), пизанским калкулусом *(Барада).*

Обе бочне плоче казују у по једном елегиском дистиху сличан текст — обавезну завршну формулу средњовековних метричких епитафа (посетиоче, моли се за спасење душе покојничине!): оне као да замењују ликовну претставу двају хералдичких анђела који се моле за душу, претставу тако често на гробницама.

8*

Најзад, доња плоча захвата у виду базе читав простор; она је тако дугачка (206 см) да је одавно напрсла под тежином по средини. У пет линеа садржи пет дистиха; први казује сентенцију о општој пропадљивости ствари; други изузима од тога покојницу; трећи и четврти казују њене заслуге (при чему се *v.* 8 враћа на садржај *v.* 2 горње плоче); најзад, пети казује *дан* њене смрти.

Свих 20 стихова су леонински.

Бомбардовање, које је уништило цркву св. Марије, није погодило Већенегину гробницу, већ се ова срушила доцније, од влаге (18 децембра 1946, по казивању сестре-бенедиктинке Схоластике). Данас (август 1952) је гробница потпуно реконструисана, док су конзерваторски радови у капитулу још у току.

Димензије. — Све четири плоче имају оквир (профилиране су). Поље текста удубљено је за 1 см. Прва плоча велика је 95 × 53 см, поље текста износи 81,5 × 39 см. Обе бочне плоче велике су 51 × 30 см, поље текста је 43 × 23 и 42 × 30 см. Доња: 206 × 63, поље текста — 176 × 34 см. Слова су висока код горње и доње плоче по 5 см, а код обе бочне по 4 см.

Текст:

I

Laude nitens multa · iacet hic Vekenega sepulta:
Q(uae) fabrica(m) t(ur)ris simul et capitolia strux(it) · . ·
Haec obit undeno centu(m) po(st) mille sub aevo:
Quo veniens Chr(istu)s carnis gestavit amictus ·
Nos habet · e(st) · annus quintus quo rex Colomann(us):
P(rae)sul et est decim(us) quo G(re)c(o)r(iu)s fuit annus;

Variae lectiones: 2 Quae fabricavit turrim *Bianchi;* Que ... capitoli astruxit *Barada;* 3 Hec *Kukuljević, Klaić;* Hae *Lucius, Barada;* obiit *Kukuljević, Klaić, Bianchi;* 4 vivens Christus *Bianchi;* portavit amictus *Bianchi;* 5 Nos habet et annus *Kukuljević, Klaić, Brunelli, Novak;* Nos habet annus *Bianchi;* Colomanus *Lucius, Bianchi, Novak;* 6 Presul *Barada;* G. fuit annus *Lucius, Bianchi;* Gregorius *omnes ceteri.*

II

Oret qui spectat dicens in pace quiescat ·
Corpu(s) ut arca tegat flatus et alta petat ·

Var. lect.: 1 requiescat *Bianchi, Brunelli;* 2 Corpus et arca *Kukuljević, Klaić, Bianchi, Brunelli;* flatus et repetat *Bianchi.*

III

Huc · veniens · vultum · fer et · hoc cernendo sepulchrum ·
Huic · pie dic · anime da · requiem · Domine:

Var. lect.: 1 fert, hoc *Kukuljević, Klaić;* ferat hoc *Bianchi;* sepumcrum *Kukuljević,* sepulcrum *Klaić;* 2 Huicque dic animae dona requiem domine *Bianchi.*

IV

Res fluitant cunctae mundi velut impet(us) undae ·
Quicq(u)id et exoritur labit(ur) et moritur ·
Mente deum pura semper Vekenega secuta ·
Non penit(us) moritur sed moriens oritur ·
Namq(ue) probos mores cupiens servare sorores ·
Actib(us) excoluit voce q(uo)d has monuit
Hostis ab insidiis aditus bene cavit ovilis ·
Quaq(ue) regente domus crevit et iste locus ·
In festo sacri Cosmae migrat ac Damiani ·
Ut sit in arce Dei vita perhennis ei ·:·

Var. lect.: 1 fluctant *Kukuljević, Klaić;* 2 Quiquid *Kukuljević, Klaić;* Quicqu(i)d *Jackson;* Quidquid *Brunelli;* et exoritur: et om. *Kukuljević, Klaić;* 6 voceque dei has monuit *Kukuljević, Klaić;* 9 Cosme *Kukuljević, Klaić;* et Damiani *Jackson, Brunelli;* 10 perennis *Jackson, Brunelli.*

Епиграфска страна натписа. — Монументална капитала са појединим словима унцијале (највише *U*, затим *E*, једном *M*). Тачке (округле и ромболике) махом деле стихове.

Ортографија коректна. Графија Вeћенегиног имена (I 1; IV 3) *Vekenega* сасвим се поклапа са графијом у повељама (v. *Šišić*, Priručnik 241, 313, 627; *Rački*, Documenta 125). — За графију *Grecorius* cf. Carmina Latina Epigraphica (ed. *Fr. Buecheler*) No 825 *D. M. Luminatio Grecori* i. e. Gregori. *C. M. Kaufmann*, Handbuch d. altchristlichen Epigraphik (Freiburg im Breisgau 1917), 296: „Im Cömeterium der hl. Priscilla fand sich in einer Seitengalerie des Unterstockes ein Graffitovermerk über die Lage der Gruft eines gewissen Glecorus, die als „elfte Krypta, beim zweiten Pfeiler" bezeichnet wird: VNDECIMA CRVPTA SECVNDA PILA GLECORI". Glecori, ја мислим, = Gregori(i) (за gl- cf. новогрч. γλήγορα; срп. *Глигор*).

Облици слова. — I плоча:

A — два типа: поред нормалног, при врху угластог A, са правом хоризонталном цртом (12 пута), јавља се (6 пута) и A са извијеним левим краком, који може бити краћи (*capitolia* 2) или дужи (*carnis* 4) од десног крака, а у два маха носи на средини китњасти украс на месту хоризонталне црте (*aevo* 3; *annus* 6).

B — (*obit* 3) оба лука се не састављају.

C — два типа: округласто (9 пута) и угласто *C* (2 пута); у *amictus* 4 китњасти репић при врху.

E — два типа: угласто (14 пута) и унцијално (8 пута).

G — само спирално (3 пута).

K — обе косе црте извијене и краће (v. *Cagnat;* o. c.).

M — два типа: са косим основним линијама и средишним цртама које не допиру до основне линије (5 пута), и једном quasi-унцијално (*mille* 3).

N — коса црта негде дијагонална (*Colomannus* 5), негде краћа (*annus* 6).

O — једном (*quo* 5) са две украсне цртице при врху и дну круга. Cf. Q.

Q — два облика: Q (4 пута) и једном (*quintus* 5) са вертикалном цртицом при дну круга, — облик на који понекад налазимо на натписима Галије V—VII века (*Cagnat*[4] 20; али и у Риму V в.: *Grossi Gondi*, o. c., 34 № 3).

R — поред обичног (4 пута) и китњасто (*t(ur)ris* 2, *carnis* 4), код кога се оба извијена крака не састају на вертикалној линији, а горњи тежи спиралном облику (cf. B); у *fabrica(m)* 2 доњи крак не долази до основне линије.

V — два типа: поред угластог (17 пута) и унцијално (3 пута), само у контигуама (*ue*, *ut* 4; *ul* 6).

X — два типа: поред нормалног (XPS 4), и са извијеним крајевима, налик на грчко χ (*strux(it)* 2; *rex* 5).

II и III плоча:

A — од четири црте (хоризонтална црта при врху); само тако на обе табле.

C — на II нема угластог C, на III преовлађује (4 пута).

G — спирално (*tegat* II).

M — вертикалне основне линије (5 пута на III); средње линије час допиру, час не допиру до основне линије.

Q — на обе плоче (3 пута) са малим кругом и дугачком, готово вертикалном цртом, која допире до основне линије; ружно и сасвим различно од плоче I.

V — од 14 пута 8 пута унцијално.

IV плоча:

A — двојако: шиљасто и заравњено при врху.

C — 14 пута округло, само једном (*cunctae* 1) угласто.

E — 41 пут нормално, само једном (*ei* 10) унцијално.

G — само спирално (3 пута); једном је исти тип стилизован угласто (*Vekenega* 3).

M — само са вертикалним основним линијама; средње црте час допиру, час не допиру до основне линије.

Q — двојако: 4 пута са дугачким репићем и малим кругом (као на таблама II—III); 2 пута са полукружним репићем (за разлику од плоче I, где је та црта таласаста линија).

V — два типа: нормално, угласто 20 пута, унцијално 8 пута.

Дакле, табла I зна за китњасто A, табле II—IV га немају; M на табли I има косе основне линије, M на таблама II—IV има те линије увек вертикалне; и код неких других слова табла I се јасно разликује од свих осталих (B, K, O, Q, R, X), показујући

далеко већу китњастост, обиље извијених линија, мекоћу и естетске претензије. Иста различност види се и код слова E, V, Q:

	Плоча I број пута	*Плоче II—IV* број пута
капитално E	14	61
унцијално E	8	1
капитално V	17	26
унцијално V	3	16
капитално Q	4	2
Q са дугим репом	0	7

Горња анализа и општи утисак који остављају плоче наводе на претпоставку да код плоче I и осталих није исти лапицида. Иако су особености плоче I изазване донекле оскудицом у простору, горња претпоставка ипак је вероватна: лапицида плочâ II—IV више него лапицида плоче I воли обло унцијално U, иако иначе даје предност правим линијама, док лапицида плоче I, иако даје предност облим линијама (v. унцијално E), више воли круто капитално V.

Упоређена са временски блиским натписом папе Каликста II из 1123 (*E. Diehl*, Inscript Lat. 45 e)[1], плоча I, иначе далеко китњастија, показује много мању мешавину унцијале (само *E* и *V*, једва *M*), док на Каликстовом натпису имамо унцијална *D*, *E*, *H*, *M*, *Q*, *T*, *V*.

Скраћенице. — Плоча I.

1. *Compendia:* a) *litterae implexae* (цифра у загради казује број пута): ET (2), HI, LA, LE, LO, NI (3), NO (2), RI, SI, ST, TO.

b) *litterae insertae:* CA (3), CE, CI, CO, LI, PI, QV (3), VI.

c) *litterae contiguae:* α) од два слова: AE, AU, HC, MA, MI, MU (2), NE, NN, TA (2), TR, TU, VE, UL, UT; β) од три слова: ANN, NDE, NNU, NTE, NTU (2); γ) од четири слова: HAEC.

d) *litterae contiguae atque implexae:* DE (3), FA, HAB.

2. *Суспензије:* Q(uae); fabrica(m); strux(it); centu(m); po(st); e(st); Colomann(us); decim(us) — показују јасан утицај писма манускрипата. — 3. *Контракције:* t(ur)ris; Chr(istu)s; p(rae)sul; G(re)c(o)r(iu)s.

Знаци: ⌒ изнад слова замењују слова: -uae; -m; -ur-; -it; -rae-. Цртица изнад слова код *nomina* (sacra) и e(st). Палеографски знак у облику апострофа иза слова замењује -us; -st.

Плоча I Веђенегиног епитафа могла би, дакле, однети рекорд у средњовековној латинској епиграфици по броју скраћеница: од 234 слова само 86 није обухваћено никаквим скраћеницама! „The inscriptions... with its puzzling abbreviations“, каже *Jackson* 304.

[1] На Каликстов натпис указао је већ проф. *Новак*, Лат. палеографија, 294 n. 26.

Плоче II—IV:

1. *Compendia:* a) *implexae:* само VV на плочи III, ради украса *(vultum);* b) contiguae: α) од два слова: AR, ME, NE, NS, OR, TE, UC, VE, UL, UM (2), UT на плочама II—III; AE, ME, MP, (2), NC, ND, NE (2), NP, NT, OR, (7), TE, TU, VE, UP, UR (2) на плочи IV. β) од три слова: CHR (пл. III); MAE, NTE, TAE, UND (пл IV. За OR cf. *Diehl*, o. c., 45 e.

2. *Суспензије:* corpu(s); impet(us); labit(ur); penit(us); namq(ue); actib(us); quaq(ue) — показују утицај палеографије.

3. *Контракције*: quicq(u)id; q(uo)d. Знаци: лук изнад или иза слова за -s, -us; лук и цртица изнад слова за -ur: labit(ur) (cf. *Новак*, o. c., 196); знак налик на тачку и запети за -ue, -us.

Дакле, и знаци за скраћенице показују да плоча I стоји за себе.

Интерпретација. — Да извршимо најпре формалну анализу текста и искључимо општа места латинске епиграфике из историског разматрања.[2]

Praesul I 6 типично у метричким натписима за папе и епископе (*Gondi* 147); за владаре cf. *Ducange* LL, s. v.: „sacratissimus Praesul nuncupatur Teudebertus Rex et c." — Садржај табли II и III спада у редовне реквизите метричких натписа; ту су садржане три мисли: 1) обраћање пролазнику, са циљем да се скрене његова пажња на гроб; 2) молите се за душу покојникову; 3) тело гроб скрива, душа лети богу.

Huc veniens: Huc veniens fundat parituros gaudia fletus *Gonei* 341; *in pace quiescat:* Praeteriens dicat: Fredericus pace quiescat;[3] *Huic pie dic anime da requiem domine:* Dic „anime requiem da cuius, Christe, perennem" PL p. 320, 73 v. 5. — *Huc veniens vultum fer*: Aspicite venientes hic mea membra sepulta CLE 756; Aspice praeteriens monumentum et perlege versus CLE 438 (v. Indices s. aspice sim.). — *Corpus ut arca tegat, flatus et alta petat:* Corpus ad ima redit, spiritus alta petit PL p. 312 c. 56 v. 14. Spiritui caelum, ossibus hunc tumulum (promeruit) PL p. 331 c. 99 v. 4. — *Arca* (corporalis) на натписима: *Gondi* 242; *alta petere* добро је познато из антике; alta petunt *Aen.* VIII 691; alta petens V 508, *Georg.* I 142 et cet. pl.

Табла IV: *Res fluitant cunctae* et c.: *Sen.* Suas. 1, 9 nihil esse stabile, omina fluitare et incertis motibus modo attolli modo deprimi. — ... omnia quippe fluunt PL p. 82 v. 42. Omnia subsidunt, ater cinis omnia fiunt, / Omnia nata ruunt, omnia praetereunt. PL p. 324 c. 86 v. 1—2. *Mente deum pura*: Mente dei famulus PL p. 334 c. 106 v. 7. Mariam mente sectata fideli *Kaufmann* 291 (епитаф опатице Tillisiole). — *Actibus excoluit voce quod has monuit:* Que monitis docuit, actibus exhibuit PL p. 312 c. 56 v. 4; Actibus, exemplis, doctrinis et prece sancta PL p. 511 c. 27 II v. 7; *actibus* на натписима је

---

[2] О епиграфским формуларима v. *Kaufmann* 132 ss., *Grossi Gondi* 411 ss.

[3] *Poetarum Latinorum Medii aevi* tomus V. Monumenta Germaniae historica. Ed. *Karl Strecker*. Lipsiae 1937 (у даљем = *PL*), p. 291 carmen 18, v. 9.

често. — *Cavit ovilis:* pastor ovilis PL 308 c. 48 v. 5; 309 c. 50 v. 4; 324 c. 85 v. 3 et cet pl. — *Domus... iste locus* = basilica, ecclesia: domus (sc. Dei: cf. *Gondi* 315) „unde etiam aliquando dicta est Ecclesia“ *Ducange* s. Domus 7 (cf. нем. Dom, итал. Domo). V. Ducange s. Locus = ecclesia, monasterium et c.; *Kaufmann* 291, *Gondi* ibid. — За цео стих упор. *PL* 295, 26, 7—8 (гроф Ricfrid):

Namque loci istius mansit defensor amandus,
Germine de cuius crevit et ipse locus.

Migrat веома чест еуфемизам: *Gondi* 182; PL 313 c. 58 v. 9 migravit ad astra. — *Ut sit in arce dei vita perhennis ei*: arx Iovis, caelestis, caelitum sim. добро познато из антике (v. Th. L. L. s. arx); на хришћанским натписима врло често: Psychen, Christe, sui celi fac arce locari PL 292 c. 20 v. 11; Terra tulit partem, pars altera cessit in arcem 312 c. 57 v. 5; ad caeli... qui scanderet arces 369 c. 43 v. 3; Hunc pater ad terram caeli transmisit ab arce 454 c. 28 v. 6. — *Vita perhennis:* bita perennis *CLE* 775; *Kaufmann* 287 v. 11; cui detur vita perennis PL 287 c. 6. v. 6 et cet. pl.

Nos habet... rex Colomannus Praesul I 5—6 = Nos tenet, κρατεῖ; cf. познате речи *Tac.* Ann. I 1 1 Urbem Romam a principio reges habuere; *Aen.* II 290 Hostis habet muros. — *Gregorius* je придев (уместо Gregorianus), metri causa. — *Christus carnis gestavit amictus* I 4 je лепа песничка перифраза за инкарнацију и, изгледа, оригинална. — *Vultum fer* III 1 мени непознат обрт; вероватно m. c. за *vultum offer*: Semper, ut inducar, blandos offers mihi vultus Tibull. I 6 1. — *Moriens oritur* IV 4 — за ову мисао упор. чести израз старохришћанских натписа *dies natalis* за dies depositionis, passionis, martyrii et sim. (*Gondi* 360—361). — *Sorores* 5 јесте субјекат споредне реченице; реч је, разуме се, о духовним сестрама (= moniales). Стихови IV 5—7 могу се узети као *locus communis* метричких натписа; напротив, v. 8 *Quaque regente domus crevit et iste locus* има историску подлогу. Овде се не мисли на Већенегину градњу капитула из v. 1 2, већ *crevit* има, као често, преносно значење *(најредовао је)*. Мисли се, дакле, на имање и имовину којима је Већенега обогатила манастир и на њену вешту политику да сачува манастирске поседе и добра (v. *Rački*, Doc. No 108 Istius uero domus comparacio de propriis meis et meę filię Vekenegę bonis facta est. — Cf. исправу о баштини коју Већенега добија, са почетка 1092 г.: *Šišić* Priručnik 313—315; исправу о слобоштинама и даровањима Задрана самостану св. Марије, од 7 марта 1095: Priručnik 317—318; чувену Коломанову исправу манастиру св. Марије из 1102, Priručnik 561—562, и Векенегину исправу из 1105 г., Priručnik 627—628).

Метрика свих плоча је коректна (једини изузетак: III 2 *Huic pie* дактил). На дактил *Gregori* I наилази се чешће на средњовековним натписима: насупрот верзификацији *Conditus hoc tumulo tegitur Gregorius exul CLE* 1419, наилази се на *Tradita Gregorio, Festa, iaces tumulo CLE* 1443 A; *Gregorii meritis...* PL 329 c. 94

II v. II; *Abbas Gregorius laudum splendore coruscus* PL 331 c. 99 v. l; *Papa fuit quintus nomine Gregorius* PL 337 c 110 v. 2.

*

Према томе, од 20 стихова нашег епитафа, као једино што нам остаје историски поуздано, поред елемената датовања смрти (27 септ. 1110), јесте стих I 2: *Q(uae) fabrica(m) t(ur)ris simul et capitolia strux(it).*

Одавно је већ изнесено мишљење да ове речи Већенегиног епитафа стоје у противречности са Коломановим натписом на звонику: *proprio sumptu hanc turri(m)... construi et erigi iussit rex Collomannus.* Питало се: ко је подигао звоник — Већенега или Коломан?

Тако *Farlati* и *Bianchi* решавају ту „противречност" претпоставком да је Већенега изразила жељу, а краљ јој брже-боље удовољио, па подигао звоник: „*La contradizione* però non è che apparente, se si considera col P. Farlato che Vekenega esternò il desiderio, che venisse edificata, ed il Re, volendo assecondarla, la fece a proprie spese costruire."[4] (Треба имати на уму да и *Bianchi* (1877), и *Jackson* (1887) верују у легенду о томе да је Већенега била Коломанова жена, коју је он одбацио, а она онда отишла у овај манастир, — у легенду која је контаминирала Коломаново хватање у неверству своје жене Еуфемије, ћерке суздаљског великог кнеза, и њено одашиљање оцу[5] — са Већенегиним одласком у манастир после смрти мужа Доброслава. Отуда, на пр., Jackson I 303: „Vekenega, the daughter of Cicca, and repudiated wife of Coloman, who buried herself and her sorrows in this convent...")

Шишић[6] је Већенегин епитаф сматрао за оригиналан извор, а Коломанов натпис за непоуздан: „Пређимо сада на сам садржај епитафа. Понајприје истакнут ћу, да је он у противурјечношћу с Коломановим тобожњим натписом, јер док онај тврди, да је торањ самостански саграђен на заповијед и трошак краљев на успомену његове „побједе", овај каже, да су не само торањ, него још и капитул дјело Векенегино." „... оно, што смо већ досада казали о натпису на торњу и његовим противурјечјима с осталим споменицима... Коначно се пита, да ли је онај натпис баш из Коломанових времена? Ја у то веома сумњам."

Проф. *М. Барада*[7] решава горњу „противречност" на тај начин што стих I 2 друкчије чита:

Que fabricam turris simul et capitoli astruxit.

---

[4] Zara Cristiana I 315.

[5] V. на пр. *Bálint Hóman*, Geschichte des ungarischen Mittelalters, Bd. I, Berlin (De Gruyter) 1940, 377, 379. Cf. *Šišić*, Poviest Hrvata za... Arpadovića, 24; *Fessler*, Geschichte von Ungarn, I 205.

[6] Priručnik 575 i n. 2=Vjesnik X 58 i n. 23.

[7] Iz kronologije hrvatske poviesti, 129, 130, 131 n. 8.

Он каже: „Текст доносим по доброј фотографији. Особито упозоравам на други редак, који су читали *„quae fabricam turris simul et capitolia struxit“* и имали текстовних и стварних потешкоћа (изп. *Šišić*, Priručnik, c. d., 575), тако н. пр. са надписом на звонику. Ако се риечи међусобно одиеле, како сам их ја одиелио, што сам могао учинити, јер риечи епитафа нису међусобно одиељене, смисао текста је јасан и у сугласју са надписом на звонику.“

Тако читан текст он преводи: *„Векенега, која је уредила (зготовила) градњу звоника и капитула“*. Дакле, по проф. Баради, Већенега није подигла ни звоник, ни капитул, већ је само „уредила“ њихову градњу.

Ни читање, ни интерпретација проф. Бараде нису одрживи. Прво, где *astruere* има значење „уредити, зготовити"? Мени такво значење ни у антици, ни у средњем веку није познато. А затим, шта би то значило „уредити (зготовити)“ неку градњу? Ако то значи „припремити“, зар би то било тако важно да се нотира у споменику! Ми на натписима и записима налазимо забележена имена фундатора и градилаца, не „уређивача“. (Па и с метричке стране, кратка ултима речи *capitoli* < *capitolii* као да се не би слагала са иначе солидном верзификацијом нашег песника.)

Ја мислим да је досадашње читање било добро и да се у потврду њега може рећи следеће.

Плурал *Capitolia* уместо сингулара *Capitolium* употребљавају старолатински песници још од Луцилија, а хришћански и песници, и прозни писци: „p l u r a l e m numerum metri causa poetae dactylici adhibent (...*Ovid.* 13[ies], *Lucan.* 5[ies] alii)“ Thes. L. L. (*Onomasticon)* s. v. *Capitolium*, col. 159, 67; 164, 58.

На пр.: *Cretatumque bouem duci ad Capitolia magna Lucil.* frg. 697 (Poetae Latini minores VI ed. *Baehrens); Hinc ad Tarpeiam sedem ed Capitolia ducit Aen.* VIII 347; *Excipit, aut sacras poscunt Capitolia laurus Lucan.* I 287; *Non domitor mundi, nec ter Capitolia curru* VIII 553; *Victa dedit, non alta terens Capitolia currus* IX 79; *Terruit illa suo, si fas, Capitolia sistro* X 63; *Vox canet, et longas visent Capitolia pompas Ovid.* Met. I 561; *Cincta premebantur trucibus Capitolia Gallis* Fasti VI 351; *Proelia: sacrilegis lucent Capitolia taedis Stat.* Silvae V 3 197; *Gaudet, et extremis pulsat Capitolia terris Sil. It.* I 270; *Insistens victos alta ad Capitolia patres* V 654; *Induet, et Libycam feret in Capitolia laurum* IX 546; *Copia quanta viris: monstrant Capitolia celsa* XI 267; *Submissas tendunt alta ad Capitolia dextras* XII 640; *Tum vero passim sacra in Capitolia pergunt* 741; *Non licitum. vel cum ferrem in Capitolia flammas* XVII 267; *Alta quod invectus fractis Capitolia Dacis Claudian.* IV cons. Hon. 318; *Alta triumphali tereret Copitolia pompa El. Coripp.* Iustin. III 126.

Наводио сам само примере где је Capitolia (уместо Capitolium) употребљено у *versus Adonius*-u, дакле, као у нашем случају. Иначе је број примера лако повећати.

Даље, *fabrica* не значи само глаголску именицу „градња“ него и *зграда* (нарочито велика или висока грађевина); ово је

значење у средњем веку веома раширено и чешће од оног првог: v. *Th. L. L.* s. v., C: *opus fabricatum, praecipue aedificium.* На пр., ponere fundamenta et erigere fabricam *Sermo Arrian.* frg. 5 p. 633 c (*Migne*); surget in altum fabrica divini moliminis *Paul. Nolan.* carm. 28, 307; theatri fabrica (зграда позоришта) *Cassiod. Sen.* Variae 4, 51, 3; culmen fabricae *Ven. Eort.* vita s. Hilar. 1, 1; ecclesiae fabrica *Ps. Hilar.* sermo de dedic. eccles. (*Migne*) p. 881 c. Ducange LL, s. v.: „Accipi etiam videtur haec vox pro quovis aedificio, in Lege Burgund. addit. 1 cap § 7 et in Lege Bajwar. tit. 8 cap. 2 § 1...Litterae Alberti Imp. ann. 1300 apud Ludewig. tom. 6. pag. 40: Quaeque Fabrica in Nurinberg solvet (Burgravio) unum solidum annuatim." — *Fabrica = basilica* v. *Ducange; Gondi* 315.

Turris je, дакле, genetivus rei (appositivus, explicativus), а не obiectivus. Цео стих треба превести: *Која је саградила зграду звоника, као и капитул. Brunelli* 356 n. 24 је тачно превео: „Che eresse la fabbrica della torre e il capitolo."

Међутим, речи Већенегиног епитафа *не стоје* у противречности са речима Коломановог натписа: на првом стоји да је Већенега с а г р а д и л а (struxit) звоник, а на другом да је краљ н а р е д и о (iussit) да се о његовом властитом трошку (proprio sumptu) сагради и подигне (construi et erigi) звоник. А то су две ствари. Позната је и честа појава да фундатор и извршилацградње не морају бити исто лице. Наши средњовековни натписи и записи (да не идемо даље) често фиксирају да једно лице (на пр. владалац) изда наредбу или изјави жељу (**повелѣнїѥмь, изволенїѥмь, реченїѥмь** итд.) за неку градњу манастира, сликање фресака, преписивање књига итд. и дâ новац за тај посао (δι' ἐξόδου, **поданїѥм, издаꙗнїѥмь, трошенїѥмь, приложенїѥмь** итд.), а друго лице или лица (на пр. игуман) изводе ту градњу или извршују тај посао (διὰ κόπου, σπουδῇ, **трꙋдомь, потрꙋжденїѥм, поспѣшенїѥмь, потьщанїѥмь, сьвршенїѥмь, попеченїѥмь** итд.).[8]

На пр. (градња манастира): **Ꙗзь рабь Божї Стефань Ꙋрош... сынь великаго кралꙗ Ꙋроша и крал всѣх србскых земль и помор скых, сьздах си храм... и вса ѥже приложїхь семꙋ светомꙋ храмꙋ, и ꙋ хрисоволꙋ писахь.. Сьзда же се сї храмь сь потрꙋждениемь архїмандрїта и протосингела игꙋмена Їѡ(вана).**[9]

Или (сликање фресака): **Пречьсни храмь сї... писа се їезодомь епїскопа кїр Ꙗкова и при[10] игꙋменомь кур Ѳеѡктїстꙋ и вьсеми братиами манастирскими ...**[11]

---

[8] Једни исти изрази често се употребљавају и за fundatora, и за exactora.

[9] *Љ. Стојановић*, Стари српски записи и натписи, I Бгд., 1902 № 46 (an. 1314).

[10] Под овим предлогом са временским значењем често се крије, из хришћанске скромности, извршилац донаторове жеље.

[11] О. с., № 370 (an. 1491).

Или (писање књиге): **Повелѣніем гна Михаила Дѣсисалича и братіамь его Николи и Драгсбратꙋ трꙋдихь се ѡ семь писани азь многогрѣшны... діакь Дмітрь ѿ Своидрꙋга.**[12]

Или, најзад: „Hoc opus abba Ramvoldus perpetravit in honore sancti Heimerammi martiris Christi... hocque perfecit piissima damna *(sic)* Piledrudis pro remedio sue suorumque anime. Amen."[13]

Исто то имамо и у нашем случају: Коломан је наредио градњу звоника (construi et erigi iussit) и дао новац за њу (proprio sumptu), а Веһенега, као опатица манастира изнад којег се звоник подиже, извршила је ту краљеву наредбу (struxit). Стога је још Jackson I 305 погађао истину: „Vekenega's claim to have been the builder of the tower and the Chapter-house probably means that they were built while she was abbess and under her supervision; the tower at all events was built... by her quondam husband Coloman, at his own expense, as he was careful to record..."

*

Зашто је краљ Коломан изабрао баш женски бенедиктински манастир св. Марије да крај њега подигне свој тријумфални звоник као успомену на улазак у Задар? Зашто његов избор није пао, рецимо, на много старије и чувеније цркве св. Гризогона (Кршевана) или св. Анастасије (Стошије; катедралу), да остале цркве оставимо пострани?[14]

На ово питање покушао је да одговори *Клаић:* „пошто се је стари (звоник) нањда за подсаде срушио."[15] Овај се одговор не може озбиљно узети: пре Коломановог тешко да је Задар имао иједан звоник.[16] Разлог треба тражити на другој страни. Као што је сам Задар, престоница царске Далмације, био „the base from which Greek influence was disseminated",[17] тако исто су св. Гризогоно (Кршеван) и св. Анастасија (Стошија), чије су мошти, као „дар цара Никифора донесене године 807 лађом из Цариграда

---

[12] О. с., IV, Срем. Карловци 1923, № 645 (ап. 1564).

[13] PL 363 с. 27 (saec. XV-XVI).

[14] У познатоме тестаменту задарског приора Андрије, из 918 г., помињу се у Задру ове цркве: sancti Laurentii (= св. Ловре, в. *Васиһ*, о. с., 54), s. Chrisogoni (*Васиһ* 120), s. Mariae, s. Petri (*Васиһ* 44), s. Thomae, s. Anastasiae (*Васиһ* 216); *Rački*, Doc. No. 13, p. 17-18. Константин Порфирогенит описује само св. Анастасију (De adm. imp. c. 29, 279 ed. *Moravcsik*) и св. Доната или св. Тројице (282; в. *Васиһ* 16); cf. *Šišić*, Povijest 444. — Поред ових постојале су и друге, мање цркве: св. Вида, св. Урсуле, св. Недеље (*Васиһ*, 10, 20, 59); св. Ђорђа (*Doc.* p. 308, an. 804), св. Николе (*Doc.* № 37 an. 1042).

[15] Povjest Hrvata, I 141.

[16] „Стога ми сматрамо да је звоник доспео у Далмацију са Запада, на почетку друге половине XI века". Васиһ 147.

[17] *St. Runciman*, The Emperor Romanus Lecapenus and his reign. Cambridge 1929, 215.

у Задар",[18] били традиционални центри византиског утицаја. Напротив, манастир и цркву св. Марије подиже Чика, из најугледније задарске породице Мадијеваца,[19] рођака краља Петра Крешимира IV (*soror mea Cicca* Doc. № 51, *rogatu sororis mee Cichę* № 52 — каже он). Чим је основала манастир (1066),[20] похита Чика своме краљевском рођаку у Шибеник, и на Божић исте године добије од њега повељу о „краљевској слободи" (in die Natali domini in Sibiniquo[21] coram omnibus (iis) predicte abbatisse Ciche hec scripta data sunt)[22]. Некако у исто време[23] дарује Петар Крешимир Чикином манастиру краљевски посед Точињу близу Биограда.[24] Краљ Дмитар Звонимир потврђује 1078 у Книну Крешимирову повељу о Точињу,[25] а 8 октобра 1087, такође у Книну, и краљевску слободу Петра Крешимира (confirmatio ista data abbatisse Ciche, in Teneno...)[26]. Око 1091 и Задрани подељују новоме манастиру ueram libertatem ueramque ingenuitatem,[27] што 7 марта 1095 потврђује црквени сабор под претседништвом сплитског архиепископа Ловра (Laurentius).[28]

Чим је у Биограду крунисан за краља Хрватске и Далмације (1102), одржи ту Коломан свечани сабор (saluo (h)abito consilio) и подели манастиру св. Марије (чија је опатица сада била Чикина кћи Већенега) нову и свечану повељу о „краљевској слободи", исте године.[29] „У ствари пак ова је исправа Коломанова потврда исправа, што ју је том самостану дао још... Петар Крешимир IV, а потврдио Дмитар Звонимир..."[30] Ако упоредимо диспозиције и санкције горњих трију повеља, видећемо да је Коломанова, иако само потврда раније повеље, најбогатија и најсвечанија:

---

[18] *Šišić*, Povijest 444 и п. 34.

[19] V. генеалошку табелу Povijest 518.

[20] *Šišić*, Priručnik 241; *Rački*, Doc. № 50; Povijest 518.

[21] Rački Doc. 67: „Littera *q* in locum *c* (*k*) item „*quo*" pro „*co*" in aliis huius aevi actis non reperitur". Šišić stavlja uskličnik. — *Sibiniquo* је можда паретимологија према *iniquo*.

[22] Priručnik 242; Doc., № 51; Povijest 518.

[23] *1066 ante 1. sept.* Priručnik 240; 1066 *Rački*, № 52; *на почетку 1067 Šišić*, Povijest 519 п. 49.

[24] Doc., № 52; Povijest 519.

[25] Doc., № 100.

[26] Priručnik 285; Doc., № 119; Povijest 584.

[27] Doc., № 129.

[28] Doc., № 131.

[29] Priručnik 561-562; Povijest 642-646.

[30] Povijest 645-646.

Повеља Пeтра Крешимира IV из 1066
(у Шибенику)

... do regiam libertatem monasterio sancte Marie Jaderensis, quod soror mea Cicca fabricauit;

sic quidem, ut si aliquis proteruus in aliquo predicto monasterio contra ire uoluerit, uel ui aliquid abstulerit, ecclesie quadruplum restituat, et sua omnia regali iuri subiaceant.

Повеља Дмитра Звонимира из 1087
(у Книну)

... tibi abbatisse Ciche, regali iure, tuoque monasterio sancte Marie eandem, quam precessor meus, Cresimir rex, subscribo libertatem, firma perpetuitate...

Повеља краља Коломана из 1102
(у Биограду)

... pro karitate dei et remedio anime mee, dono perpetuam pacem et regiam libertatem monasterio sancte Marie monialium, quod situm est in Jadera, ut ibi deo deuote degentes secure deum interpellare pro me et pro statu mei regni valeant. Nam nemo secularibus inuolutus se curis, deum, ut tanto decet ordini, contemplari potest.[81]

Unde sub istius priuilegii scriptione hanc dationem regie libertatis sic corroboro, ut nullus mei regni audeat quiquam distrahere vel auferre illi monasterio, tam in mobilibus, quam et in immobilibus. Si quis vero contumax nostre legali huic iussioni contraire temptauerit et aliquid de honis monasterii usurpauerit, illi ecclesiae quadruplum reddat, usurpator vero cum suis omnibus regali sententie subiaceat.

Коломан је, дакле, сматрајући се de iure et de facto *наследником Трпимировића, наставио традиционалне везе са Мадијевцима у византиско-(млетачком) и добро утврђеном Задру, чије му је мучно освајање тек предстојало.* И као антистрофа на

[81] Cf. текст синодалне повеље из 1095, Doc. 159: ut (uirgines monasterii)... libere ab omni mancipacione humani seruicii toto mentis affectu seruirent, cui se disponsantes ancillulas tradiderunt.

Коломанове речи из 1102 „perpetuam pacem“, одјекују Већенегине речи из исправе од 1105 г. „regnante piissimo[32] Colomagno Ungarie, Chroatie et Dalmatie, primo anno quo triumphaliter Jaderam ingressus est“; „At postquam diuino nutu per Colomagnum sanctissimum regem pax terre et mari est reddita, quisque nostrum cepit ire ad propria.“[33] У овом Већенегиним речима треба истаћи две ствари: прво, да она то говори о освајачу њеног родног града, и друго, да се њен текст дивно слаже са текстом Коломановог натписа на звонику!

Ако томе додамо да је манастир недавно добио своју базилику, посвећену око 1091 г. (о чему види ниже), да је у Задру уживао симпатије и углед, и био прилично богат[34], биће нам јасно да није случајност што је Коломан изабрао да свој победни звоник подигне баш у женском бенедиктинским манастиру и што је онда, већ као опатици тог манастира, поверио *Мадијевки* Већенеги изградњу звоника и дао новац за то.

*

Према томе, може се сматрати решеном прва „противречност“ Већенегиног епитафа, она са натписом на Коломановом звонику, око тога ко је саградио *звоник.* Друга „противречност" тиче се

---

[32] *rege* suppleo M. M.

[33] Priručnik 627-628.

[34] Поред горепоменутих привилегија и поседа, манастир је у времену од свог оснивања (1066), па доградње Коломановог звоника (1105) стекао, колико нам повеље казују, ову имовину:

Нажалост, не знамо шта је све Чика набавила и даровала манастиру, јер је то, по свој прилици, стајало на истргнутом листу манастирског регистра (између fol. 6 и 7), између текста *Doc.* 66 и 124; да је ту стајала Чикина куповина земље у Caproli (Копраљ) из 1066 г., Шишић је убедљиво показао (Povijest 518 n. 47; Priručnik 627). У *Doc.* 124 имамо крај списка црквених ствари које је Чика даровала. Речи које затим следе: „Nunc uero eadem scribo, quę in domibus siue terris uel constructionibus eodem tempore sunt acquisita“ не морају противречити Шишићевом мишљењу да је „на оном фолију, што сада фали, било без сумње набројено све, што је Чика купила и даровала самостану“ (*Ibid.*), јер овај списак садржи, вероватно, оно што је доцније временом приновљено (acquisita). Списак набраја неке 4 куће, једно имање итд.

Повеља којом Петар Крешимир IV дарује манастиру земљу „in loco, quod Berda uocatur“ (близу Нина) свакако је неаутентична, због оног „in presencia Agapis abbatisse“ (док је, у ствари, 1072 г. опатица Чика: cf. *Doc.*, № 77), као што је то истакао већ *Rački*, Doc., № 69.

Око 1070-1072 Петар, Semiviti filius, и остали дарују манастиру цркву св. Петра и Павла „in Brauizo... cum omni territorio nostro“; *Doc.*, № 72. — 1073 г сатник Већенег дарује манастиру „omnem possessionem meam, quam habeo in uineis, terris cultis et incultis, et omnia animalia, (de) pecoribus uel iumentis;“ *Doc*, № 74. — Између 1070-1073 купује Чика манастиру земљу у Петричанима код Задра; *Doc.*, № 77.

1091/2 добија Већенега судским путем наследство свога покојног мужа Доброслава (Priručnik 313, *Doc.*, № 128), а мало пре тога, 1088-9 г., добила је Чика новчани спор са својом тетком Нежом (Neza; Рачки погрешно Veça: Povijest 518 n. 47), *Doc.*, № 123.

Најзад, око 1091 дарују Задрани манастиру острво Силву (Selve) крај Задра (*Doc.*, № 129), што потврђује црквени сабор 1095 г. (Priručnik 317, *Doc.*, № 131).

тога ко је саградио *кайишул*. Јер насупрот исказу Већенегиног епитафа да је она саградила капитул, *Bianchi* I 315, 319 зна за два натписа, данас изгубљена, у којима стоји да је капитул саградила Већенегина мати Чика. Да Већенега није градилац капитула, прихвата и проф. *Barada,* l. c.: *Que fabricam turris simul et capitoli astrixut* = „која је уредила (зготовила) градњу звоника и капитула".

Први натпис, који је стајао изнад капитула (sopra il cancello *Bianchi* I 319), гласи:

Templum hoc magnae matri virgini sacrum cicha
Jadrensis matrona Cremsimiri regis crobatiae soror
impensa sua aedificavit anno MLXVI coenobium ad-
struxit auctumque muneribus et privilegiis a rege
colomano sanctissime rexit succedente sibi filia
V. usque ad annum MCXI

Brunelli[85], који га је можда видео, констатовао је да је овај натпис из познијег времена: „Un' iscrizione, *per fortuna moderna*, ci narra che il capitolo l'ha edificato Cicca". Већ и сам један поглед на текст натписа довољан је да нас увери да натпис није савремен: magnae matri virgini; Jadrensis matrona; Cremsimiri... soror (нигде то Чика за себе не каже) итд. — све то одудара од текста повеља[86]. Натпис зна за Већенегину смрт. А најважније је то што зидање храма ставља у 1066 г., дакле, у годину оснивања манастира. Да је он подигнут четврт века доцније, види ниже. Овај се натпис има, дакле, елиминисати.

Други натпис каже једноставно да је Чика подигла капитул, 1066 г. Запажајући његову противречност са Већенегиним епитафом, *Bianchi*, l. c., покушава да је изглади разним домишљањима: „Qui si dice infatti che l' abbadessa Cicca fece erigere quell' edificio l'anno 1066 „Cicca Abatissa fieri fecit sacellum a. 1066", mentre li invece se ne attribuisce la fondazione a Vekenega „quae simul et capitolia struxit" a meno che per quel vocabolo *capitolo* non si voglia intendere qualche altro edificio. Ma se Cicca l'ha fondato cotesto edificio, perchè non poteva più tardi venire da Vekenega rifabbricato, od ingrandito, ovvero in miglior forma ridotto, con aggiungervi forse quell'elegante poggioletto, donde, giusta quanto narra la tradizione, essa ascoltava la s. messa e recitava l' ufficio divino colle altre religiose?"

Дакле и овај натпис каже да је капитул подигнут 1066 г. Међутим, да би се могао саградити капитул, потребно је да се претходно подигне црква уз коју тај капитул стоји. А да ли је Чика могла још исте године које је основала манастир — сагра-

[85] La fondazione di S. Maria minore di Zara. Il Dalmata, Zara, Anno XL (1906), № 88, p. 90.

[86] То што Крешимир носи титулу само rex Crobatiae (без: et Dalmatiae) не мора бити сумњиво, јер на скраћену титулу наилазимо, премда ређе, и у повељама: *Doc.*, 65, 81, 84, 85, 95, 97.

дити цркву, и то, судећи по димензијама капитула који је данас пред нама, базилику? Обратимо се повељама.

1066 г. добила је Чика црквицу св. Марије: „...donauerunt michi ecclesiolam sancte Marie minoris ante portam Bellate, ut ibi monaste[rium fabricarem]...“ (Priručnik 242; *Doc.*, 66). Шта је била њена прва брига? Не да зида цркву (њу је, какву-такву, имала), већ манастирске зграде за становање калуђерица (coenobim). На Божић 1066 г. Петар Крешимир IV помиње њен манастир (do regiam libertatem monasterio sancte Marie Jaderensis, quod soror mea Cicca fabricauit; Prir. 242; *Doc.*, 67); исте или почетком следеће године он то исто каже (monasterio sancte Marie monialium... quod noiuter factum est Jadere; *Doc.*, 67).

Доцније, купила је Чика један врт испред цркве манастира св. Марије, подигла на њему (изван манастира) конак за госте и поплочала улицу испред конака и цркве (per idem uero tempus a quibusdam conciuibus comparauimus ortum ante fores ęcclesię iuxta uiam ex occidentali parte pro XV solidis, in quo domum fratribus et hospitibus a fundamento fabricauimus et stratam, ut est honorifice, composuimus; *Doc.*, 125). *Ecclesia* коју Чика помиње, свакако је иста она добијена *ecclesiola sancte Marie minoris* или нешто проширена, а никако не *basilica*, уз коју би стајао велики Већенегин капитул.

Тек око године 1091, у повељи којом Задрани Чикином манастиру дарују острво Силву и „слободу“ („Cartula libertatis“), *Doc.*, No 129, налазимо: „Placuit nobis dare... monasterio sancte Marię, sito in eadem urbe, *in die consecracionis eius basilice...*“ (a); „Actum est hoc *in die consecracionis basilice* sancte Marie“ (b; Charta interpolata). Па зато Задрани и дарују манастиру острво и привилегију *баш сада*, што тиме обележавају свечаност довршења и освећења базилике! Да је то било тек око 1091 г., доказује потврда горње донације и „*cartulae libertatis*“ (уз извесну ограду) од стране црквеног сабора, 7 марта 1095 г., *Doc.*, No 131, у којој такође стоји „tempore consecracionis iam dicte ecclesie deuote et alacriter concesserunt insulam Silue.“

Базилика је, дакле, била готова око 1091 г., и пошто је Чика те године (*Šišić*, Povijest 486), или убрзо иза тога умрла[37], то она није могла имати времена да подигне још и капитул. Већенегин епитаф, према томе, и у овој тачки говори истину: капитул је саградила Већенега, између 1091 и 1110 г.

Међутим, у једном препису повеље Петра Крешимира IV из 1066/7 којом манастиру св. Марије дарује Точињу (*Doc.*, № 52 b: „Charta interpolata“), стоји: monasterio sancte Marie monialium *in dedicacione basilice* dono terram in Tochinia...

[37] 1090/1 г. она је још била присутна на суду, у процесу између Векенеге и мужевљеве родбине око наследства, *Prir.*, 314, *Doc.*, 155: utrisque coram nobis litigantibus ipsamet domna Vek(eneg)a *cum sua matre* aliisque propinquis, et ex alia parte... demum iussu presulis episcopali, quo sedebamus, egressi palacio ibidemque cisternam ingredientes... ducto in medium utrorumque certamine... perscrutari cepimus.

Како се ово слаже са оним што је напред речено? На то се може одговорити: прво, у аутентичном тексту[38] *нема ших речи;* и друго, још је Рачки истакао (р. 68) да су у овој интерполираној повељи имена сведока преписана из повеље о Већенегином наследству *из године 1091* (*Doc.*, № 128): као год што је из 1091 г. узео имена сведока, тако исто је овај неаутентични препис Крешимирове повеље *узео из исше године и освећење Чикине базилике.*[39] Према томе, он не само што није никакав доказ за то да је Чикина базилика била готова 1066 г., него је једна потврда више за то да је та базилика освећена 1091 г.[40] А то је и близу памети: једна базилика није се могла у XI веку подићи за непуну годину![41]

---

[38] *Doc.*, № 52 a: „Нема никаква разлога узети ову исправу као *charta suspecta*, како то чини Рачки (o. c. 67)", *Šišić*, Povijest 519 n. 49.

[39] Најбољи доказ за то да су имена преписана јесте име сведока Madio filio Zelle, које у *Charta interpolata* фигурира *два пуша*, једном како то треба, а други пут преписано! Ево имена сведока сва три документа:

Аушеншични шексш:	*Charta interpolata:*	*Повеља из 1091 г.:*
Dabro priore filio Bolize,	Dabro priore filio Bolice,	
Niciforo et fratre eius Madio,	Nikiforo et fratre eius Madio,	
Madio filio Zelle,	*(Madio) filio Zelle,*	
Dobrodrugo scitonosa,	Dobrodrugo scitonosa,	
Desimir ubrusar,	Desimir ubrusar,	
Budizo capellanus,		
Desa iaderensis clericus.		
	Vitaza l(audo) et confirmo,	Vitaza testis,
	Micha laudo et confirmo,	Micha testis,
	Desina laudo et confirmo,	Desinna testis,
	Madio filio Zelle laudo et confirmo,	*Madio (filio) Zelle* testis,
	Madius gener Zelle laudo et confirmo,	Madius gener Zelle testis,
	Prestancio laudo et confirmo.	Prestancio testis,
	Piruana laudo et confirmo,	Pru(u)ona testis,
	Grubize laudo et confirmo,	Grubize filius Gregorii testis,
	Gauzulo Prestabarba laudo et confirmo,	Gauzuluc Prestabarba testis,
	Budinellus laudo et confirmo,	Budinellus testis,
	Neupret laudo et confirmo,	Neupret testis,
	Barba laudo et confirmo,	Barba testis,
	Domaldus laudo et confirmo,	Dolmaldus testis,
	Brate laudo et confirmo;	Brate testis,
	et alii quam plures collaudantes et confirmantes.	et alii quam plures collaudantes et confirmantes.

[40] Могао би неко приметити да у *Charta interpolata* повеље из 1066 г. стоји *dedicatio*, у повељи Задрана из око 1091 г. и у синодалној потврди из 1095 г. *consecratio*, а то су у римској цркви две различите ствари. Dedicatio je *освећење камена-шемељца* цркве и њено *намењивање* одређеном свецу, а consecratio je *освећење гошовог храма*, махом од стране епископа. Па би се у потврду тога могао навести класични пример: Iulianus Argentarius... aedificavit, ornavit atque

dedicavit — consecrante vero Beato Maximiano Episcopo (црква s. Apollinare у Raveni, *CIL* XI 294: *Gondi* 302). Исто то разликује и стара источна црква: τὰ ἐγκαίνια према ἀφιέρωσις (*Euseb.* Hist. Eccles. X 3: *Gondi* 301 n. 5).

Јесте, али је то тако само у старохришћанској цркви: у зрелом средњем веку та се разлика губи, и оба израза употребљавају се махом само за освећење готове цркве. Али нека *dedicatio* у нашем случају и значи освећење темеља: то би био само доказ да Чикина базилика 1066 г. није саграђена!

[41] На крају, једна ситна исправка датума: у генеалогији Мадијеваца *Šišić*, Povijest 486 каже: „Већенега... од 1086 дувна, а од 1091 опатица Св. Марије... муж Доброслав † 1086". — 1066 г. Чика каже (*Doc.*, № 50): Ego Cicca... post interfeccionem mariti cum duabus remanens filiabus in uiduitate, uidelicet Domnanna et Uekenega, cepi corde perpendere... sicque michi salubrius estimans consilium, ut ego cum maiori filia, scilicet Domnanna, deo dicarer monacha, minorem uero, Uekene(gam), maritali subderem iugo. A 1091/2 г. prior Драго вели (*Doc.*, № 128): ...querimonia domne Veke(nege), filie Ciche, que uiri sui, uidelicet Dobroslaui, thorum custodiens *uiginti annis* deo deuota monastico utebatur habitu... Није Чика морала удати Већенегу још исте, 1066 године; те, према томе, није се Већенега морала замонашити 1086 г.: то је само *terminus post quem;* она је постала монахињом између 1086 и 1091 г. — Старија сестра Domnana морала је умрети пре мајке, кад као опатицу налазимо Већенегу, а не њу.

Zusammenfassung

ZWEI INSCHRIFTEN AUS ZADAR

I

DIE TRIUMPHALINSCHRIFT KOENIG KOLOMANS AUF DEM GLOCKENTURM DES MARIAKLOSTERS VON 1105

Der Verfasser bietet zuerst eine kritische Ausgabe der Inschrift mit epigraphischem und diplomatischem Kommentar.

Im Rahmen der historischen Erläuterung wendet er sich gegen die Annahme von *F. Šišić*[1], *B. Hóman*[2] u. a., dass Alexios I. Komnenos die Städte und Inseln Dalmatiens an König Koloman freiwillig abgetreten habe.

1. Die Abtretung der Städte ist in keiner Quelle belegt. Dagegen stehen uns in früheren ähnlichen Fällen immer irgendwelche Quellennachrichten darüber zur Verfügung[3].

2. Aus *Anna,* Al. XII 4, p. 155 (ed. *Reifferscheid)* geht hervor, dass Irene-Piroška im Dezember 1106 oder Januar 1107 Zwillinge gebar. Dem entspräche eher eine Eheschliessung 1105 oder 1106 (nicht Anfang 1104, wie *Muralt, Šišić* und *Hóman* wollten). Da aber Koloman die Städte schon im Frühling 1105 inne hatte, kann ihre Uebergabe kaum eine Folge des Ehebündnisses gewesen sein.

3. Bohemund landete in Aulona erst im Oktober 1107. Ein gegen ihn gerichtetes Kriegsbündnis zwischen Alexios und Koloman kann

[1] In Vjesnik Hrvatskog arheol. društva, n. s. X (1909), 80-81; Priručnik izvora hrvat. historije, 1914, 593-594; Uvod u polit. povijest Hrvatske, 1936, 21; Poviest Hrvata za kraljeva iz doma Arpadovića, 1944, 10.

[2] Geschichte des ungarischen Mittelalters, Bd. I, Berlin 1940, 371.

[3] Z. B. *Const. Porphyr.,* De adm. imp., c. 30, 127-142 (ed. *Moravcsik);* die Akten des ersten Konzils von Split, Priručnik 213; *Thomas Archidiakonus,* Hist. Salonit. 38 (ed. *Rački); Cecaumeni* Strateg., 77-78 (ed. *Wassiliewsky-Jernstedt).*

am ehesten 1106 oder 1107, nicht aber schon 1104 geschlossen worden sein. Da aber Koloman die Städte 1105 eingenommen hatte, können sie nicht einen Lohn für die Teilnahme[4] Kolomans am Kriege gegen Bohemund dargestellt haben. Ganz im Gegenteil hatte die Eroberung der Städte das Interesse Kolomans an den Angelegenheiten in Süddalmatien und Epiros zur Folge.

4. Einer der Wiederhersteller des byzantinischen Staates, war Alexios bemüht, auch das Thema Dalmatien auf diplomatischem Wege dem Kaiserreich nach Möglichkeit zu erhalten. Gegen den gefährlicheren Feind (die festländischen Herrscher Zvonimir, Ladislav und Koloman) suchte er sich die Unterstützung der Seemächte (die Dogen von Venedig, Gottfried von Melfi) zu sichern. So übertrug er 1084 oder 1085 die Jurisdiktion über Dalmatien an den Dogen Vitale Falieri[5]; gegenüber der Offensive Ladislavs ermunterte er 1091 den Grafen Gottfried von Melfi zur Einnahme Dalmatiens[6]; gegenüber dem Vorstoss Kolomans (die Schlacht am Gvozd, im Frühling 1097) übergab er die dalmatinischen Städte dem Dogen Vitale Michieli; 1115 unterstützte er den Dogen Ordelafo Falieri in seiner Gegenoffensive gegen die Städte.

Dreissig Jahre lang (1085-1115) befolgte Alexios konsequent die gleiche Politik: warum sollte er 1105 für Koloman eine Ausnahme gemacht haben?

Schliesslich wird die von *F. Šišić*, *V. Brunelli* und *M. Barada* gebotene Uebersetzung der Worte *post victoriam et pacis praemia Iaderae introitus a Deo concessa* berichtigt (*pax* heisst hier „abgeschlossener Friedensvertrag", *praemia* — „Vorteil, Beute", *introitus* — „offener Eingang, Einzug"; *introitus* ist ein Akk. d. Mehrz., *Iaderae introitus* eine Apposition).

II

DIE GRABINSCHRIFT DER ABTISSIN VEKENEGA († 1110) IM KAPITELRAUM DES MARIAKLOSTERS

Die Prunkinschrift wird kritisch ediert und besprochen. (Die Tafeln II-IV stammen von einem anderen Lapicida. Wegen Raummangels zeigt Taf. I zahlreiche Compendia: von insgesamt 243 Buchstaben sind nur 86 durch keine Abreviaturart ausgedrückt).

Zeile I 2 *Q(uae) fabrica(m) t(ur)ris simul et capitolia strux(it)* steht in keinem Widerspruch mit der Angabe der Kolomaninschrift *proprio sumptu hanc turri(m) s(an)c(t)ae Mariae... construi et erigi iussit rex Collomannus* (wie *F. Šišić*, *M. Barada* u. a. glaubten): *capitolia* steht metrisch (wie öfters) in Plur. pro Sing.; *fabrica* heisst hier „das

---

[4] Uebrigens war diese Teilnahme sehr bescheiden; eine Landung des ungarischen Heeres in Apulien ist kaum glaubhaft (s. darüber *Chalandon*, Les Comnènes, II 56 n. 2).

[5] s. *Dölger*, Regesten 1109; *Chalandon* I 92.

[6] Von 1092 bis 1103 werden die Urkunden in Zadar nach den Regierungsjahren des Alexios datiert.

Gebäude", nicht „das Bauen"; *turris* ist ein Genet. rei. Der Sieger Koloman hat als Stifter den Bau des Glockenturmes angeordnet und die nötigen Mittel zur Verfügung gestellt (proprio sumptu... construi et erigi iussit), die Abtissin des Klosters hat seine Errichtung ins Werk gesetzt (struxit).

Für den Bau seines Triumphalturmes hat Koloman wohl deshalb das junge Frauenkloster der hl. Maria (und nicht etwa die alten probyzantinischen Kirchen des hl. Chrysogonos-Krševan, der hl. Anastasia-Stošia, oder mehrere andere) gewählt, weil er die traditionelle verwandschaftliche Verbindung des Mariaklosters mit der kroatischen Volksdynastie der Trpimirovići, als deren Nachfolger er auftrat, für die Festigung des neuen Regimes auszunützen suchte (vgl. die Privilegurkunden der Könige Petrus Kressimir IV. von 1066, Dmitar Zvonimir von 1087 und Koloman von 1102 für das Mariakloster[1]). Es scheint, dass der König bei Vekenega damit Anklang fand (vgl. die Worte der Vekenegaurkunde von 1105: *regnante piissimo [rege* supleo M. M.*] Colomagno Ungarie, Chroatie et Dalmatie, primo anno quo triumphaliter Jaderam ingressus est... At postquam diuino nutu per Colomagnum sanctissimum regem pax terre et mari est reddita, quisque nostrum cepit ire ad propria*[2]).

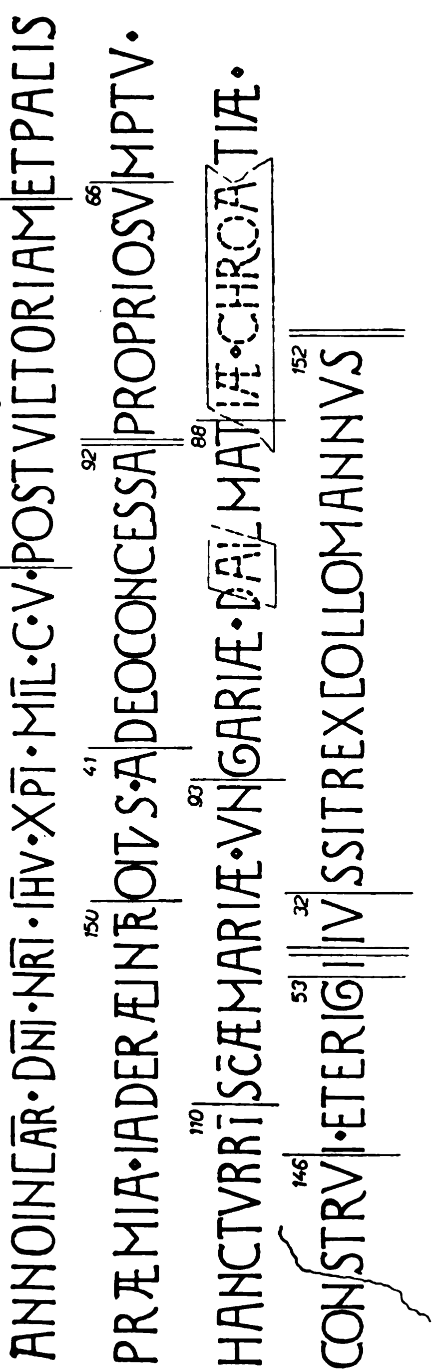
Ebenso wenig wie Koloman den Glockenturm, dürfte auch die Mutter Vekenegas, die Abtissin Cicha († um 1091), den Kapitelraum erbaut haben: die Klosterbasilika, an die sich der Kapitelraum anschliesst, wurde erst um 1091 eingeweiht[3]. Das Kapitel hat Vekenega (zwischen 1091 und 1110) erbaut. Die Angabe ihrer Grabinschrift ist also durchaus zutreffend.

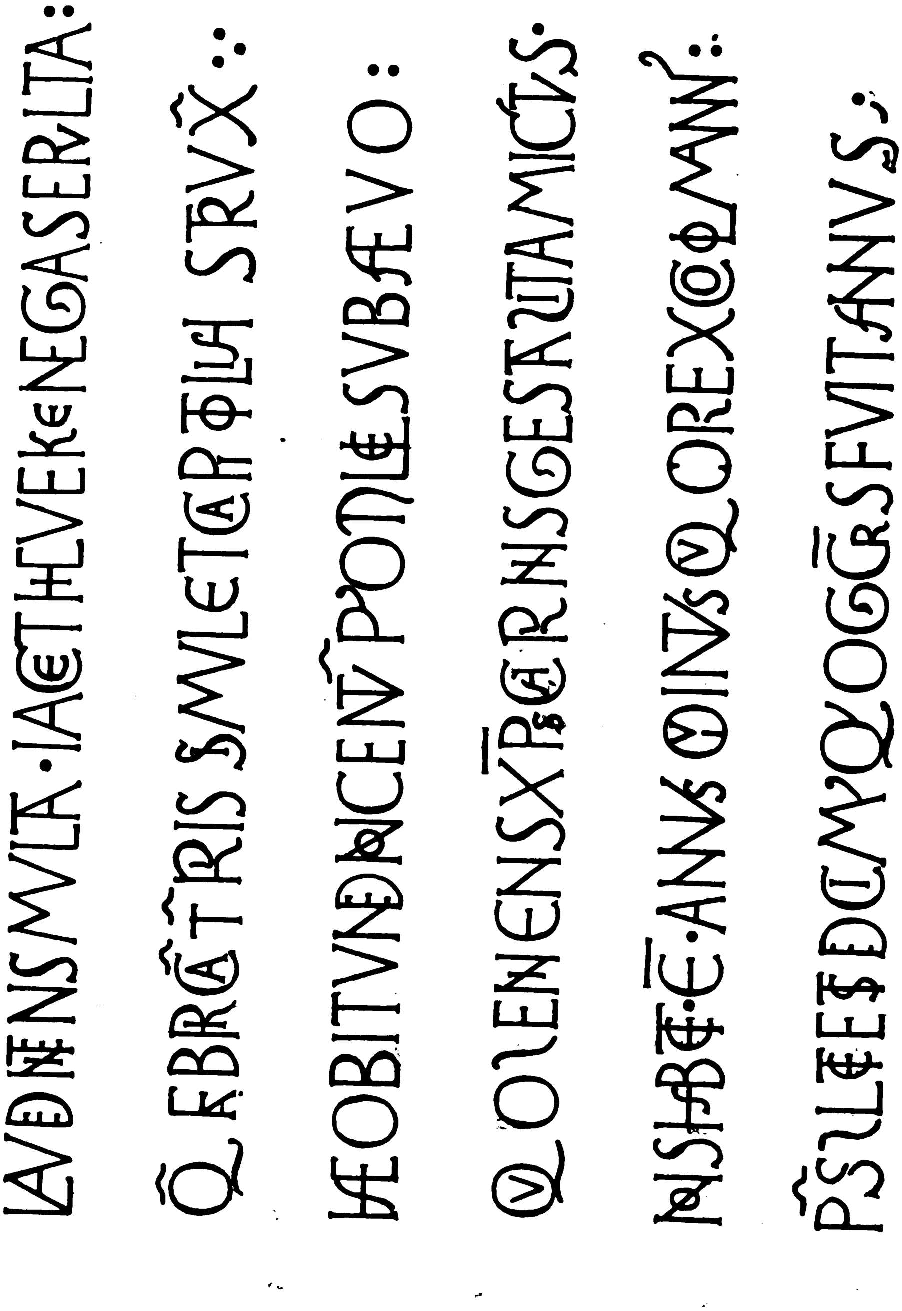
[1] Den Text s. in *Šišić* Priručnik 242, 285, 561-562.

[2] Priručnik 627-628.

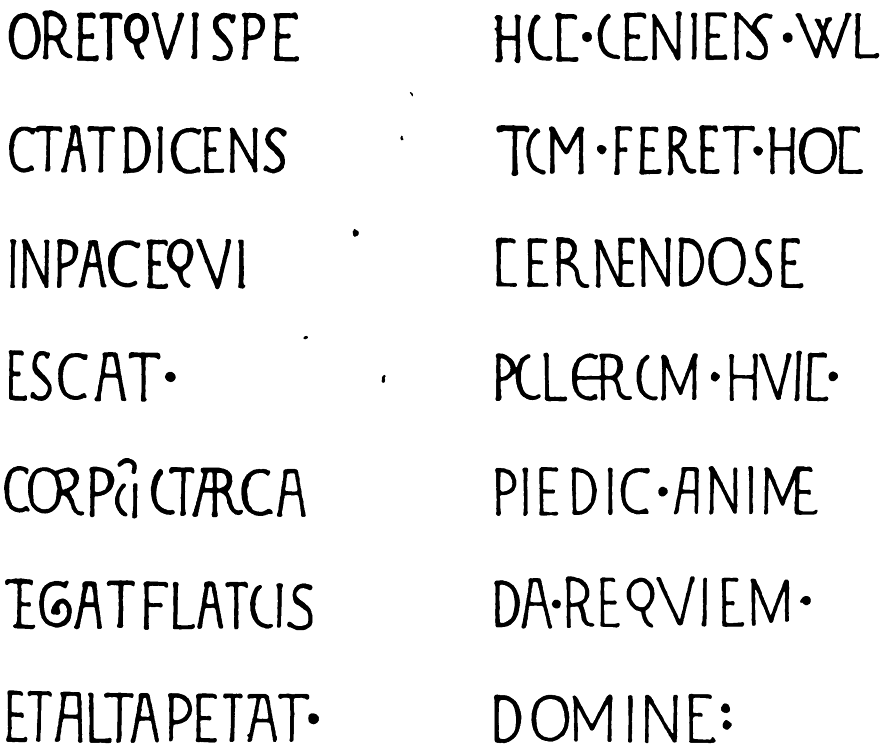
[3] s. die *Cartula libertatis Jadrensium monasterio s. Mariae*, in *Rački*, Documenta, № 129 u. 131.

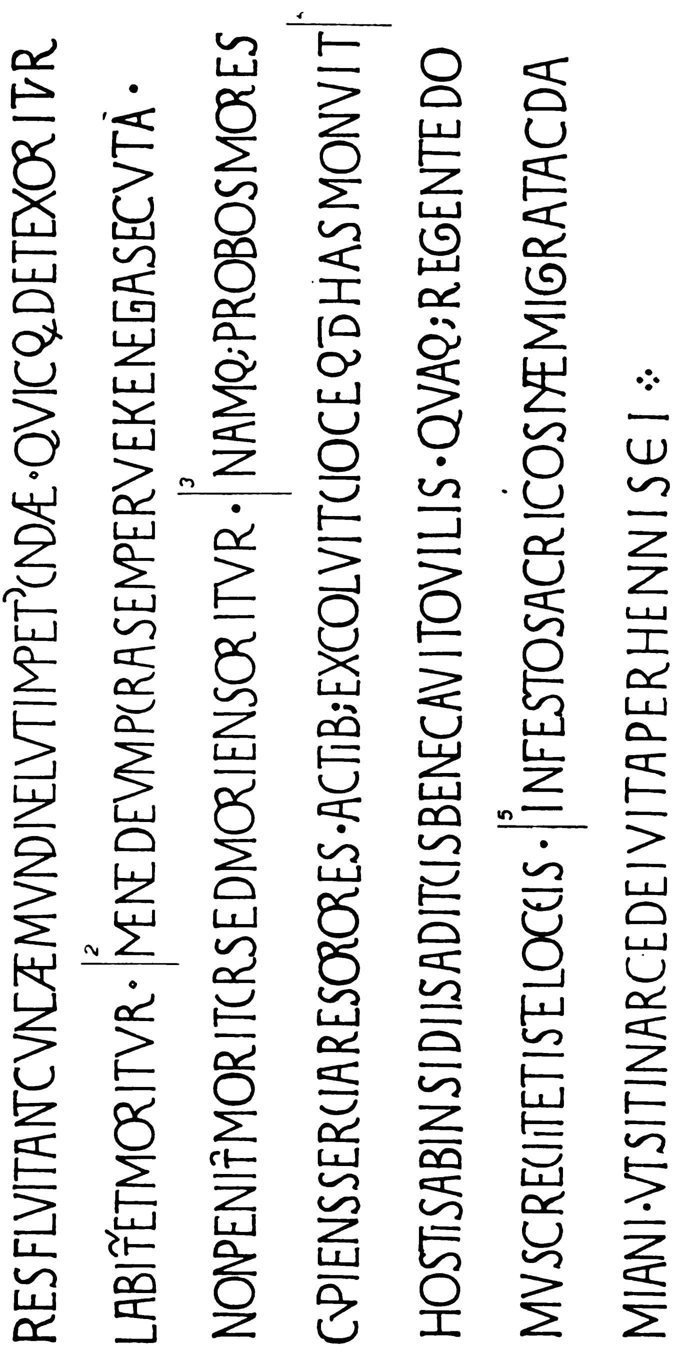
1. Коломанов натпис на звонику цркве св. Марије у Задру (1105 г.)

2. Већенегин епитаф у капитулу цркве св. Марије у Задру (1110 г.): горња плоча (I)

3. Лева и десна плоча Веһенегиног епитафа (II-III)

4. Доња плоча Веħенегиног епитафа (IV)

(Цртежи ауторови).

Зборник радова С. А. Н. XXXVI — Византолошки институт С. А. Н., књ. 2
Recueil des travaux de l'Acad. Serbe des Sc. XXXVI—Institut d'Études byzantines, № 2

МИХАИЛО ДИНИЋ

РАСТИСЛАЛИЋИ

ПРИЛОГ ИСТОРИЈИ РАСПАДАЊА СРПСКОГ ЦАРСТВА

О Растислалићима знало се углавном оно што је забележио Мавро Орбини. Он говори о њима само узгред на три места свога Словенског царства. Браћа Брајко, Радослав и Бранко Растислалићи били су међу „првим саветницима“ цара Душана, који су се „скоро увек“ налазили уз њега[1]. О Бранку Растислалићу знао је Орбини нешто више. Вук, отац познатог босанског војводе Влатка Вуковића, изишао је једном у лов са Владиславом, нећаком Бранка Растислалића. Један од слугу Бранкових убио је том приликом Вуковог хрта. Због тога се изродила прво свађа између Вука и Бранка, а затим и туча, у којој је Бранко смртно рањен. Вук је морао да бежи у Угарску где је остао неко време. Пошто се нагодио са рођацима Бранковим, дошао је на двор цара Душана где се нарочито истакао и добио Рудине, чији је кнез био и његов отац. Али ту га је преваром убио један од Растислалића, 1359 године[2]. Најзад, Орбини помиње Растислалиће говорећи о успону кнеза Лазара који је завладао „земљом краља Стефана — тј. Драгутина — до Дунава, потчинивши Растислалиће и другу властелу која је држала речене области, неке од њих затворивши, друге прогнавши а некима наметнув своју власт различитим уговорима“[3].

Орбинијеве податке о Растислалићима повезао је Руварац са вешћу наших летописа да је кнез Лазар „расуо“ Радича Бранковића, господара Браничева и закључио да је овај био син Бранка Растислалића. Руварац је још упозорио на то да се Бранко Растислалић помиње, са братом „Радованом“ (по Орбинију Радослав) и у повељама цара Душана издатим Котору[4]. Али како су ове повеље у најмању руку врло сумњиве, свакако интерполисане ако не и чист фалсификат[5], остајала је чињеница да ми о Растислалићима нисмо имали аутентичних савремених података. Срећним случајем очувало се, међутим, једно писмо неких Дубровчана у

[1] M. Orbini, Il regno degli Slavi, 1601, 268.
[2] Ib. 380.
[3] Ib. 311.
[4] Ил. Руварац, О кнезу Лазару, 1887, 196.
[5] Ср. о њима разна мишљења која је сабрао Ст. Станојевић, Глас 169, 1935, 26.

коме се говори о Растислалићима. Оберко Пањуровић и Ђорђе, нећак Марина Баранина туже се ректору да су они држали царине Растислалића — nuy avivamo le gabele deli Rastislalich — када је дошао Циве Јунија Ђорђића са својим слугама, опљачкао њихову кућу и однео ствари неке дубровачке властеле у вредности од четири стотине дуката. Осим тога одузео им је и царину и нанео им штете више од три хиљаде перпера у крстатим грошевима: E sovra questo ne tolse le divane e fesne dano de plu de pp. III M de grossi de +. Ђорђић је, најзад, дао свезати Оберка Пањуровића и „господар“ — sinor — је на жалбу одговорио да је то ствар Ђорђићева[6]. Писмо је датирано само 26 фебруаром, али година се може тачно одредити. Како је оно упућено „ректору“ Дубровника, значи да спада у време после задарског мира (1358) пошто је раније на челу града стајао comes. 11 марта 1361 закључило је Мало веће у Дубровнику да се пошаље наређење Циву Јунија Ђорђића да врати отето Оберку Пањуровићу и Ђорђу нећаку Марина Баранина, под претњом казне од хиљаду перпера: то је, у то не може бити никакве сумње, био одговор на писмо писано из области Растислалића тринаест дана раније[7].

Растислалићи су дакле на почетку 1361 године моћна господа. Они издају самостално под закуп царине са свога подручја. Из писма не сазнајемо непосредно коју област држе, али види се да је она доста удаљена од Дубровника, пошто се о њему расправља у Малом већу после тринаест дана. Када имамо у виду да их Орбини ставља у Подунавље а да је Радич Бранковић — да је он син Бранка Растислалића, немамо више никаквих разлога да сумњамо — држао Браничево, очигледно је да је то област у којој су се они после смрти цара Душана осамосталили[8]. Тиме

[6] Дубровачки државни архив, Acta S. Mariae Maioris, saec. XIV. Писмо у целини гласи: Allo nobile e savio retor, gudesi e chonsillieri de Ragusa Oberchio de Panur e Gorgi de Marin Antivaran vostri servidori salud chon rechomandason. Sapiai, sinori, che nuy avivamo le gabele deli Rastislalich e si vene Giue de ser Guno de Gorgi sforçivolmente chon li soi fanti e rubo ne la chasa e tolse le chose de li gintil homeni de Ragusa ali qual devemo dar nuy e si ne tolse in chasa de valor de duchati $\overset{\mathrm{C}}{\mathrm{IIII}}$ in persençia (sic) de Goian e de Radosla (sic) Chlapouich e de Braian Nenadich e de Stanoe (?) fante de Goian. E sovra questo ne tolse le divane e fesne dano de plu de pp. $\overset{\mathrm{M}}{\mathrm{III}}$ de ~~grossi de + e anche~~ fese ~~ligar~~ Obercho de ~~Panur~~ e sta ligado e lo sinor dise: se Giue de Gorgi lo vol ligar che lo ligero e se no el stara. Adoncha, sinori, per dio abiai pietade de nuy e questo se in persençia (sic) de li sovrascritti guarenti. Dio ve tena in bon stado. Fata de XXVI de fevrar. Адреса споља: Allo nobile e savio retor de Ragusa. — Orbini бележи име ове породице као Rassisaglich или Rasislauich; из писма сазнајемо прави облик.

[7] Monumenta Ragusina III, 1895, 65: Die XI martii (1361). In minori consilio sono campane etc. captum fuit et firmatum quod mictatur precipiendo Çive filio Junii de Georgio, quod restituat Ubertho de Panurmo et Georgio nepoti Marini Antibaranin, sub pena de perperis M. Име Оберка Пањуровића погрешно је прочитано; треба: Obercho de Pagnuro. Он је познат дубровачки трговац овог времена.

[8] Курири су обично превањивали пут од Дубровника до Благаја за 2 дана, до Високог за 4-5 дана, до Сребрнице 7-8, до Рудника, Смедерева и Новог Брда

добијамо још један значајан податак о процесу распадања српског царства у северним његовим крајевима, који смо могли само наслућивати из мутне вести Виланија о сукобу две „рашка барона" на граници према Угарској. Растислалићи су несумњиво већ на почетку владе цара Уроша узели стварно сву власт у Браничеву у своје руке.

У нашем писму се говори о Растислалићима у множини, али се истиче и један као „господар". По Орбинију, Бранко је погинуо још за живота цара Душана; према томе тај неименовани господар био би Радич Бранковић кога је осамнаест година касније отстранио кнез Лазар. Орбини зна и за Бранкову браћу, Брајка и Радослава, као утицајне личности на Душановом двору. Први би могао бити онај Брајан — Брајко и Брајан су само хипокористика од истог имена Братослав — који је 1350 године заповедао Амфипољем (Хрисопољем) и морао је бити од утицаја када Кантакузен нарочито истиче своје велико пријатељство са њиме још из времена када је боравио као избеглица на Душановом двору[9]. Могао би доћи у обзир и жупан Брајан, ктитор Беле Цркве у Карану, подигнуте првих година Душановог краљевања, ако то није иста личност са Кантакузеновим пријатељем као што је М. Кашанин помишљао[10].

Наше Растислалиће вероватно помиње и један запис настао негде у првој половини 15 столећа: **Се писахъ азь последии вь иноцехь и грешни Евьсевие, родомь Срьбинь ѿ племена по ѿцꙋ Николичина, по матери же Растисала. Ѡцꙋ име Борша а матери Елена, вьнꙋкь юнака севастократора; вь юности же бихь слꙋга цара тꙋрскога Ильдримь Баіазита бежавь же ѿ цара того вь Светою Горꙋ постригохь се.**[11] Тај Јевсевије био је знаменитог рода, када му је дед, не види се јасно да ли по оцу или по мајци, био севастократор. Име Јунак иначе је доста ретко — ARj не зна ни за један пример — те није можда сувише смело идентификовати овог севастократора Јунака са јединим познатим нам његовим имењаком који такође носи једну византиску титулу. То је sevast Junac de Manolo, поменут у једном писму краља Владислава II из 1323 године[12]. Временски онај севаст Јунак могао би сасвим лепо бити дед човека који је у младости служио султана Бајазита Илдерима (1389—1402).

за 7-15. Ср. Jireček, Die Handelsstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien während des Mittelalters, 1879, 60. Једно писмо из Шетоња у Браничеву (in Nasciatogna de Braniçoua) од 19 јануара 1330 примљено је 31 јануара. Reformationes 9 fol. 111. То је тачно време за које је приспело и писмо Оберка Пањуровића из области Растислалића.

[9] Ed. Bonn. III, 116.

[10] М. Кашанин, Бела Црква Каранска, 1928, 15.

[11] Љ. Стојановић, Стари српски записи и натписи IV, 1923, 21, бр. 6107.

[12] М. Пуцић, Споменици српски II, 1862; ср. Јиречек, Споменик XI, 1892, 99.

Име Растислалића спомињано је код нас и у вези са нумизматиком. Постоји, наиме, новац са натписом слꙋга Бранко[13]. Љ. Ковачевић, бавећи се пореклом Вука Бранковића, додирнуо је и питање припадности овог новца. Био је мишљења да тај нонац не припада Бранку Младеновићу, оцу Вуковом, већ Бранку Растислалићу, за кога је знао из Орбинија[14]. Али Орбини изричито тврди да је овај Бранко погинуо за време Душана и то неколико година пре цареве смрти. Значило би да је Бранко Растислалић, ако се узме да је то „слуга Бранко", ковао свој новац још за живота цара Душана. То додуше не би био потпуно усамљен случај пошто постоји и новац деспота Јована Оливера из тога времена. Само, на новцима Оливеровим на аверсу налази се лик Душанов са натписом Стефань царь док код „слуге Бранка" тога нема, што би нас одводило у доцније доба када је распадање царства било већ узело маха и када ковање новца појединих великаша постаје обична појава. Тешкоћа је и у томе што нам cursus honorum оба Бранка — Растислалића и Младеновића — није познат: није, према томе, засада могуће утврдити чији је то новац.

Оберко Пањуровић и Ђорђе нећак Марина Баранина држали су царине Растислалића. Зна се да су Дубровчани долазили у Браничево и пре него што су Растислалићи њиме завладали: једнога налазимо почетком 1330 у Шетоњу на Млави[15]. Царина у Шетоњу изричито се спомиње крајем 14 столећа када су је имали у закуп Дубровчани Марин Лебровић а затим Живулин Станишић[16]. Ту је било вероватно једно од царинских места и у време Растислалића. Посебно се не наводи свакако због тога што су Оберко и Ђорђе закупили све њихове царине — le gabele. Друго царинско место могло је бити Кисиљево које је кнез Лазар даровао манастирима Тисменском и Водичком у Влашкој: Кисѥлєво тръгъ съ царином и виногради и ливадїє и съ всєм хотарєм и доходкѡм.[17] Дубровчани су залазили и у рудник Железник у Кучеву — Selesnich in Chuçeua — где је свакако, као и у другим рударским центрима, била царина[18]. Ми додуше немамо непосредне потврде да је Радич Бранковић држао и ову област — летописи кажу само да га је кнез Лазар „расуо" у Браничеву —, али те две области обично су делиле заједнички судбину: Мађари су седамдесетих година 13 столећа основали кучевско-браничевску бановину а и кнез Лазар се јавља одмах после победе над Бранковићем као господар и Кучева.

[13] S. Ljubić, Opis jugoslavenskih novaca, 1875, 179; Tab. XV br. 18.

[14] Годишњица Н. Чупића X, 1888, 228 нап. 36. Ст. Новаковић, Глас 78, 1908, 249 се не слаже са Ковачевићем.

[15] Ср. нап. 8.

[16] Љ. Стојановић, Старе српске повеље и писма I/1, 1929, 189, 190

[17] P. P. Panaitescu, Documentele ţarii Româneşti I, 1938, 156.

[18] Јиречек, Споменик XI, 32.

Већ је поменуто да прве вести о почецима распадања српског царства на северу даје савременик Матеј Вилани[19]. Два рашка барона, казује он, завадила су се између себе и како цар Урош није могао да их смири, слабији од њих, чија је област лежала уз Дунав — accola Danubii —, пређе у Угарску и затражи помоћ од једног угарског великаша обећавајући подложност угарском краљу и прелазак на католичанство. Помогнут војском савлада свог противника који у боју и живот изгуби. После тога провали, у лето 1359, краљ Лудвик са великом војском у Србију, али је убрзо морао да се повуче. Чињене су разне претпоставке ко су могли бити та два рашка барона које је већ Ил. Руварац са разлогом одбацио, нарочито ону да би један био кнез Лазар, пошто његова област тада још није допирала до Дунава. Сада када знамо да су Растислалићи већ почетком 1361 били господари Браничева, области уз Дунав, значи убрзо после сукоба она два „барона", могло би се помишљати да је један од њих, онај „accola Danubii„ који је помоћу Мађара остао победник, био један од Растилалића. На ту могућност као да указује и казивање Мавра Орбинија. За ону исту годину, 1359, које је Лудвик после сукоба неименованих српских великаша напао Србију, везује он погибију једног противника Растислалића, а с тим у вези помиње у Угарску: Et essendo Branco (Растислалић) ferito à morte nell'inguinaglia, Vuk se ne fugì in Vngaria; dove stette per alcun tempo; poi accommodando la cosa con li parenti di Branco morto, venne alla Corte di Stefano Nemagna Imperadore di Servia; dal quale sendo conosciuto per huomo di valore, hebbe in quella Corte vfficij honorati, et fece buonissima reuscita nelle cose di guerra. Et havendo fatto molti servigij à quella corona, l'Imperadore gli aggionse gran paese al Contado di Rudine. Dove essendo andato, un di fù morto à tradimento da uno di Rassisaglichi, l'anno 1359. Не бисмо смели ипак одлучно инсистирати на томе да Вилани и Орбини говоре о истој ствари. По првом онај који се склонио у Угарску побеђује свог противника у боју у коме је овај и настрадао. По Орбинију међутим Вук, отац познатог војводе Влатка Вуковића, бежи у Угарску и по повратку у Србију убија га издајнички један од Растислалића. Остаје ипак хронолошко поклапање оба излагања и извесно слагање у битним елементима. Појединачна размимоилажења можда би се могла ставити на терет неодређености Виланија с једне стране а бркању појединости код Орбинија с друге, што код њега и иначе није редак случај.

На крају ове расправице осврнућемо се и на једну вест Лаоника Халкокондиле. Говорећи о томе како је цар Душан поверио разним великашима поједине области своје државе он каже да је Вук Бранковић добио на управу земље на северу, уз Дунав: τὰ μέντοι περὶ τὸν Ἴστρον Βούλκῳ τῷ Ἐλεαζάρῳ τοῦ Πράγκου ἐπέτρεψε.[20]

---

[19] Muratori, Scriptores rerum Italicarum XIV, IX c. 22, 32.

[20] E. Darkó, Laonici Chalcocandylae historiarum demonstrationes I, 1922, 25.

Извор ове забуне лежи свакако у бркању Бранковића и Растислалића. *Бранко* Растислалић био је угледна личност у време Душаново, а његов син Радич *Бранковић* више година био је господар Браничева. Како Халкокондил пише на читав један век после Душана, лако је могло доћи до пометње, било да је Халкокондил добио већ замагљена обавештења, било да је он сам амалгамисао у неразумевању два Бранка, Растсислалића и Младеновића, и њихове синове, Радича и Вука, те на тај начин последњега преместио из косовског краја у Подунавље[21]

RASTISLALIĆI

Mihailo Dinić

On ne possédait sur les Rastislalići, une famille noble du temps de l'Empire, que le témoignage postérieur de Mavro Orbini (son oeuvre „Il regno de gli Slavi" fut imprimée en 1601). Des données contemporaines concernant cette famille n'étaient pas connues. L'auteur publie une lettre conservée dans les Archives de Raguse et écrite, comme il l'établit, le 26 février 1361; on voit de cette lettre que les Rastislalići étaient, même avant la date en question, maîtres d'une région, dans laquelle ils mettaient en location les douanes. L'auteur établit — tout en tenant compte des informations dues à Orbini et des faits racontés dans les chroniques serbes sur Radič Branković, fils de Branko Rastislalić — que cette région était le Braničevo, en Serbie Nord-Orientale.

[21] Како су „Раштисалићи" доспели у лепу књижевност, ср. Зборник Ил. Руварца I, 285.

Зборник радова С. А. Н. XXXVI — Византолошки институт С. А. Н., књ. 2
Recueil des travaux de l'Acad. Serbe des Sc. XXXVI — Institut d'Études byzantines, № 2

БАРИША КРЕКИЋ

УЧЕШЋЕ ДУБРОВНИКА У РАТОВИМА ПРОТИВ ТУРАКА 1443 И 1444 Г.

Кад је после склапања Фирентинске уније (1438) и пада Смедерева (1439) дошло у Европи, а у првом реду у Угарској, до стварања извесног расположења у прилог покретања једне шире експедиције против Турака на Балканском Полуострву, Дубровачка република је од самог почетка показивала живо интересовање за такав подухват. Боравак деспота Ђурђа Бранковића у лето 1441 г. у Дубровнику повећао је већ од раније постојеће спорове између Републике и Турака[1]. Схватајући јасно опасност која прети од Турака не само балканским земљама и самом Дубровнику, него и читавој средњој Европи, Дубровчани први, већ 1441 г., износе план заједничког сувоземног и поморског похода хришћана против Турака.

У једном писму упућеном угарском краљу 17 септембра 1441 г. Дубровчани, пошто су јавили да је султан, који је био болестан, оздравио и да сакупља војску за напад на Угарску у пролеће идуће године, додају да се велика флота египатског султана спрема против Родоса. Међутим, родски витезови су се обратили за помоћ папи и другој хришћанској господи па је њиховим заузимањем опремљена велика флота која је, како се говори, већ под Родосом. Ту ће или у Дарданелима презимити па ће на пролеће предузети операције против неверника. Истог дана у писму Матку Таловцу Дубровчани га потстичу нека убеди краља да и он, као што су Рођани позвали западне силе у помоћ, пошаље своје претставнике флоти под Родосом и замоли заповеднике флоте да нападну са своје стране свом снагом Турке као што ће и он учинити са друге стране[2]. Октобра и новембра

[1] О томе опширније код И. Божића, Дубровник и Турска у XIV и XV веку, Београд 1952, 77 и д. (скр. Божић).

[2] Дубровачки архив, Lettere e commissioni di Levante (скр. Lett. Lev.) 13, 43-44'. — Gelcich-Thaloczy, Diplomatarium ragusanum, Budapest 1887, 437-438 (скр. Diplomatarium). — Jorga, Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au XV siècle II, Paris 1899, 385 (скр. Jorga II) — J. Радонић, Западна Европа и балкански народи према Турцима у првој половини XV века, Нови Сад 1905, 108-109 (скр. Радонић). — Божић, 99.

1441 г. Дубровчани су поново апеловали на Угарску[3] и папу[4]. Али услед замршене ситуације у Угарској, несређених односа између Угарске и околних земаља, затим услед борби у Италији у које су биле уплетене готово све важније италијанске државице, два главна фактора у евентуалном походу против Турака, Угарска и папа, нису још били у стању да предузму било шта за велику борбу против „неверника".

Током 1442 г. стварани су помало услови са покретање војне која би хришћане опет учинила господарима Балкана. Те године Јанко Хуњади постигао је значајне успехе у борби против Турака, а кардиналу Чезаринију, кога је папа послао у Угарску као свог легата, пошло је за руком да у децембру измири краљицу Јелисавету са краљем Владиславом[5]. Вести о „pax Hungarie" Дубровчани су примили око 10 јануара 1443 г. од бана Пјерка Таловца[6].

Већ раније, током лета 1442 г. Чезарини је почео интензивно да ради на организовању не само сувоземне него и поморске силе за борбу против Турака. У том циљу он је у првом реду вршио притисак на папу Евгенија IV на кога је, с друге стране, апеловао и византиски цар Јован VIII[7]. Папа је тада позвао разне западне силе да даду свој допринос поморској експедицији против Турске, па међу њима и Дубровник. Дубровчани, не желећи да ризикују, одговорили су 15 септембра 1442 г. папи да ће за „passagium contra infideles" дати једну галију о свом трошку, али само у случају да заиста крене копнена војска из Угарске и да у флоти буде најмање двадесет пет галија и три транспортна брода[8].

1443 г. живнуле су припреме за поход против Турака. С пролећа постигнут је неки компромис између Угарске и Аустрије који је омогућивао угарском краљу да крене против Турака без страха да ће бити нападнут с леђа[9]. Јесени исте године дошло је и у самој Угарској до смиривања[10], а већ почетком 1443 г. папа Евгеније IV упутио је био свечани апел свим хришћанским силама за стварање флоте за поход против Турака, и сам је обећао да ће на томе радити[11]. У оквир ових припрема спада, по свој прилици,

[3] Писмо Матку Таловцу од 17 септембра 1441 г. Ако се оствари сарадња против Турака између угарског краља и деспота са папом и другим западним владарима „et regnum Hungarie restauraretur et status nostre rei tutiori robore preservaretur". Lett. Lev. 13, 52'; Радонић, 109.

[4] Diplomatarium 439; Jorga II, 385.

[5] Радонић 114-115; Божић 99; F. Pall, Un moment décisif de l'histoire du Sud-Est européen: la croisade de Varna (1444), Balkania VII, 1 (1944), 103-104 (скр. Pall, Un moment).

[6] Дубр. архив, Consilium rogatorum 8, 193'; Consilium maius 7,78'.

[7] Радонић 117.

[8] Jorga II, 390; Радонић Ibid.; Божић 99.

[9] Радонић 133-135.

[10] Ibid. 138-145.

[11] Ibid. 149.

и писмо деспотово за које је 13 марта 1443 г. решено у дубровачком Сенату да се пошаље по амбасадору „domini de la Morea“ византиском цару у Цариград, коме је било и упућено[12]. У јулу исте године Дубровчани су послали краљу Владиславу у Угарску сумпор у вредности од од педесет дуката[13].

У Дубровнику су се, као и у осталим градовима западне Европе, сакупљали прилози за опремање флоте. 8 октобра 1443 г. Сенат је донео упутство о начину сакупљања тих прилога. Изабрана је комисија од три прокуратора властелина. Они су морали свако јутро и свако после подне да седе по један сат заједно са папиним претставницима негде у близини кнежева двора. Ту су примали прилоге, бележили њихову висину и имена прилагача, али те податке смели су да саопште само претставницама папе. Каса се могла отварати и правити рачуне само на захтев Малог већа. Иначе каса је стајала у државној канцеларији и имала два кључа од којих су један држали претставници папе а други прокуратори. Особе које су куповале индулгенције, продаване од папиних претставника да би се и на тај начин дошло до средстава за опремање флоте, морале су тај новац предавати такође овој комисији. Сав овако сакупљени новац морао се употребити једино „nel armada la qual per lo sancto padre papa Eugenio se fara contra li Turchi“[14]. Види се да ни Дубровчани, као ни Млечани, нису имали нарочитог поверења у папске претставнике и њихове намере.

Истовремено Дубровчани упућују своје амбасадоре у Угарској да честитају деспоту Ђурђу на успесима и да га похвале што ништа не штеди да би успео овај поход за уништење Турака. И као што је деспот био „principal mezo et lo tuto“ при потстицању угарског краља и великаша на поход, тако нека сада настави ствар до успешног завршетка. Јер — како пророчки звуче ове речи — ако се овог пута не “destruze e confunde“ турска држава, никада се више за наших дана неће извршити никакав поход против њих. Док су сада Турци ”dispersi, fuziti, intemoridi e gran parte de lor trucidati“ услед пораза, опоравиће се и стећи такву снагу да им се нико неће моћи супротставити. Поред тога, сви становници области које су под Турцима желе сада само долазак деспотов[15] да би му показали своју верност[16].

---

[12] Cons. rog. 8, 203.

[13] Ibid. 225', 226; Cons. maius 7, 114', 116'.

[14] Cons. rog. 8, 243'-244'; Радонић 154-155.

[15] Ово је вероватно погрешка у стилизацији писма. „Soa“ се односи граматички на деспота али се стварно мислило, без сумње, на угарског краља.

[16] Lett. Lev. 13, 129'-130'; Diplomatarium 445; Радонић, Дубровачка акта и повеље, I-1, Београд 1934, 464 (скр. Радонић, Акта I-1); F. Pall, Ciriaco d'Ancona e la crociata contro i Turchi, Bulletin de la Section historique de l'Académie roumaine, Bucarest 1938, 23 (скр. Pall).

Проф. Радонић сматра да се почетак операција угарске војске против Турака може ставити у крај септембра или почетак октобра 1443 г.[17] Изгледа да ће почетак октобра свакако бити тачнији. Ако се узме да је вест о првом сукобу и угарској победи, која се десила свега пар дана након прелаза трупа преко Дунава, путовала до Дубровника десетак дана[18], а пошто су Дубровчани већ 20 октобра о томе јављали папи[19], добија се почетак октобра као највероватније време прелаза. Сем тога, податак из упутства дубровачким амбасадорима у Угарској од 7 октобра 1443 г.: „E se per caso retrovaresti la Maiesta d esso nostro signor esser in camin per andar a cavalcar in Oste...“[20] поред тога што показује да се до тога дана није знало у Дубровнику да је угарски краљ кренуо у поход, указује и на то да се сматрало вероватнијим да ће га посланици још затећи у Угарској, након путовања од најмање петнаест дана.

30 октобра 1443 г. влада је решила да се сиромасима дели милостиња да би се молили богу и светима „pro toto exercitu christianorum ituro contra Teucros infedeles“[21]. Дан раније био је ослобођен затвора Милош Славчић „pro bonis novis habitis contra Teucros“[22]. Ове добре вести односе се свакако на Хуњадијев успешни поход и победе над Турцима код Ниша[23], које би према томе, требало датирати средином октобра 1443 г.[24] 17 новембра 1443 г. у Дубровнику су поново дељене милостиње манастирима у износу од 50 перпера „pro bonis novis nuperime habitis contra Teucros“[25]. Овде се несумњиво ради о другој победи Хуњадијевој код Ниша од 3 новембра[26]. Најпосле, 23 децембра поново су дељене милостиње у висини од 50 перпера, а кроз три дана после Божића држане су процесије, све то у знак захвалности „pro bonis novis nuper acceptis contra infideles“. Истовремено одговорено је на писма примљена од Угарског краља и других „ab exercitu christianorum militante contra Teucros“[27]. Ове мани-

---

[17] Радонић, 160; Pall, 23, сматра да су прешли Дунав „alla fine di settembre“.

[18] Писмо којим је у Дубровник саопштена победа писано је свакако негде у Србији. У првој половини XV века писма из Смедерева стизала су у Дубровник кроз 7—15 дана (уп. Let. Lev. 12, 21'; 13, 233).

[19] Diplomatarium 448-449; Радонић, Акта I-1, 467-468.

[20] Lett. Lev. 13, 129'-130'; Diplomatarium 444; Радонић, Акта I-1 463-464.

[21] Cons. rog. 8, 250'.

[22] Cons. minus 9, 212'.

[23] Радонић, 161, 162 прим. 1. Према овим дубровачким подацима не изгледа да се ради само о малим победама над турским извидницама, како претпоставља проф. Радонић на основу једног писма кардинала Чезаринија.

[24] У ово време писмо из Ниша могло је стићи у Дубровник кроз 9 дана (уп. Lett. Lev. 14, 196).

[25] Cons. rog. 8, 254'.

[26] Радонић, 161-162. F. Babinger, Von Amurath zu Amurath, Vor- und Nachspiel der Schlacht bei Varna (1444), Oriens III, 2(1950), 229. В. и приказ проф. Н. Радојчића, Историски гласник 1-2 (1951), 120-122. Уп. и F. Babinger, Mehmed der Eroberer und seine Zeit, München 1953, 17-44.

[27] Cons. rog. 8, 262'.

фестације велике радости најоправданије је повезивати са највкрупнијим узроком за то. А то је освојење Софије од стране хришћана[28]. То би указивало да је Софија била освојена по свој прилици у првој декади децембра[29].

17 децембра 1443 г. упутио је папа Евгеније IV нов апел Дубровчанима за учешће у опремању флоте против Турака. Међу осталим папа наводи да су том подухвату склони и да ће га помоћи арагонски краљ Алфонс, енглески краљ Хенрих, бургундски и милански војвода и Ђенова, док се за Венецију нада. Он сам даће колико може. Дубровчане моли да му доделе три галије, пошто их они имају пет. Ове галије он ће опремити о свом трошку. Ако би, пак, било потребно он ће тражити од Дубровника још две галије о свом трошку[30]. Дубровачки Сенат је о овом папином позиву расправљао 8 фебруара и решио да се папи даду две галије о трошку Републике под условом да поред ових против Турака крене још најмање 12 галија и то до конца септембра[31] Ово су Дубровчани јавили папи писмом од 10 фебруара у коме су такође молили папу да настоји да флота крене „ad strictum Caliepoli" већ у пролеће, пре него се хришћанска сувоземна војска сукоби са Турцима. На тај начин биће затворен теснац „Romanie" и Турцима ће бити прекинут пут, што ће омогућити да их хришћанска војска разбије. О овоме би требало да папа обавести угарског краља ради координације операција[32].

Оружање галија напредовало је на Западу, у првом реду у Венецији која је сносила главни терет, споро услед узајамног неповерења претставника папе и млетачких власти. Један од главних узрока тог неповерења било је настојање папе да новац, сакупљен за опремање флоте, искористи у друге, чисто своје сврхе у Италији. Дубровчани су то без сумње знали. Стога није јасно какве су млетачке галије они очекивали већ фебруара 1444 г. На овим галијама требало је да буде и „cardinalis constantinopolitanus" па је било одређено пет властеле да пођу усусрет галијама и да га позову у Дубровник[33]. Међутим од тога изгледа није било ништа, јер нема више о томе никаквог помена.

---

[28] Тако и проф. Радонић, 164-165.

[29] Немамо података о трајању пута Софија-Дубровник. Међутим, писма из Пловдива путовала су 29 дана (Lett. Lev. 11, 10), из Једрена просечно 28 дана (Lett. Lev. 11, 86; 13, 16, 55) из Цариграда 30-31 дан (Lett. Lev. 12, 57'; 15, 167) до Дубровника. Из Ниша, с друге стране, писма су стизала кроз много краће време, 10-15 дана, па и 9 (в. прим. бр. 24). Према томе може се узети да је писмо из Софије путовало просечно око 15 дана.

[30] Lett. Lev. 13, 144; Diplomatarium 448-450; Радонић, Акта I-1, 467-468; Радонић 163. Према томе тачно сматра O. Halecki, La croisade de Varna, Bulletin of the International Committee of Historical Sciences, vol. IX, p. IX, 495 (Париз 1939), да је и милански војвода обећао помоћ, насупрот мишљењу које заступа Pall, Un moment 107 прим. 1.

[31] Cons. rog. 9, 16-16'; Jorga II, 401 прим. 4; Божић 100.

[32] Lett. Lev. 13, 145; Diplomatarium 451-454; Радонић, Акта I-1, 469-471; Радонић 196 прим. 2.

[33] Cons. minus 10, 19.

Пролећа 1444 г. кроз Дубровник је прошло неколико гласника чије мисије су без сумње биле у вези са антитурском експедицијом. Најпре је почетком марта прошао један калуђер „nuntius filie domini despoti et uxoris imperatoris Turchorum". Њему су Дубровчани дали лађу да га одвезе до Сплита и своје писмо за деспота[34]. Проф. Радонић и F. Pall претпостављају да се ради о султановом покушају да привуче деспота на своју страну и на тај начин, његовим посредством, склопи мир са угарским краљем[35]. Почетком априла 1444 г. боравио је у Дубровнику амбасадор деспота Константина Драгаша. Он је путовао у Угарску краљу Владиславу и Дубровчани су му дали „paregium" до Сплита. Поред тога, овај посланик тражио је у име свог господара две галије од дубровачке владе, али је ова то одбила[37]. Тих дана прошли су кроз Дубровник и амбасадори византиског цара Јована VIII. Они су ишли у Млетке и угарском краљу[38]. Крајем маја, пак, преко Дубровника су послата писма из Угарске деспоту Константину на Пелопонез[39]. Ова византиска дипломатска активност имала је, без сумње, двострук значај. С једне стране она је имала информативни карактер, али с друге стране њен главни циљ је свакако био подржавање и потстицање поновне кампање против Турака[40]. Византинцима је ова кампања била преко потребна, али не би се смео прецeнити утицај који су византиски претставници могли да имају у Угарској или Млецима. Јер реалан допринос који је Византија могла да понуди био је минималан.

У међувремену приступили су Дубровчани опремању галија које су обећали папи. Али тај посао напредовао је споро. Неповерење између папе, Млетака и Угарске које је отежавало спремање флоте у Млецима[41] одразило се и на темпо припрема у Дубровнику. Опрезни Дубровчани нису желели да се истрче док не виде сигурне намере и дела других. У Сенату су 26 марта 1444 г. Жупан Бунић, Јаков Ђурђевић и Стјепан Замањић изабрани да се као „proveditores" брину о свему што се тиче опремања галија обећаних папи[42]. Али тек 4 маја дозвољено је влади да подигне новац од разних депозита за оружање ових галија[43], а 9 истог месеца „proveditores" су поднели извештај о опремању галија. Предвиђено је да се на галије укрца 430 људи[44] и да се

---

[34] Cons. rog. 9, 26; Cons. maius 7, 161; Jorga II 401; Радонић 201; Pall 27; Божић 101.

[35] Радонић 201-202; Pall 27. Уп. и Babinger, Von Amurath, 232.

[37] Cons. rog. 9, 36-36'; Jorga II, 401 прим. 4; Радонић 177.

[38] Cons. rog. ib 37, Jorga ibid.; Радонић ibid.

[39] Cons. rog. ibid. 56'.

[40] Радонић 178.

[41] Радонић 175-176; 188-194; Pall 31; O. Halecki, The Crusade of Varna, A Discussion of Controversial Problems, New York 1943 (скр. Halecki) 42-43.

[42] Cons. rog. 9, 33-33'.

[43] Ibid.

[44] То су: 1 главни капетан, други капетан, капелан, 2 комеса, по 45 „ballestieri" и по 170 веслача на свакој галији, 1 мајстор балестијер, 1 бријач-лекар, по један трубач на свакој галији. Поред тога треба повести 90 људи за замену веслача.

у том циљу са територије Републике регрутује 420 људи[45]. Такође су одређене плате и начин њихове расподеле[46]. Уколико би на галије хтео да се укрца неко ко није одређен овом одлуком мораће да тражи посебну дозволу Сената[47]. 22 маја решено је да нико не сме подузимати било шта против оних који иду на галије а у вези са њиховим дуговима[48]. Пар дана доцније донесена је и одлука о храни коју ће носити посебни брод који ће пловити што ближе галијама[49]. Већ ових дана, крајем маја, очекивали су Дубровчани флоту из Млетака и папског легата[50]. Међутим, ни флота ни легат нису, као што је познато, дошли ни тада ни почетком јуна када је био донесен и „provedimentum" за њихов дочек[51].

22 јуна влада је узела у најам брод Симка Кисиличића да носи храну за галије које иду против Турака. Овај брод морао је стајати на расположењу команданту галија, а навал је износио 300 перпера месечно[52]. Било је неколико случајева да су појединци који су били предвиђени за пут на галијама не желећи да иду на тај поход давали за себе плаћене заменике[53].

Почетком јуна 1444 г. покренуто је у дубровачком Сенату питање добијања Валоне и Канине[54], али тек 27 истог месеца, у писму амбасадору Влаху Рањини у Угарској изражена је јасно та жеља. Пошто су краљу Владиславу пожелели, преко амбасадора, победу у рату против Турака и пошто су га потсетили на своју верност и на свој удео „più che le nostre forze erano" у овом рату, Дубровчани моле краља да им да Валону и Канину ако му бог да да избаци Турке из Грчке, као што они потпуно верују. Посед ових места осигурао би Дубровнику довоз жита[55]. Разуме се да су на Валону и Канину, као и на низ других

[45] Од тога у Дубровнику око 55 људи, у Гружу 15, из Ријеке Дубровачке 20, Шумета 15, од Лознице до Пољица 20, Terrae Novae 40, из Стона 30, са Пељешца 30, из Жупе и Бргата 20, Конавала 40, са Колочепа 20, Лопуда 40, Шипана 40, Мљета 20 и са Ластова 15 људи.

[46] Главни капетан 4 перпере дневно с тим да од тога храни комеса, капелана и свог слугу; други капетан 3 перпере, храни комеса и слугу; капелан 10 перпера месечно; комес сваки по 16 перпера месечно; сваки „ballestiere" по 12 перпера мес.; бријач-лекар 12 перпера мес.; сваки трубач по 12 перпера мес.; сваки веслач по 7,5 перпера месечно. У Дубровнику им се даје плата за два месеца унапред, а после тога главни капетан ће делити плате сваког месеца. Поред тога, главни капетан сме да потроши до 25 дуката на чашћење посетилаца и на „pedota", ако буде потребно.

[47] Cons. rog. 47'-49.

[48] Ibid. 52'-53.

[49] Носиће: двопека 50 милијара, вина 500 „quinghe", зејтина „botte una de uno miaro", сирћета „botte una zircha quinghi L". — Cons. rog. 9,55; Божић 100.

[50] 22 маја (Cons. rog. 9, 52), дакле пре 3 јуна, како по Jorgi, II 401 прим. 4, наводи проф. Радонић, 196.

[51] Cons. rog. 9, 58-58'; Jorga II, 401 прим. 4; Радонић 196; Божић 101.

[52] Дубр. архив, Diversa notariae 28, 24'; Божић 100.

[53] Div. not. 28, 19, 25', 26'; Божић 101.

[54] Cons. rog. 9, 59.

[55] Lett. Lev. 13, 152-152'; Jorga II, 403; Радонић 196-198; Божић 101.

места, у случају победе претендовали и Млечани[56]. Међутим, од свих тих нада и планова није се остварило ништа, јер Владиславова експедиција, као што је познато, не само да није избацила Турке из Европе, него је и сама жалосно завршила.

Крајем јуна прошла је поред Дубровника, са кратким задржавањем у граду, прва галија из Млетака од оних које су биле одређене за „santo passagio". Ова галија, која је ишла до Крфа, донела је вест да ће остале галије сигурно доћи и Дубровчани су их очекивали из дана у дан држећи спремне своје две галије да им се придруже[57]. Флота са папским легатом стигла је коначно у Дубровник 5 јула и требало је да одмах сутрадан отпутује[58]. Међутим још 7 јула флота је била у Дубровнику[59]. За то време Дубровчани су легату предали новац за поход сакупљен милостињом и молили га да о томе извести папу[60]. Вероватно су бродови отпутовали из Дубровника 7 јула увече заједно за две дубровачке галије, којима су заповедали Жупан Бунић, као главни заповедник, и Марин Ђурђевић[61]. Флота је стигла 10 јула на Крф, где је затекла још пет млетачких лађа, па су сви скупа отпловили даље 13 јула. Очекивали су да ће се у Модону састати са известним бројем галија које је бургундски војвода опремио у Ници. Друге четири галије бургундског војводе биле су у Дубровнику 22 и 23 јула на путу из Млетака за Левант и за ове Дубровчани кажу да су биле „veramente benissimo et triumphevolmente armate com molti chavalieri et zentilhomini"[62]. У Дубровнику се сматрало да се већ концем јула у галипољском мореузу налазило преко двадесет пет галија[63], што није било тачно. Флота је стигла у Дарданеле вероватно у првој половини августа[64].

Брод Симка Кисиличића који је носио храну за галије није отпутовао заједно са ратним бродовима, као што је било првобитно решено. 31 јула Сенат је одлучио да ова лађа отпутује из Дубровника до 20 августа[65]. Није познат узрок овом закашњењу, али може се претпоставити као највероватније да је брод био негде ван Дубровника на путу, пошто је Кисиличић иначе био један од најистакнутијих дубровачких поморaца у то време, па

[56] Jorga, Notes et extraits III, Paris 1902, 179; Радонић 195-196.

[57] Lett. Lev. 13, 152-152'; Jorga II, 403; Радонић 196 прим. 2. В. упутство Млечана своме кнезу на Криту о опреми галија од 17 јуна. Дубровачке галије третираће се једнако као папске и бургундске. Jorga III, 173.

[58] Cons. rog 9, 66'-67; Радонић ibid.

[59] Cons. rog. ibid.; Jorga II, 403 прим. 2; Радонић ibid.

[60] Cons. rog. ibid.; Jorga II ibid.

[61] Радонић 196 прим. 2; Божић 101.

[62] Lett. Lev. 13, 154-154', 155'; Diplomatarium 457-459; Радонић, Акта I-1, 480-482; Радонић 197; Божић 101.

[63] Писмо дубровачким амбасадорима код босанског краља, Lett. Lev. 13, 159; Jorga II, 406; 17 августа бродови су још били у Модону (Lett. Lev. 13, 156; Jorga II, 407), па чак још и 25 истог месеца (Jorga III, 181).

[64] Тако мисли и Halecki, 26; Pall, 31, каже „verso il principio d'agosto" односно, Un moment 113, „au début du mois d'août"; Проф. Радонић, међутим, сматра (197) да су галије стигле у мореуз тек средином августа или још доцније.

[65] Cons. rog. 9, 73.

се није вратио на време. 15 августа брод је наоружан[66], а 19 истог месеца Кисиличићу је исплаћено 430 перпера за пут[67]. Истог дана потврђено је и писмо заповеднику галија Жупану Бунићу, које му је однео Кисиличић. У том писму дубровачка влада прецизира да галије треба да остану на путу шест месеци. Вино, зејтин и сирће које шаљу могу капетани продати по доброј цени. Потребно је да се што пре врати Кисиличићев брод који ће бити под Бунићевом командом, јер тај брод кошта државу преко 300 перпера месечно. Даље је дат попис ствари које носи Кисиличићев брод[68] и неке политичке вести[69]. Истовремено израђено је упутство за „fattora" на Кисиличићевом броду. Овлашћен је да на Крфу укрци још хране за флоту, ако му се за то укаже прилика, наравно уз услов да не угрози сигурност пловидбе. Дато му је и 500 дуката за које на повратку треба да купи и донесе у Дубровник жито, просо или орзо[70].

У Дубровачком архиву нема, или бар нисмо могли наћи, података који би бацили више светлости на проблеме Једренског и Сегединског Мира. Као што је познато, још 24 априла 1444 г. послао је угарски краљ Владислав свог претставника султану Мурату. С њим су ишли претставник Јанка Хуњадија и два претставника деспота Ђурђа Бранковића. Ови претставници су после дужих преговора успели да склопе са султаном у Једренима споразум 12 јуна 1444 г.[71] После тога кренуло је у Угарску турско посланство да прими потврду краља Владислава о склопљеном миру, већ потврђеном од султана.

Прилично је несигурно изводити закључак да угарски краљ није склопио, односно потврдио мир са Турцима, из вести од 10 и 11 септембра 1444 г. о награђивању у Дубровнику курира „qui portaverunt litteras d. despoti nova pacis continentes"[72], односно „qui venerunt a d. despoto cum novis pacis"[73], као што то ради

---

[66] Ibid. 77.

[67] Div. not. 159.

[68] „Prima bote XX de vino in le qual sono quinghi octozento vinti sinza lo schago; item bote tre de axedo, quinghi cento undexe; item botta una de oglio, stara settantaocto; item de biscoto miara XLVII et libre (?) 358..." поред тога шаљу „remi cento vinti da galea perche ne scrivesti esser manchamento d essi"...

[69] Lett. Lev. 13, 156-156'; Jorga II, 407.

[70] Lett. Lev. 13, 157; Jorga ibid.

[71] О томе опширно Halecki и Pall, где су објављена писма Ciriaca Pizzicolli-a из Анконе, која су открила ове преговоре. Напоменућемо овде да је Ћириако био у Дубровнику не само „late in the fall of 1443", како мисли Halecki (14), или до 7 децембра исте године, како мисли Pall (23), него још средином јануара 1444 г., јер му је 13 јануара дубровачка влада дала 10 дуката награде „pro eius bono deportamento erga nostram rem". Cons. maius 7, 151. — То значи да је у Патрас могао стићи тек у трећој декади јануара, што је у складу са даљим вестима о његовом путу на Левант (уп. Pall 24). — В. такође E. Jacobs, Cyriacus von Ancona und Mehemmed II, Byz. Zeit. 30, 197—502, и Pall, Un moment 109-110. — Babinger, н. д. 235-236.

[72] Cons. rog. 9, 80'. Ове вести су Дубровчани одмах послали у Млетке, Ibid. 81; Jorga II, 403 прим. 2.

[73] Cons. maius 7, 200'.

О. Халецки[74]. Може, се, свакако, прихватити да се ради о миру који је склопио деспот[75], али то још не значи да и краљ није урадио то исто, само што о томе није ништа јављено јер је краљева потврда на Једренски мир била кроз пар дана поништена манифестом од 4 августа. У Дубровнику су већ крајем јула знали нешто о могућности склапања мира, што се види из упутства посланицима у Угарској[76].

Поставља се питање када је угарски краљ могао најраније да потврди Једренски мир. 31 јула 1444 г. стигло је у Дубровник писмо Паска Соркочевића, деспотова чеоника, Дубровчанина, из Угарске у коме јавља да краљ управо „esser per partirse de Buda per andar a Seghedino"[77]. Ово писмо могло је бити писано између 10 и 15 јула[78]. Значи да се већ тада очекивао непосредни краљев пут за Сегедин. До тога није, ипак, дошло одмах. Проф. Радонић ставља долазак угарског краља у Сегедин 25 или 26 јула[79], док Pall сматра да је краљ био још у Будиму можда 24 јула и да у Сегедин није могао стићи пре 27 јула[80]. Изгледа да би се на основу горњег податка долазак краљев у Сегедин могао померити унеколико раније. Јер податак у писму које је угарски краљ упутио 24 јула босанском краљу, а које су дубровачки посланици у Босни видели[81] ни по чему не показује да је то писмо писано у Будиму[82]. Оно је могло бити писано путем из Будима у Сегедин[83] или чак и у самом Сегедину. Израз „fatta in Ungaria" не дозвољава никакав прецизни закључак[84]. Међутим с друге стране поуздано знамо да је краљ био у Будиму још 22 јула 1444 г.[85]

---

[74] Halecki 41, 55; проф. Радонић, 210, сматра да се ово „pax" односи на сегедински мир.

[75] Тако мисли и Божић, 102. Babinger, н д. 240-241.

[76] Радонић, Акта I-1 482; Diplomatarium 459. „Et similmente vedendo alguna paxe esser per concludersi, attendete con ogni diligentia a voi possibile che la nostra cittade con lo suo territorio et merchadanti sian incluxi in essa paxe"... Неће према томе бити да су Дубровчани за мир први пут чули тек 10 септембра, како мисли проф. Радонић, 210. Уп. Божић 102; Pall 38.

[77] Lett. Lev. 13, 154-154'; Diplomatarium 459; Радонић, Акта I-1, 482.

[78] Свакако пре половине јула (како мисле Радонић 205 и Pall 38), јер је писмо из Будима до Дубровника путовало око 20 дана (уп. Lett. Lev. 9, 161' и ad. f. 27).

[79] Радонић 207. Сматра да је мир склопљен крајем јула.

[80] Pall 39, склапање мира ставља „non prima del 29-30 luglio". Исти, Un moment 112, сматра да је краљ кренуо из Будима 25 јула а мир да је склопљен „au cours des derniers jours de juillet".

[81] Lett. Lev. 13, 156-156'; Jorga II, 407; Радонић 206 и прим. 4; Pall 39.

[82] Као што мисли Pall, 39.

[83] Тако мисли проф. Радонић, 206.

[84] Halecki, 29, 38, у складу са основном концепцијом свог дела склон је да верује да је краљ био у Будиму још 25 јула.

[85] Тога дана краљ је у Будиму дао управу краковске области Nicolao de Zakrzow; дан раније, такође у Будиму, Владислав је дао Johannes-у de Olesnica приход од 300 марака у граду Solec. Monumenta medii aevi res gestas Poloniae illustrantia, t. XVII, Codex diplomaticus Poloniae minoris, pars IV, ed. F. Piekosinski, Krakov 1905, 434-435, 434.

Стога ће ипак бити најтачнија претпоставка проф. Радонића да је Владислав стигао у Сегедин 25 или 26 јула[86].

Средином августа пропутовали су кроз Дубровник посланици Константина и Томе, морејских деспота. Они су у Дубровник донели писма својих господара на која је дубровачка влада одговорила. Истовремено Дубровчани су посланицима дали лађе да их одведу до Сплита[87]. По свој прилици биће да је и ово путовање грчких претставника било у вези са антитурском акцијом на Балкану. 23 септембра 1444 г. Дубровчани су послали у Млетке вести из Угарске, одговорили у Угарску на писма која су им саопштила те вести, и позивали на оружје „dominos Albanie et Moree“[88]. Изгледа, међутим, да у Албанији у ово време није било никакве значајније делатности против Турака[89]. У октобру Дубровчани су јављали у Млетке вести примљене од флоте код Галипоља[90] и надарили једног фратра „pro bonis novis que apportavit de Galipoli”[91]. Није јасно на што се односе ове добре вести: вероватно на одбијање првог султановог покушаја да, на повратку из Мале Азије где је угушио устанак у Караманији, пређе у Европу[92]. Султан је ипак нешто доцније прешао преко мореуза и у битци код Варне, 10 новембра 1444 г., потпуно потукао угарску војску. При том су погинули и краљ Владислав и кардинал Чезарини.

Расправљало се више пута, већ од времена самих догађаја о узроцима неспособности хришћанске флоте да спречи прелаз турских трупа из Мале Азије у Европу[93]. Навођени су разни разлози, но најтачнији ће бити закључак О. Халецког[94] да су била три главна узрока неуспеха хришћанске флоте: недовољна опрема, вероватна помоћ Ђеновљана Турцима и непогодан ветар у одлучном часу. У вези с тим, није без интереса погледати шта се у Дубровнику мислило о хришћанском неуспеху у мореузима ускоро после догађаја. Новембра 1445 г. у једном писму упућеном ђеновешком Сенату поводом процеса који је већ у мају те године покренут против Симка Кисиличића, патрона, и Јакше Примоевића[95] „fattora” брода који је носио храну галијама, каже

[86] Радонић 207. В. и Babinger, н. д. 241.

[87] Cons. rog. 9, 76'; Jorga II, 403 прим. 2.

[88] Cons. rog. 9, 83; Jorga ibid.

[89] Радонић 218 прим. 1.

[90] Cons. rog. 9, 84'; Jorga ibid.

[91] Cons. minus 10, 70',

[92] Радонић 222; Halecki 63; Божић 102-103.

[93] Опширно о томе код Радонића 223-227.

[94] Halecki 63. Уп. и Pall, Un moment 116-117. Babinger, н. д. 251-253.

[95] Cons. rog. 9, 156'-157.

се међу осталим и то како је хришћанским бродовима који су се налазили у Хелеспонту било нестало хране. Пошто им је командант дубровачких галија саопштио да ће доћи један дубровачки брод (Кисиличићев) са храном, од флоте се одвојила једна галија и пошла до острва „Segocum" (? или „Segaeum") да извиди долази ли тај брод. У међувремену Кисиличићева лађа задржала се успут да би спасла једну ђеновљанску лађу која је страдала. Како се у то променио ветар, Кисиличић није више могао да плови према флоти. Она галија која је била изашла у извиђање вратила се главнини флоте и јавила да нико не долази. На то су „christianorum triremes fame coacte" напустиле стражу у теснацима „cuius rey causa multitudo paganorum hostium ultra ipsum strictum in Romaniam transacta fuit, que minime transire potuisset si galee ipse non fuissent coacte ipsam custodiam fame derelinquere". Намирнице које је Кисиличићев брод носио пропале су и он је морао да плати њихову вредност[96]. За Дубровчане је, дакле, сасвим исправно главни узрок неуспеха флоте била глад, то јест недовољна опскрба.

У Дубровнику се за битку код Варне, односно за њен исход дуго није ништа поуздано знало. 21 децембра 1444 г. писала је чак влада у Млетке „de novis habitis et emergentibus felicis exercitus christianorum"[97], што се свакако односило на време пре битке код Варне. Још у фебруару 1445 г. није се знало за сигурношћу да ли је краљ Владислав жив или мртав[98].

Дубровачке галије на повратку са експедиције у Босфору и Дарданелима стигле су пред Дубровник по свој прилици око 20 јануара 1445 г., јер су 24 капетани били позвани да дођу у Сенат и положе рачуне[99]. Истог дана распуштене су посаде, а капетанима је дозвољено да иди кући[100]. 27 јануара капетани су коначно разрешени дужности и захваљено им је „pro eorum bonis deportamentis"[101]. Током фебруара и марта завршени су и остали послови око ликвидације ове експедиције[102].

Главнина хришћанске флоте са кардиналом Кондолмијеријем стигла је у Дубровник, враћајући се са неславног похода на Леванту 1 јануара 1446 г.[103]. Кардинал је водио неке безуспешне

---

[96] Lett. Lev. 13, 187-187'.

[97] Cons. rog. 9, 103'; Jorga II, 403 прим. 2; Радонић 230.

[98] Jorga II, 408; Радонић 231. Слично у Фиренци, Pall, Un moment 117.

[99] Cons. rog. 9, 111'; Jorga II, 409 прим. 2.

[100] Cons. rog. ibid.

[101] Ibid. 113; Jorga II, 402 прим. 2.

[102] Тако је испитано и утврђено да вредност ствари које су чланови посада дубровачких галија покрали по успутним хришћанским лукама не прелази 200 дуката и зато им се то није одбило од износа плате (Cons. rog. 9, 113', 115). Донете су одлуке о наследству погинулих морнара (Jorga II, 409 прим 2) и прихваћени су неки мањи трошкови око лечења рањеника и награђивања свирача који су долазили на бродове за време пута (Cons. rog 9, 128).

[103] Cons. rog. 9, 204; Jorga 417, 420 прим. 1; Радонић 241.

разговоре са Дубровчанима, вероватно око евентуалног поновног слања флоте против Турака[104]. 3 јануара решено је да се кардиналу преда преостали новац од милостиње сакупљене за опремање флоте[105], а 5 јануара комисија за сакупљање милостиње престала је са радом[106]. Флота са кардиналом кренула је из Дубровника за Млетке негде после 8 јануара[107]. Новац, међутим, Дубровчани ипак нису предали легату, него су га по папином наређењу предали у Млецима „bancho societatis Cosme de Medicis" преко неких Дубровчана у Млецима[108]. Папа је још 8 августа 1445 г. био наредио да се сав новац сакупљен милостињом предаје банци Козме Медичија, јер он и његови другови „certam pecuniarum summam camere apostolice mutuaverant", а сам папа није имао средстава да тај новац врати[109].

Тако је у сваком погледу бедно завршена последња европска крсташка акција против Турака. Неуспех те акције убрзао је, пре свега, пад Цариграда 1453 г., а затим и потпадање наших земаља под турску власт у другој половини XV века. Улога Дубровачке Републике у антитурској акцији 1443-1444 г. није била велика, али је била онолика и онаква какву је мала дубровачка држава по својим снагама и свом међународном положају могла да одигра. Дубровчани су, узимајући учешћа у овом походу, показали не мали кураж с обзиром на свој положај и односе како према Турцима, тако и према суседним босанским великашима. Можда је Дубровник учинио хришћанским силама много веће услуге као центар за њихову дипломатску активност и размену информација. Но о томе можемо само да наслућујемо по оскудним и штурим вестима које смо наводили раније, а које дозвољавају такву претпоставку. Недвосмислених података о томе немамо.

Дубровчанима свакако припада признање што су први предложили конкретан план за покретање једне опште западноевропске акције против Турака на Балкану[110]. Тај план је доцније, са извесним изменама на горе, прихватио западни свет. Дубровчани су такође у току самих ратних припрема, а и доцније у току операција, познавајући већ добро Турке и реалистички гледајући ствари, саветовали и опомињали на опрез, али њихове опомене остале су без резултата. Без обзира на то, неуспех ове последње велике крсташке експедиције показао је јасно да су у XV веку походи инспирисани „крсташким" интересима преживели своје време, као и то да код европских владара па ни код папе не постоји право интересовање да се Турци избаце из Европе. Дубровчани су то брзо схватили, као и Млечани, и повукли потребне конзеквенце у свом даљем држању и прилагођавању новој ситуацији, то јест турском господству на Балканском полуострву.

---

[104] Cons. rog. 9, 204'; Jorga 420 прим. 1; Радонић ibid.
[105] Cons. rog. 9, 205; Jorga ibid.; Радонић ibid.
[106] Cons. rog. 9, 205'.
[107] Jorga II, 420 прим. 1.
[108] Lett. Lev. 13, 190-191; Jorga II, 417.
[109] Lett. Lev. ibid.
[110] В. горе стр. 145-146.

DUBROVNIK'S PARTICIPATION IN THE WAR AGAINST THE TURKS 1443 AND 1444

Bariša Krekić

The Republic of Dubrovnik (Ragusa) collaborated in the last great crusade of the Christian West against the Turks in the Balkans in the years 1443 and 1444. The contribution of Dubrovnik consisted primarily of two galleys which took part with ships of the other Western Powers in the unsuccessful blockade of the Dardanelles and Bosphorus in the year 1444. Besides, considerable sums of money were collected in Dubrovnik for the needs of the Christian fleet.

The yet unpublished documents from the Archives of Dubrovnik lead the author to the following conclusions: the first passage of the Hungarian-Serbian army on the southern shore of the Danube happened in the beginning of October, 1443, while the first victories of John Hunyadi over the Turks near Nish should date about the middle of the same month. Sofia was occupied by the Christian army probably in the first decade of 1443. The main reason for the withdrawal of the Christian fleet from Hellespont in the summer of 1444 which enabled the sultan to cross from Asia to Europe was famine.

In the Ragusan documents there do not exist any precise data as to the problem of the Adrianople and Szeged peace-treaties. The author discovered the existence of diplomatic activity through Dubrovnik between the Byzantine factors (the emperor and the despots of Morea) on the one side, and Hungary and Venice on the other. However, the data on this activity are very meagre.

In case of Christian victory the Ragusans asked that the Hungarian king give them the towns of Valona and Kanina, in Albania. Venice pretended likewise that those towns become her colonies. But, owing to the fact that the Christian expedition not only did not expel the Turks from the Balkan Peninsula, but ended miserably with the defeat of Varna, November 10, 1444, the wishes and pretensions of both Dubrovnik and Venice remained unfulfilled.

Finally, the author emphasises that Dubrovnik was the first to propose a concrete plan for the fight of all the Western Powers on land and sea against the Turks. That plan was mainly realized. The collapse of the anti-Turkish expedition in 1444 is a proof that the „crusading" ideas in fifteenth-century Europe were overrun by new ideas and that the western Christian Powers had no interest in the liberation of the Balkan Peninsula from the „infidel" Turks. The Ragusans understood this quickly enough as did the Venetians also, and tried to adapt themselves as best they could to the new situation in the Balkans.

Зборник радова С. А. Н. XXXVI — Византолошки институт С. А. Н., књ. 2
Recueil des travaux de l'Acad. Serbe des Sc. XXXVI – Institut d'Études byzantines, № 2

СВЕТОЗАР РАДОЈЧИЋ

О НЕКИМ ЗАЈЕДНИЧКИМ МОТИВИМА НАШЕ НАРОДНЕ ПЕСМЕ И НАШЕГ СТАРОГ СЛИКАРСТВА

Године 1857 написана је прва српска научна студија о мотивима наше народне поезије[1]. Од тих времена код нас и на страни испитиване су везе наше епике са осталим књижевностима, а исто тако проналажени су јунаци и догађаји у песмама, који имају веза са одређеним личностима и збивањима у општој и народној историји.

Историчари књижевности и историчари утврдили су дугу листу паралела које показују како је наше народно песништво и поред све своје оригиналности, која се истиче као његова основна црта, примало у своје стихове многа позајмљена места из агиографске књижевности, из епоса, из романа, из разних страних народних прича и из страних историчара[2].

Колико је мени познато, код нас се досада једини Д. Витковић позабавио питањем: у којој су мери дела ликовне уметности инспирисала певаче народне епике[3]. Тај је проблем доста сложен. Средњевековно сликарство зависило је много од савремене црквене, поучне и забавне књижевности. Све што је сликано и вајано, о томе је и писано. Тешко је за извесне мотиве утрдити да ли су пренесени директно из писане књижевности у песму, или је мотив из житија, апокрифа или приче прво прешао у сликарство — у њему стекао широку популарност — и са фреске, или минијатуре, пренесен у песму.

У неким случајевима набрајање уметничких споменика чини главну садржину песме. Код Филипа Вишњића Свети Саво (у

[1] И. Руварац, Две студентске расправе. Упср. Споменица И. Р., 1832, 1932 Ср. Карловци, 1932.

[2] С. Станојевић је тако, например, показао колико је позната песма о женидби цара Душана у неким детаљима слична описима друге женидбе цара Манојла код византиских историчара. Упор. С. Станојевић, О неким мотивима у нашим народним песмама, Прилози проучавању наше народне поезије, Март 1934, Београд, 1934, 5-12. О важности проучавања мотива народне поезије упор. Н. Банашевић, Прилози проучавању народне поезије II, 2, 1935, 169-173.

[3] D. Vitković, Utjecaj hrišćanske ikonografije na neke narodne pjesme, Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena, књ. 24(1919), 1-18 и 8 табли.

Вуковој збирци: Опет Св. Саво II, бр. 24) после доста кратког и нетачног почетка о старим задужбинама ређају се сви главни наши манастири подигнути у XVI и XVII веку у западним и северозападним крајевима: Довоља, Троица „на домак Таслице“, Рача, Папраћа „близу Борогова“, Вазућа „крај воде Кривaје“, Озрен, „црква насред Босне славне”, Гомеља „на граници сувој“ и Моштаница у Крајини. Стихови Филипа Вишњића очевидно не зависе од неких књишких извора. Међутим, за лепу песму Милош у Латинима (бр. 37 Вукове збирке) не би се смело исто рећи. Савим тачно наведени манастири, скоро хронолошким редом, упућују на претпоставку да је песма настала негде у манастирској средини где су били добро познати текстови житија у којима су набрајане владарске задужбине.

Ово су примери који се односе на архитектуру, на споменике монументалног карактера, који лако падају у очи. Ређи су случајеви да певач метне у стихове прецизније детаље о начину зидања, али има и тога; на пример, Душанова сестра (у 27 песми Вукове збирке) тражи од брата да подигне цркву од мермера и да мермер подлиста оловом.

Да ли је народни песник посматрао и фреске и иконе и богату сликану орнаментику? Одговор на ово питање дају сами стихови народне песме:

„Снаа ти је кошуљу резала,
На црквена врата измерила,
Од иконе шаре почињала...“[4]

Наши етнографи ће сигурно једном успети да утврде колико је народна орнаментика (мислим нарочито на текстил) преузела мотива из средњевековног сликарства. Неке очевидне сличности већ сада падају у очи. На пример, Христос у Сопоћанима — у линети испод Успења — уоквирен је декоративном траком која има исте шаре као данашњи ћилимови. Иначе сам мотив не би се никако могао убројати у неке оригиналне творевине народне орнаментике; он је чест у византиским рукописима на оквирима минијатура.

Већ у другој половини XVI века (1567) страни путници истичу сличност наше народне ношње са одећом која је сликана на фрескама[5]. У овом случају тешко је тврдити да су сељанке директно „од икона шаре почињале“, јер се ношња могла подражавати у непрекидном континуитету, од племићке одеће, без посредовања сликарства. Али има у народним песмама места по којима се види да је изглед јунака директно описиван са слика; ево какав је свети Ђорђе (у песми Ко крсно име слави оном и помаже, бр. 21 Вукове збирке):

[4] Петар Ж. Петровић, Живот и обичаји народни у Гружи, Српски етнографски Зборник II одељења, Књига 26, Београд, 1948, 140.

[5] Упор. Rad, C, 124.

„Пред тамницом добар чудан јунак
На витезу коњу зеленоме
И на њему чисти зелен скерлет,
На глави му красан самур калпак,
За калпаком ноја птића крило
Те сен чини коњу и јунаку
Да му лице не смагне од сунца...“

Детаљ о зеленку директно је узет са иконе, или фреске. У старијој нашој иконографији свети Ђорђе редовно се слика на зеленку. У позајмицама ове врсте — кад је реч о изгледу популарних светаца — вероватно су посредничку улогу најчешће вршиле иконе. Оне су поштоване и пажљиво посматране. За многе од њих веровало се да су чудотворне: У песми Свети Сава и турски цар (13 Вукове збирке) иконе у одлучном моменту почињу да сузе[6].

Колико су предмети по црквама памћени и цењени види се по неким песмама о реликвијама. Народна песма Московски дарови и турско уздарје (15 Вукове збирке) репродукује у суштини тачну историску чињеницу, како су драгоцености из наших манастира склањане у Русију.

У нарочиту врсту мотива који су настали као слободни піеснички описи великих споменика спадају познати лепи стихови из Зидања Раванице (Вукове збирке бр. 35 и 36) и опис лепота Хиландарске цркве, који је Томо Маретић — у својој Народној епици — употребио као пример хиперболе[7]:

„Видио сам цркву Филиндара.
А каква је милу Богу хвала!
Покривена ћемером од злата,
Поткићена срмом и бисером,
Поднизана златном трепетљиком,
А по њој су дирецн од злата,
Све од злата крсти и иконе...“ (Вук, 13).

И у нашим записима XVIII века слична licentia poetica претеривања фантастично троши бројеве и злато. Један добрићевачки калуђер, говорећи о сили православља у Русији (1778), овако описује Москву: у њој је, вели, сто тридесет хиљада манастира; пред царским су двором две цркве позлаћене, на једној има 18 трула позлаћених, а на другој 15; описујући „царево звоно“ вели да је толико да га 120 људи за коноп тегле... и.т.д.[8]

[6] „Из икона сузе удариште“ 13-та песма, стих 150. О иконама које пуштају сузе има занимљивих података и из XVIII века. Од 8-12 септембра 1753 у Нештину се народ окупљао да види како пушта сузе чудотворна икона Богородице у породици Рашковића, који су се 1690 доселили у Срем из Сјенице. Упор. Братство XXII, 1928, 68.

[7] T. Maretić, Naša narodna epika, Zagreb, 1909, 95.

[8] З. И Н., бр. 5886.

Описи овог стила и поред све неумерености често дају искрене податке о снажном утиску монументалних уметничких дела на наивне посматраче. Хиландар у очима неког нашег скромног калуђера из XVI и XVII века није се много разликовао од описа у народној песми. И путници из богатих земаља често са изненађењем истичу драгоценост украса у нашим црквама XVI века[9].

Основна црта ових песничких описа цркава узета је из стварности. То не бих смео да рекнем за начин описивања. Мислим да он није нарочито оригиналан. Т. Маретић као да је склон да поверује, да сва претеривања ове врсте долазе од наивности песникове, који не зна праву вредност злата. Мени, опет, изгледа вероватнија претпоставка — мислим нарочито на опис Хиландара — да су на ова места у народној песми утицали апокрифи. Тако бих пре тумачио да претеривање у опису Хиландара долази отуда што песник монах упоређује слике стварности са фантастичним сликама из апокрифних текстова. У апокрифном житију св. Василија Новог опис Новог Јерусалима и његових зграда може послужити као прототип хиперболичне фантазије раскоши. Тамо ништа није ни од камена, ни од мрамора, ни од кристала већ све од сувог злата[10]. Тако би се претеривање нашег песника сасвим лако могло схватити као смишљено упоређење: лепота Хиландара је толика да она већ прелази у категорију надземаљских лепота Новог Јерусалима. Паралела о Новом Јерусалиму могла се лако наметнути сваком теолошки образованом певачу. Псалам 102 (19-21) у коме се спомиње Нови Јерусалим често је исписиван на највиднијем месту у црквама XVI и XVII века, око попрсја Христовог у медаљону, у калоти кубета.

Лако уочљиве везе старе уметности са садржином народне песме ограничавају се претежно на архитектуру. Испитивање утицаја старог сликарства на народну песму много је компликованије. Мотиви из сликарства не показују се у песмама у неким већим целинама. Мотив са слике често се умеће само као испомоћ, или као реминисценција, да опише личност или кратку ситуацију. У ређим случајевима слика даје материјал за већи део радње, или за целу фабулу песме. Сем тога, однос песме према слици утолико је компликованији што се увек може рачунати са реципрочним утицајима.

У једној од најстаријих песама Вукове збирке тешко је утврдити примат, шта је старије у њој, легенда која је опевана или узор из ликовне уметности који је изазвао легенду. Мислим на песму: Цар Дуклијан и крститељ Јован (Вукове збирке бр. 17).

---

[9] Melhior Seidlitz, који 1559 год. преко наших земаља путује у Јерусалим, описује Милешевску цркву и спомиње да је тако богат сребрни украс (као у Милешеву) видео у мало хришћанских цркава. RAD, LXXXIV, 1887, 52. И нешто старији млетачки путописац Ser Catharin Zen (1550) истиче да су у Милешевској цркви „molti paramenti d'oro et d'argento…" Старине, X, 207.

[10] Живот Светог Василија Новог, ed. Ст. Новаковић, Споменик XXIX, 1895, 83.

На крају песме описује се како је свети Јован једва побегао од цара Дуклијана на небо. Пред самим вратима Јовану се десила незгода: цар га је ухватио за десну ногу и откинуо му комад меса:

„Достиже га на небеска врата,
За десну га ногу уфатио,
Што дофати, оно и окиде...“

Вук у коментару додаје како се иста појединост о откинутом месу са табана понавља и у народној причи о арханђелу Михаилу, у опису његове борбе са ђаволом. Народна прича о арханђелу и ђаволу узета је из црквене књижевности. Често понављани опис борбе између сотоне и арханђела обично нема неких одређених детаља[11].

Једна фреска у Пећкој патријаршији, из XIV века, сведочи да су Срби већ у првој половини XIV века у легенди о борби између арханђела и ђавола имали детаљ о арханђеловом озлеђеном табану. На фресци коју је проф. Петковић публиковао у првој свесци свога српског сликарства, на табли 78 b, арханђео са исуканим мачем, у пуној бојној опреми, има десну ногу босу. Без десне сандале, са развијеним увијачем он необично потсећа на једну зидну слику из напуљског музеја[12]. Јазон Моносандалос (μονοσάνδαλος) са помпејанске слике као да је послужио као неки далеки узор типу арханђела Михаила са босом десном ногом. У први мах изгледа та веза између арханђела и Јазона далека и мало вероватна. Међутим, грчки мит о Јазону код нас се у старој књижевности сачувао — истина јако измењен — баш у описима чуда арханђела Михаила. У рукопису београдске Народне библиотеке, бр. 322, у коме је био текст чуда арханђелових, била је ова прича, као чудо 15:

Цар Константин подигао је цркву арханђелу Михаилу на месту званом Сустен (Состенион у грчким легендама). А шта је потстакло цара да тамо подигне храм, о томе се опширно излаже на неколико страна. У старо време, вели се у легенди, био је у Лариси неки цар Пелија и он је имао унука Јазона и тај Јазон скупи 50 момака, укрца се у једну лађу и крене по свету да пљачка. Путујући Јазон дође до места које се звало Верикион, у коме је живео неки цар Амика. Јунак се договори са дружином да убију Амика, а његов град да похарају. Но њима овај посао не успе и они побегну у Сустен. Ту су се у недоумици договарали шта да чине и док су се предомишљали појави се међу њима неки млад златокрили момак; он их охрабри и посаветује да поново нападну Амика. Гусари послушају непознатог младића, врате се, убију Амика и дигну велико благо. Кад су се скупили да деле плен сложе се да у Сустену подигну

[11] У Златној легенди стоји само: „он се борио против сотоне и његових злих анђела и он их је отерао с неба...“ У нашој уметничкој поезији овај мотив је сјајно обрађен код Његоша у Лучи Микрокозма.

[12] Museo Nazionale di Napoli, estratto della Guida, A. Ruesch, Napoli, s. d. 191.

„идол“ оном златокрилом младићу — и то заиста учине. Касније кад је завладало хришћанство, цар Константин дође једном у Сустен и много се задиви идолу. Док је размишљао ко би то могао бити јави му се у сну арханђео и заповеди му да му подигне цркву у Сустену. Цар послуша арханђела, сруши идол и на истом месту подигне цркву.

Овај занимљиви текст сасвим је касни препис, настао 1742 год., али је у њему сачувано неколико драгоцених података који показују како су елементи античког мита савим лако могли да прелазе у народну књижевност. Прича о Аргонаутима у чудима арханђела Михаила преобразила се у причу о хајдуцима.

Вођа експедиције Аргонаута, Јазон, сликан је и описиван као моносандалос, његови се подвизи описују у чудима арханђеловим, а сам арханђел слика се исто као моносандалос. Ту очевидно нека веза постоји. Пећка фреска у комплексу ових питања даје један драгоцен податак — она показује да је у сликарству мотив арханђела са једном сандалом постојао већ у првој половини XIV века. Да ли је тај мотив у хришћанском сликарству настао под утицајем књижевности? Постоји и та могућност, али се мени не чини много вероватна. Познато је да су неке хришћанске легенде настале као тумачења и објашњења старијих споменика ликовне уметности. Биће вероватнија претпоставка да је под утицајем античке уметности од Јазона моносандалоса створена interpretatio christiana — арханђео моносандалос, и да је тек накнадно у легенду о арханђелу убачен детаљ који објашњава Михаилову босу десну ногу. Разуме се, цели овај процес био је вероватно већ довршен у временима кад се пренео на наше тле — тако да је код нас необична слика арханђела са босом ногом сигурно већ у XIV веку имала своје објашњење у савременим текстовима легенде.

Дуги пут мотива хероја с босом ногом провлачи се кроз књижевност и ликовну уметност столећима. Мени није познато да ли је то питање у науци већ запажено, можда већ и решено. Детаљ на коме сам се највише задржао, на вези нашег сликарског мотива XIV века са легендом и народном песмом, свакако је нов и он је сасвим близак једном сродном мотиву наше народне песме, који опет има свој извор у легенди о арханђелу Михаилу.

Од XIV века у нашим црквама слика се композиција Тројице младића у пећи огњеној; у XVI и XVII веку та сцена постаје нарочито омиљена и у распореду живописа добија угледно место. На пример, у херцеговачким манастирима Тројица младића слика се у певничком простору.

Основа приче о Тројици младића налази се код пророка Данила (гл. III), али је јуначко држање тројице Јевреја Сидраха, Мисаха и Авденага пред Навукодоносором највише популарисано кроз песму коју су они, по легенди, у пећи певали[13], и кроз текст

[13] Та се песма (canticum trium puerorum) обично додаје уз псалме, она се налази редовно у нашим псалтирима.

чуда арханђела Михаила. У чудима арханђела Михаила обично се наводи и прича како је он спасао тројицу младих Јевреја из пећи огњене[14]. Ова легенда ширила се и преко црквених свечаности. У XV веку постојао је на истоку обичај да се прича о Тројици младића приказује у литургичним претставама[15].

Мотив о праведнику који не може да изгори код нас је очевидно преношен кроз причу о Тројици Јевреја и то у XVI и XVII веку, кад је ова легенда највише сликана. У народну песму мотив је могао да уђе са слика из чуда арханђелових или из псалтира — све три могућности никако се не искључују. У Вуковој збирци најближа је старозаветном тексту песма Цар Константин и ђаче самоуче (бр. 19). Цар Константин по крволочности потсећа на Навукодоносора и он увређен заповеда да се ђаче затвори у „лучеву ћелију" коју је запалио са све четири стране; међутим, као и Јевреји, и ђаче остаје живо. Са више претеривања исти је мотив опеван у песми Душан хоће сестру да узме (Вукове збирке песма 27).

Све наведене заједничке црте између фресака, икона и легенди, с једне стране, и народних песама, са друге, могле су прећи у стихове кроз слику, или преко текста. Мени се чини вероватније да је у том процесу преношења мотива слика имала важнију улогу. Али постоје детаљи у народним песмама који су — без сваке сумње — директно узети из ликовне уметности. У познатој песми Како се крсно име служи (бр. 20 Вукове збирке), песник овако описује цара:

„Док цар Степан на ногу стајаше,
Стајаше му свети Аранђео,
Стајаше му на десном рамену,
Милује га крилом по образу".

То је директан опис фреске. Тако насликан цар Степан са анђелом на десном рамену постоји, например, у Петровој цркви у Брезови, под Мучњем[16].

Песма Како се крсно име служи има дидактични карактер. Да поука буде ефектнија пример је узет из славне прошлости и то сам цар Стефан. Какве везе има овај дидактични мотив са фреском цара Стефана у Петровој цркви? Сама фреска из XVII века са необичним натписом претставља копију неког старог портрета деспота Стефана, коме је, на почетку натписа, додана ти-

[14] У споменутом београдском рукопису чуда арханђелових (бр. 322 Народне библиотеке) прича о тројици Јевреја наведена је као једанаесто чудо. На једној Лесновској икони из 1626 год. овај је догађај испричан на две слике. Упор. С. Радојчић, Старине Скопског црквеног музеја, Скопље, 1941, 73.

[15] Литература о литургичној претстави тројице Јевреја упор. С. Радојчић, Ругање Христу, Народна Старина, XIV, 1939, стр. 13, примедба 44 и 45.

[16] В. Р. Петковић, Преглед цркава кроз повесницу српског народа, Београд, 1950, 49.

тула светог цара[17]. Као и на оригиналном портрету деспотовом у Манасији, до главе Стефанове насликан је анђео који слеће с неба, носећи владару мач[18]. Прастари мотив са римских царских портрета код нас је почетком XV века тачно репродукован, а и сликар XVII века доста је добро поновио фигуру анђела с мачем, можда и незнајући шта слика. Народни песник употребио је ову — или неку сличну — слику за поуку: како се слави слава. Његова интерпретација слике сасвим је слободна: анђео дворске уметности XV века постао је у XVII веку обични анђео чувар и тако је дошло до чудне замене: владарска слика, која је некада имала задатак да поданицима показује божански извор деспотске власти, постала је у XVII веку поучна слика за славске домаћине. Тако протумачена фреска прешла је у стихове народне песме. Мотив о владару кога чувају анђели постојао је, изгледа, и у најстаријој нашој епској поезији. У Барском родослову у опису живота св. Владимира има овај лепи детаљ који је у легенду могао најлакше да пређе са споменика ликовне уметности. Кад је Владислав смислио да убије Владимира он је, да заметне траг недела, спремио заседе, да његови људи смакну Владимира пре него што он стигне у Преспу. Али, вели се у легенди, „cumque transiret (sc. Vladimirus) per loca quo insidiae erant, videbant insidiatores comitari milites regem, quasi alas habentes manuque trophaea gestantes; et cum cognovissent, quod angeli dei essent, timore perteriti aufugerunt quisque in locum suum." Тај призор, владар у друштву анђела, много потсећа на портрете касноримских и византиских царева с Никама. Например: крилата Ника „trophaeum gestans" на Јустинијановом златнику тачно показује сцену која се описује у Барском родослову[19].

По једном месту из песме Урош и Мрњавчевићи (бр. 34) види се да певачи нису само памтили фреске, већ и места на којима су оне стајале. Тако например, у драматичној сцени кад Вукашин гони сина да га убоде и кад Марко, опоменут гласом из цркве, бежи у њу:

„Краљ допаде на црквена врата,
По дирeку удари ханџаром,
Из дирека крвца покапала.
Тад се краље био покајао
Те је ријеч био говорио:

---

[17] С҃ты Цр҃ь Стефань вседрьжавнии вь Х҃са благовѣрны странам поморьскым и подѹнавию. и всѣи срьбсцѣ земли дєспѡть. сн҃ь Кнеза Лазра.·.

[18] У римској царској иконографији улогу анђела врши орао; он као птица Јупитерова, доноси с неба инсигније владарске власти. Упор. A. Alföldi, Insignien und Tracht der römischen Kaiser. Mitt. d. d. Archäolog. Inst.; R. A., 50, 1935, 114-115, табла 15, сл. 4,5.

[19] Летопис Попа Дукљанина, ed. Ф. Шишић, Београд-Загреб, 1928, 338. О крилатим Никама и владарима упор. A. Grabar, L'empereur dans l'art byzantin, Paris, 1936. pl. XXVIII, 4.

„Леле мене до Бога једнога
Ђе погубих свога сина Марка!“
Ал из цркве нешто проговара:
„А чујеш ли, Вукашине краље,
Ти нијеси посјекао Марка
Већ посјече божјега анђела.“

Овај детаљ о посеченом анђелу директно је узет из сликарства. Од друге половине XIV века у српском зидном живопису, десно и лево од црквених врата, сликају се арханђели као чувари врата и као строги цензори који записују у своје књиге све грехе оних који улазе у цркву. У обе цркве Мрњавчевића, у којима су остале фреске, у Марковом манастиру и у Андрејашу, арханђели стоје на својим местима поред врата. Зато мислим да не би било сувише смело тумачење, да је нека сабљом засечена фреска арханђела на улазу у цркву изазвала стварање сцене између Марка и Вукашина.

Мотив анђела који стоји цару на рамену и мотив посеченог анђела на вратима показује колико је слика — сама по себи без своје историске или теолошке садржине — могла да утиче на уобразиљу певача.

Извесна фрапантна поклапања између фресака портрета и описа личности у народној песми наводе на помисао да су и верни портрети неких јунака у песмама сачували свежину и историску тачност највише захваљујући сликарству. Краљ Вукашин из Арханђеловог манастира у Прилепу и из Псаче, мршав и ситан, исти је онакав као што га је описао певач у Женидби краља Вукашина (Вукове збирке бр. 25). Оно место у песми кад се описује како Видосава, после свог издајства, износи „Момчилово рухо и оружје“, спада свакако међу најлепше примере ироније у нашим народним песмама. Вукашин као победник хоће да обуче Момчилово одело:

„Ал' да видиш чуда великога!
Што Момчилу било до кољена —
Вукашину по земљи се вуче;
Што Момчилу таман калпак био —
Вукашину на рамена пада;
Што Момчилу таман чизма била —
Ту Вукашин обје ноге меће;
Што Момчилу таман ћеба била —
Краљ се под њом ни дигнут не може“.

А такав је заиста Вукашин на портретима из његовог доба. И овај пример спадао би у врсту позајмица које су се саме наметале као занимљиве појединости. Могло би се међутим очекивати да су фреске ширих концепција — нарочито велике композиције поучне садржине — највише утицале на народну песму. По до сада прегледаном материјалу изгледа да поучна вредност живописа није била дугог века. Сликари су се трудили да њихова

дела буду разумљива што ширем кругу гледалаца. И у XIV веку стара идеја о сликама као „књигама неписмених“ живела је у програмима сликарских еснафа. Ипак, мајстори су се уствари увек обраћали одређеним круговима (или друштвеним слојевима) и одређеним генерацијама. Тако су често садржине слика и шире тенденције сликарства млађим генерацијама остајале незанимљиве, а понекада и несхватљиве. Није због тога никакво чудо што су велики циклуси фресака из наших манастира XIII и XIV века оставили мало трага у народној песми. Стара ликовна уметност великих задужбина била је намењена двору, племству и вишем клиру, а наша епика обраћала се најширим круговима народа. Заједничке црте у садржинама обеју уметности сигурно постоје, али се оне никако не могу упоређивати у сваком детаљу. Поред сличности постоје и упадљиве разлике, уочљиве празнине, које често још рељефније истичу аутономну вредност упоређиваних мотива из поезије и сликарства.

Од великих композиција дидактичке садржине у старом српском сликарству највише се истиче фреска Страшног суда. Од шездесетих година XIII века она се стално понавља на западним зидовима наших цркава све до првих година XIX века, и то увек са намером да верницима што јасније предочи какве их награде и казне очекују на оном свету. Код нас постоји само једна народна песма са варијантама, која целом садржином описује пакао отприлике онако како је он приказан на фрескама у Страшном суду; то је песма Огњана Марија у паклу (бр. 4 Вукове збирке)[20]. Ми данас слабо познајемо наше старо сликарство у целини од почетка до краја XVII века, али већ по ономе што је објављено види се да нема неких одређених сличности између ове песме и фресака Страшног суда. У сликарству је све богатије и детаљније испричано. Стихови ове песме, нарочито у њеној варијанти (код Петрановића, II, бр. 2), показују да је њина садржина узета из старије књижевности.

Колико су слике Страшног суда сматране као сигурно средство верске пропаганде види се по често понављаним, сличним, причама, у којима се износи како су мисионари, одлазећи некрштеним кнезовима, носили са собом слике Страшнога суда, да би показивањем сцена мука паклених навели многобошце да се покрсте[21]. По једном месту из Вуковог Рјечника види се како

---

[20] Упор. Т. Маретић, о. с. стр. 192-193.

[21] Код Теофановог Настављача (Theophanes Continuatus, ed. Paris. 439), има прича како је неки монах Методије (не св. Методије) заплашио кнеза Бориса сликом Страшног Суда. Слична је прича поновљена о цару Симеону; њега је опет цариградски патријарх на исти начин убеђивао (упор. Златарски, Сб. Мин. Н. Просв., X-XII 1894). У Кијевској хроници иста се прича везује за великог кнеза Владимира. У народним причама исте садржине ефекат верске пропаганде није увек једнак. У севернонемачкој причи о кнезу Фриза Радбоду мисионар није успео. Кнез је после разгледања слике упитао монаха где су његови претци и кад му је монах одговорио да су сигурно у паклу, он се одлучио да и он крене у пакао да буде са својима. Упор. Grimm, Deutsche Sagen, 1816, 2, 120.

су код нас слике Страшног суда, још у годинама Вуковог детињства, служиле за поуку. Тумачећи име Гаван, Вук даје овако објашњење: „У манастиру Троноши у Јадру, био је с десне стране код двери намолован го старац, којега су гује опасале... Као што обично родитељи различне иконе по црквама и манастирима дјеци тумаче, тако је и мени мој отац казивао да се овај старац звао Богати Гаван...“ Даље Вук објашњава како му је отац рекао да је тај Гаван био „тврд и немилостив“ и додаје да се то слаже с оним што се о Гавану пева и прича у западним крајевима нашег народа. По опису Гавана и по месту на коме се налазио, јасно је да је у Троноши на западном зиду био насликан Страшни суд; Вук је у овом случају дао на сигурном примеру тачан опис процеса како је мотив са слике преношен у причу и песму[22].

Композиција Страшног суда као целина није много утицала на садржину народних песама, али су зато неки детаљи из ње необично тачно пренесени у песме као споредни мотиви.

Лепи стихови:

Што је небо да је лист хартије,
Што је море да је црн мурећеп,
Пак да пишем три године дана,
Не би моји' исписала јада...

инспирисани су свакако једним призором са слика Страшног суда. У горњем делу композиције суда често се показују анђели како савијају небеса која су претстављена као огромни лист хартије (или пергамента), посут звездама. Иконографски мотив је створен према стиховима Апокалипсе (6,14): ... „и небо се измаче као књига кад се савије...“ Призор савијања небеса — без директног спомињања „књиге“ — понавља се у два маха и у псалмима (18,9; 144,5), али не тако јасно и сликовито као у Апокалипси. Позајмица је, према томе, свакако могла да уђе у народну песму директно из Апоколипсе, али кад се узме да је „небо као лист хартије“ толико пута сликано у популарној композицији Страшног суда, биће вероватније да је упоређење пренесено у десетерце из сликарства, а не из Апокалипсе[23].

[22] Популарно објашњење Вуковог оца не одговара тачно садржини иконографског мотива. Прича о богаташу и сиромашном Лазару (Лука XVI, 19) не спомиње име богатога. Иначе, он се слика на месту као што Вук описује, у левом углу десног дела композиције до врата, а са друге стране у рају насликан је Лазар како седи у крилу Аврамовом. На наивнијим, каснијим сликама Страшног Суда исписан је и дијалог који се води између богаташа и Аврама (Лука XVI, 24 и 25). Код нас и на Западу сликао се богати у паклу (ὁ φιλάργυρος) увек на истом месту, десно од улаза у цркву. Његову слику просјаци су изабрали као зборно место за прошњу, под сценом која је највише говорила у њихову корист. О богатом Гавану, са сасвим несигурним упоређењима, упор, D. Vitković, Ko su Gavan i Gavanka u narodnoj pesmi? Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena, knj. 30 (1935), 1-16.

[23] Сличан стих постоји код Ветранића (Стари писци III, 106), упор. Прилози, X, 1, 1930, 89.

Са сликаних сцена Страшног суда могле су најлакше да пређу у народну песму мисли о подмитљивости вишег свештенства, па и самог монаштва. У неколико песама изобличава се лицемерност и среброљубивост владика. Кад Душан хоће сестру да узме, он мити свештенство:

„Калуђери мита прифатише,
И привати дванаест владика
И четири српске патријаре..."

Подмићени излазе и поздрављају Роксандру: „Добро јутро, царева царице!", а она им одговара:

„Хајд' отоле Божји проклетници.
Ђаволи ви понијели душу,
А огањ ве изгорео живи!"

Колико год то изгледало парадоксално, ова антиклерикална клетва узета је директно из цркве, са фресака Страшног суда. Композиције Страшног суда имале су своје, мањевише, сталне елементе и делове који су много мењани. Највише су мењани призори паклених мука. Свако време имало је своје грехе и своје врсте грешника. На нашим фрескама Страшнога суда може се пратити како су генерације различито схватале тежине појединих грехова и како су, у разним слојевима друштва, тражили главне грешнике. Код нас постоје три типа композиције Страшног суда: дворски тип, који се јавља у владарским манастирима XIII и XIV века; монашки тип, који се слика у великим манастирима од XIII до XVI века и сеоски тип, који се — у многобројним варијантама — понавља по сеоским црквицама од XVI до XIX века.

На народну песму утицала су оба млађа типа. Сеоска варијанта Страшног суда утицала је на песме и приче сличне Огњаној Марији; у тим сеоским страшним судовима износи се сеоски репертоар грехова: туча, пијанство, одоравање туђе њиве, јатаковање, хајдучија итд. На композицијама суда монашког типа главни грешници се траже у вишим слојевима, међу царевима и племићима, међу патријарсима и епископима. У српској уметности сачувао се један сјајан примерак суда овога типа, и то у Милешевској новијој припрати. Та фреска настала је крајем XIII века. На њој су у низу мањих композиција показани у пакленом огњу цареви и господа, патријарси, епископи, попови и монаси. Све њих гурају анђели дугим копљима у „огањ живи", онако како их шаље у пакао Душанова сестра. Тешко би било у овом детаљу тражити неке сличности између песме и богомилских схватања. Богомили су, истина, оштро критиковали појаве симоније и то се нарочито види из глосе босанског јеванђеља које је публиковао проф. Грујић у Белићевом Зборнику, али се у песми групе грешника: калуђери, владике и патријарси појав-

љују исто онако у хоровима као и на Милешевским фрескама. Градација у набрајању изведена је на исти начин на фресци и у песми.

У наведеној паралели песма и фреска дају суд који се већ издиже изнад просечне образованости народног певача. Мени се чини да песама о Душану и његовој сестри спада у нарочиту врсту песама, на које је знатно утицало наше монаштво. Сличан је случај са песмама у којима се спомиње „небеска литургија“[24]. Небеска литургија слика се у српском зидном живопису у XIV и XVI веку. Тај мотив толико је везан за одређена знања из теологије да је тешко и помислити да је ушао у народну песму без учешћа монаха. Сликарство XVI века сигурно је много допринело да се ова учена богословска паралела о сличности небеских и земаљских прилика објасни и лајицима. У свим већим црквама XVI века „небеска литургија“ насликана је у калоти кубета, око великог медаљона Христа Пантократора, например у Благовештењу кабларском, у Озрену итд. На тако видном месту истакнута композиција — и поред све компликованости своје садржине — лако је могла да пређе са живописа у песму.

У XVI веку, у знатном културном полету обновљене Патријаршије, дошло је до снажног прожимања црквене књижевности и сликарства елементима народне традиције. Пајсијев Живот цара Уроша пун је реминисценција из народне песме; колико је свежа уобразиља народне маште успела да утиче чак и на строго традиционално сликарство, види се најбоље по новоствореном типу лика цара Уроша. Верни портрет цара Уроша у Псачи показује га као младог, пуног, високог, брадатог човека. И на нешто старијим портретима његовим из доба Душановог, Урош је висок, снажан младић (у Св. Николи у Охриду и у Дечанима на лози Немањића). Под утицајем народних песама о „нејаком Урошу“ он на фрескама у XVI веку постаје све кржљавији. У тројици Пљеваљској, он је већ сасвим слаб дечак, отприлике „од шеснаест година”, онакав како га описује певач у одломцима Смрти Душанове (Вук II, 33).

Основна садржина јуначких песама доста је далека од просечне тематике црквеног живописа. Уколико су поједини мотиви црквеног сликарства ближи описима ратничког живота, утолико су и везе између њега и народне песме јаче. Већ наведени пример из песме Ко крсно име слави показује колико су иконе светих ратника могле да утичу на опис личности у песми.

Још више података о утицају житија светаца ратника на народну књижевност пружају многе варијанте народних песама о светом Ђурђу. Стојан Новаковић у једном свом чланку у загребачким Старинама претресао је у главним цртама сва основна питања о вези легенде светог Ђурђа са нашом народном, усменом, литературом; он се, међутим, није задржао на проблему да ли су и слике легенде могле да служе као посредници у преношењу

---

[24] „Да се њему поје летурђија
Оног света као и овога...“ (Вук II, 23).

мотива[25]. Тада се није ни знало да је баш онај текст легенде који је публиковао Новаковић, по Зборнику Божидара Вуковића, из године 1536, служио нашим сликарима XVI века као приручник, по коме су се они обавештавали како се поједине сцене легенде сликају и којим редом. У црквици Светог Ђорђа у Ломници[26] код Шековића потпуно се очувао опширни циклус сцена из легенде о светом Ђорђу која се скоро дословно подудара са текстом Божидаровог Зборника. Стојан Новаковић је с правом претпостављао да је тај текст утицао на народне песме и приче о св. Ђорђу. Са истим правом може се тврдити да је на неписмене сељаке још више иста садржина легенде утицала преко фресака.

Сличности између јунака у песмама и светих ратника показују се у неким иконографским детаљима који су директно узети из ратничког, војничког живота. Например, на неким иконама, фрескама и минијатурама свети коњаници јашу напоредо, загрљени, сасвим према стиховима:

„Напоредо језде добре коње,
Напоредо носе бојна копља,
Један другом бело лице љубе
Од милоште до два побратима"

(Вук II, 37 — Краљевић Марко и Вила).

На једној нашој икони из XVIII века, по податку М. и Р. Љубинковића, насликани су св. Ђорђе и св. Димитрије како јашу упоредо и како се љубе.[27]

Велика је штета што се код нас није испитивала наша лаичка иконографија. Иако је она доспела до нас у сасвим бедним фрагментима, њена би се слика могла донекле реконструисати по остацима у црквеном живопису, по илустрацијама романа и по иконографији оних хроника које су нашим читаоцима средњег века биле приступачне. Из тог материјала могле би се пронаћи сигурно много богатије паралеле са нашом народном песмом. Излишно би било још подвлачити колико је Псеудокалистенова Александрида оставила трагова у нашој књижевности и уметности од Мирослављевог јеванђеља до Мемоара Проте Матеје Ненадовића.[28]

А колико је лаичка иконографија могла да у пуној мери пружи садржину епском мотиву, као целини, то се најбоље види

[25] Стојан Новаковић, Легенде о св. Ђурђу у старој српско-словенској и у народној усменој литератури, Старине, XII, 1880, 129-163.

[26] В. Р. Петковић, о. с., 175.

[27] Старинар, Н. С. I, 1950, 68-69, сл. 27. Исти мотив појављује се веома рано у једном арапском рукопису париске Националне Библиотеке (Ms. arabe 3929) који је илуминиран око 1180-1200. На л. 122 г. насликана је сцена: Ал Харис и Абу Саид јаше на камилама загрљени и љубе се „en des sentiments plus que tendres", упор. E. Blochet, Les Enluminures des Manuscrits Orientaux de la Bibliothèque Nationale, Paris, 1926, стр. 53-54, табла II б.

[28] Мемоари Проте Матије Ненадовића, Збирка Српски Писци, стр. 195-6.

по песми Краљевић Марко и соко (54-та песма II књиге Вукове збирке). Садржина песме је позната: Марко се разболео и леже уз друм да се одмори. Усамљен, он се пита ко ће му донети воде и закрилити га од сунца. Тада долеће соко, доноси му у кљуну воде и раширивши крила над њим, прави му хлад. Марко се чуди зашто све то соко чини. На крају песме соко објашњава како га је Марко спасао у Косовској битци.

Мотив јунака кога штити од сунца орао раширених крила чест је у књижевности. Одавно је утврђено да мотив спада у врсту легендарних епизода које се ослањају на документе фигуралног карактера, као објашњења старијих кипова, слика или рељефа. У ту врсту легенди, које су настале као интерпретација уметничких споменика, спадају, например, приче о свецима који убијају аждају, приче о јелену са крстом, приче о свецима којима се умиљавају звери итд[29].

Главни мотив песме Краљевић Марко и соко двоструко је везан за узоре из ликовне уметности. Он је настао као тумачење слике, стекао је популарност у књижевности, — али је у нашу епику опет ушао вероватно преко минијатуре. Истраживачи агиографских легенди утврдили су да се прича о орлу који прави хлад понавља у житијима тројице светаца: св. Сервација, епископа из Maestricht-a, св. Медарда, епископа из Noyon-a и св. Бертулфа из Renty-a. На Истоку ова је легенда везана за име цара Маркијана, који се у православној цркви заједно са св. Пулхеријом, која га је поставила на престо, поштује као светац. Легенда о Маркијану и орлу нарочито је популарисана преко хронике Константина Манасеса[30]. У илустрованим рукописима ове хронике призор с орлом био је показан на минијатури. У бугарском преводу Манасеса (из година 1344/45) који се чува у Ватикану, одељак „Царство Маркијаново" украшен је само једном минијатуром; на њој је приказан цар Маркијан како спава са орлом изнад главе[31]. У византиској хроници прича се како је Маркијан болестан легао да спава, како га је у том моменту затекао кнез Вандалски Гизерих, али кад је видео како „царска птица" прави хлад његовој несуђеној жртви, он се предомислио; у грчкој анегдоти поред фабуле уплетена је и симболика. Вандал се предомишља да убије Маркијана коме прави хлад орао — он слути да ће Маркијан постати цар кад га штити царска птица. Маркијанов орао ушао је у византиске легенде сигурно са уметничких споменика. У иконографији римских царева орао над главом није био необичан мотив. Alföldi у својој студији о

[29] P. Saintyves, Les Saints successeurs des Dieux, Paris, 1907, 134.

[30] У грчком тексту сцена с орлом описује се од стиха 2795 до 2804, на 121 страни Бонског издања. У средњебугарском преводу, по издању Ioan Bogdan, Cronica lui Manasses, traducere mediobulgara, Bucuresti, 1922, на стр. 107.

[31] B. Filow, Les miniatures de la chronique de Manasses à la Bibliothèque du Vatican. Codices e vaticanis selecti, vol. XVII, Sofia 1927. Минијатура се налази на л. 100 v., репродукована је на табли XX, опис на стр. 53.

инсигнијама и ношњи римских царева наводи два примера са новца[32]. На Маркијановом новцу нема царевих слика овог типа[33], али је можда Маркијанов стуб у Цариграду са великим капителом са орловима изазвао легенду о орлу. У нашу народну песму мотив са орлом пренесен је сигурно из неке илустроване хронике Манасеса. Као што показује бугарски превод из Ватикана, глава о Маркијану имала је једну једину минијатуру која показује како цар спава са орлом изнад главе. Наш певач инспирисао се сликом, он у стиховима не репродукује драматичну ситуацију једног неизвршеног убиства, него само узима као мотив призор и даје му своје тумачење скоро независно од текста хронике. Има се утисак као да је онај који је пренео мотив у песму једино погледао слику и прочитао сигнатуру; јер, чини ми се, да је приликом преношења легенде са Маркијана на Марка играла извесну улогу и сличност имена. По још једном слагању између хронике и песме могло би се закључити да и у садржини има неких додирних тачака: и Маркијан и Марко су болесни кад их сан савладава. Тако би се, са највећом опрезношћу, могло рећи да је текст хронике само донекле утицао на нашег певача, а да је сликом истакнут призор, сасвим слободно протумачен, узет као основни мотив песме.

У тексту Манасеса главна је поента у анегдоти обрт кад Вандал схвата символичну вредност орла. Србин ствара своју фабулу, без символике. Тумачећи слику јунака коме је орао над главом, он даје призору објашњење типично за менталитет народног песника. Он царску птицу орла замењује витешком птицом соколом — а место увијене символике он пева о пријатељству сокола и јунака; он уствари понавља мотив пријатељства између витеза и сокола, који је још лепше искоришћен у песми Диоба Јакшића (Вук II, 98).

Једна слика могла је у ликовној уметности да се столећима одржава неизмењена. Она је остајала као сцена, а интерпретације њене садржине мењале су се. Већ је Одисеј сликан како спава док му сова лебди над главом раширених крила. На Хадријановим новцима цар је претстављен са орлом који слеће на њега. Маркијан са орлом послужио је као узор наше песме о Краљевићу Марку. На свим наведеним примерима мотива сличности и разлике показују јасно како позајмица претставља само спољашњу форму, која је у другим срединама и другим временима добијала своју нову од узора независну садржину.

Испитивања ове врсте доста су незахвалан и тежак посао: у њима се преплићу проблеми разних наука и проблеми разних

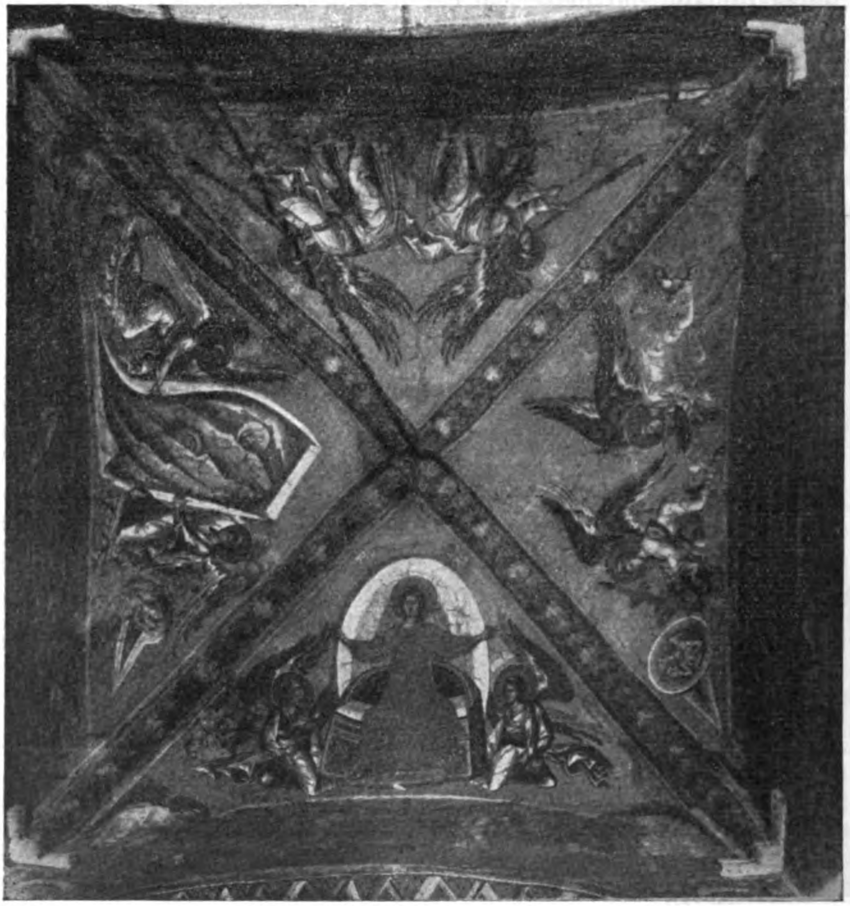
[32] A. Alföldi, o. c., 114-115.

[33] Грабар је утврдио статистичким компаративним табелама да је баш за Маркијана дошло до наглог сужавања репертоара у иконографији на новцу, упор. A. Grabar, L'empereur dans l'art byzantin, Paris, 1936, 158-160.

епоха. Досадашњи радови историчара књижевности, филолога, историчара и етнолога дали су многе запажене резултате. Надам се да ће и ово неколико примера показати да се у широком оквиру проучавања наше народне поезије као компаративни материјал морају употребити и споменици ликовне уметности.

Сл. 1 — Сопоћани, XIII век, попрсје Христа који благосиља.
Fig. 1 — Sopoćani, XIII siècle, le Christ bénissant.

Сл. 2 — Дечани, XIV век, Страшни суд са детаљем: анђели савијају небеса.
Fig. 2 — Dečani, XIV siècle, Le jugement dernier avec le détail: les anges replient le ciel.

Сл. 3 — Црква св. Петра у Брезови, XVII век, цар Стефан.
Fig. 3 — L'église de St. Pierre à Brezova, XVII siècle, le tsar Etienne.

À PROPOS DE QUELQUES SUJETS COMMUNS À LA POÉSIE POPULAIRE SERBE ET À LA PEINTURE SERBE DU MOYEN-ÂGE

Svetozar Radojčić

Lors de l'étude de l'origine des sujets de la poésie épique populaire serbe plupart des recherches comparatives ont été effectuées la sur des textes littéraires et historiques. Il y a cependant des sujets qui prouvent que les ouvrages du domaine de la peinture et de l'architecture ont également exercé leur influence sur la poésie populaire.

Les descriptions des monuments d'architecture forment souvent le sujet principal du poème. Dans la description même des oeuvres d'art les vers sont pleins d'hyperboles fantastiques. Les sujets empruntés à la peinture se retrouvent dans le poème populaire en tant que détails pittoresques pour la plupart. Il est rare qu'un tableau fournisse le sujet du poème entier. Toute une suite de sujets se développe sous l'influence des grandes fresques du Jugement dernier: le motif du ciel qui se replie comme une feuille de papier; celui des pécheurs parmi les hauts dignitaires de l'église; celui du riche en enfer et du pauvre au paradis. La figure de l'ange dans la poésie populaire tient beaucoup de celle de l'ange sur les fresques. L'ancien motif iconographique du heros au pied nu, attribué à l'Archange, apparaît dans les poèmes, les contes, les descriptions des miracles de l'Archange et aux fresques du XIVe siècle. Le souverain à l'ange sur l'épaule des poèmes populaires est emprunté directement aux portraits des souverains que nous retrouvons sur les fresques. Le motif connu du juste qui ne peut être brûlé est pris des illustrations des miracles de l'Archange. Le motif de l'ange blessé — dans la poésie populaire — démontre que les chanteurs connaissaient exactement jusqu' à la disposition des fresques dans les églises. On peut surtout suivre exactement la parallèle entre les tableaux des saints guerriers et les chevaliers dans la poésie populaire. Mais il semble que les illustrations des textes laïques ont eu le plus d'influence sur la poésie populaire. L'auteur constate qu'une miniature de la Vie de l'empereur Marcien de Manasses a inspiré le petit poème bien connu: Kraljević Marko et le faucon. Des recherches ultérieures pourront signaler, sans aucun doute, bien d'autres motifs communs. Certaines ressemblances entre fresques et poèmes peuvent dès maintenant fournir de curieux renseignements sur l'époque d'apparition de certains sujets dans la poésie populaire et la peinture. Les résultats de ces recherches pourraient bien servir de base à l'étude de manifestations beaucoup plus complexes, comme par exemple, les problèmes de ressemblance de style entre les poèmes populaires et les anciennes fresques.

Зборник радова С. А. Н. XXXVI — Византолошки институт С. А. Н., књ. 2
Recueil des travaux de l'Acad. Serbe des Sc. XXXVI — Institut d'Études byzantines, № 2

ЂОРЂЕ СТРИЧЕВИЋ

РАНОВИЗАНТИСКА ЦРКВА КОД КУРШУМЛИЈЕ

У непосредној близини Куршумлије, на левој обали Топлице, између ушћа речица Бањске и Косаонице, налазе се остаци једне цркве који су били први пут запажени пре више од седамдесет година[1]. О облицима цркве се, међутим, није могло рећи ништа одређеније све до ископавања које је извршио Д. Анастасијевић и објавио резултате својих радова 1922 године[2]. Остаци зидова грађевине који су тад откривени били су довољни да се одреди диспозиција њеног плана, али се Анастасијевић у свом извештају није бавио анализом архитектонских облика већ је усретсредио своју пажњу искључиво на историски значај споменика, прихвативши већ раније истакнуто мишљење да се ради о цркви посвећеној Богородици коју Немања, по речима Првовенчаног и Саве, подиже на ушћу Косанице у Топлицу[3]. Мања истраживања која су пре неколико година извршена на истом споменику у оквиру заштитно-конзерваторских радова, омогућила су да се употпуни првобитни изглед основе цркве и дефинитивно утврде измене које је грађевина преживела у току свог постојања[4].

---

[1] М. Ракић, Из Нове Србије, Отаџбина, књ. IV, св. 13 (1880), 18-19.

[2] Д. Н. Анастасијевић, Откопавање Немањине Св. Богородице код Куршумлије, Старинар, трећа сер., 1 (1922), 47-55.

[3] Житије Симеона Немање од Стевана Првовенчаног, ed. В. Ћоровић, Светосавски зборник СКА, књ. 2, 21. С овом се идентификацијом слаже сва досадашња литература. Тако: М. Ракић, op. cit.; М. Милићевић, Краљевина Србија, Београд 1884, 357; М. Ризнић, Црква свете Богородице на утоку реке Косанице у Топлицу, Старинар 1 (1884), 149-150; М. Валтровић, Поглед на стару српску црквену архитектуру, Глас СКА, 17 (1889), 21; В. Петковић, Жича, Старинар н. р. 1 (1906), 152, н. 3; исти, Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа, Београд 1950, 33; Ст. Новаковић, Немањићске престонице, Глас СКА 88 (1911), 6; G. Millet, L'ancien art serbe, Paris 1919, 158; К. Јиречек, Историја Срба, I, Београд 1922, 160; В. Марковић, Православно монаштво и манастири у средњевековној Србији, Ср. Карловци 1920, 59; М. М. Васић, Жича и Лазарица, Београд 1928, 14-16; Ђ. Бошковић у Годишњаку СКА, 42, 1933, 299; исти, Основи средњевековне архитектуре, Београд 1947, 204; и др. — Занимљиво је да су Д. Милутиновић и М. Валтровић у свом Извештају уметничком одбору Српског Ученог Друштва о испитивању споменика старе српске уметности цркву св. Николе сматрали Богородичином црквом а за остатке триконхалне грађевине се питали „да ли је ово она црква, о којој вели св. Сава, да је Стефан Немања саградио манастир св. Николе у Топлици близу св. Богородице?" (Гласник Српског уч. др. 48, 1880, 460).

[4] Гласник САН, књ. IV (1952), св. 1, 162.

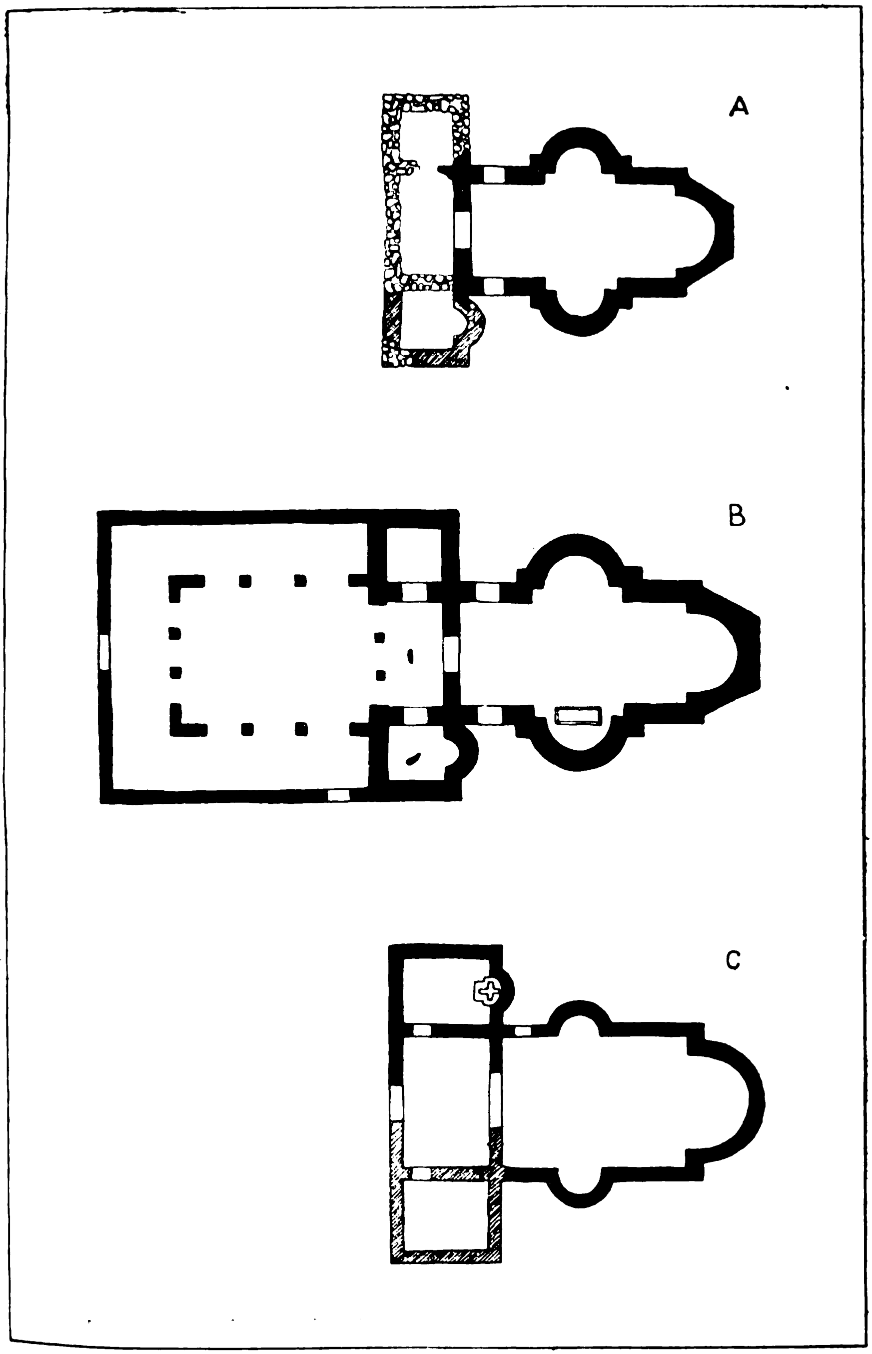
Први покушај да се одреди место триконхалне цркве код Куршумлије према осталим споменицима српске средњевековне архитектуре завршава се закључком да је положај ове грађевине, ако се посматра у релацији планова, — који је од свих елемената цркве једини известан, — потпуно усамљен[5]. Одмах је било јасно да је по садржини основе ову грађевину немогуће укључити у развој старог српског градитељства: бочне конхе у централном делу које, оправдано, највише падају у очи, немају ништа заједничко с ниским трансептом одн. вестибилима раних грађевина рашке школе ни у конструктивном ни у формалном погледу, док је тражење аналогија у том погледу са споменицима моравске школе само по себи аргуменат против датирања куршумлиске триконхалне цркве у другу половину XII века. Исто тако, ова се црква издваја од споменика српске архитектуре немањићског периода и по облику западног дела грађевине који је углавном реконструисан на основу истраживања темеља. С друге стране, план цркве код Куршумлије, ако се аналитички посматра, усамљен је и у односу према приморским или византиским црквама XII столећа које би јој, као Немањиној задужбини, могле служити као узор.

Једна шире постављена анализа ове интересантне грађевине показује, међутим, да је јединственост диспозиције елемената и облика њене основе само релативна. Споменици који се као упоредни материјал могу навести за објашњење и боље разумевање архитектуре триконхалне цркве код Куршумлије нису до сада били уочени ради тога што је идентификована са најстаријом Немањином задужбином и према томе априорно датирана у другу половину XII в.

Цркви код Куршумлије по диспозицији триконхалног плана највише одговарају, од територијално блиских грађевина, два споменика: црква Е Царичиног града, откривена 1952 год. и црква с бочним апсидама код села Клисуре, јужно од Ниша (Сл. 1). Прва од њих је обликом и мерама свог плана идентична са триконхалном црквом код Куршумлије. Истина, по снимцима њихових основа које су на сл. 1 израђене у истој размери (5:2000), види се да је црква у Царичином граду већа од оне код Куршумлије. Арх. Сл. Васиљевић, који је израдио цртеже уз овај чланак, запазио је да је однос било које две дужине код једне од ових цркава идентичан са одговарајућим односом код друге грађевине. То значи да је за грађење обе грађевине послужио исти план само да су при преношењу мера на тле били употребљени мерни инструменти неједнаке апсолутне вредности. У цркви Е Царичиног града употребљавана је као основна мера стопа од 0,335 м, а при грађењу цркве код Куршумлије стопа од 0,308 м. Изражене у стопама, мере обеју цркава међусобно потпуно одговарају. Ширина средишњег простора код обе цркве износи 16 стопа, дужина 35 стопа, ширина од темена једне бочне апсиде до темена друге 30 стопа, дужина западне фасаде 45 стопа итд.

---

[5] М. Васић, op. cit., 14.

Сл. 1 — A — Црква код Куршумлије; B — Црква E у Царичином граду; C — Црква у Клисури
Fig. 1 — A — L'église près de Kuršumlija; B — L'église E à Caričin grad; C — L'église à Klisura

И пре публиковања потпуног извештаја о ископавању цркве Е у Царичином граду, могуће је на основу оних делова који се налазе in situ, утврдити да ова црква по својим облицима, техници зидања, одликама архитектонске пластике и подним мозаицима који су се делимично сачували, спада у круг раније откопаних култних грађевина Царичиног града, односно, временски у VI век.

Ни триконхална црква чији су остаци откривени на једном вису испод Корвинграда, према селу Клисури, иако публикована још 1933 г.,[6] није досад доживела научну обраду коју својим облицима заслужује[7]. Општа диспозиција њене основе показује изванредне сличности са црквама код Куршумлије и Царичиног града (сл. 1). Облици и међусобни однос елемената њихових планова очигледно су одређени одговарајућим култним захтевима истог доба. Једине, али свакако не нарочито важне разлике између њихових основа су формалне природе. Пречник бочних апсида у Клисури мањи је од пречника северне и јужне конхе цркава у Куршумлији и Царичином граду, а северна правоугаона просторија западног дела грађевине завршена је на источној страни апсидом, док је то код друге две цркве случај са јужним компартиментом. Од елемената по којима све три цркве међусобно одговарају, — а то су истовремено и најважније тачке њихових планова, — пада одмах у очи појава бочних конхи и њихов однос према наосу, затим, идентичан распоред врата што, — то се обично не истиче довољно, — зависи од култних потреба, и најзад, уз већ учињену напомену, аналогни изглед западног дела грађевине. Истина, несистематско ископавање цркве у Клисури је оставило нерешено питање изгледа југозападног дела грађевине, али се, судећи по сачуваним елементима, може претпоставити да је уз правоугаони средњи простор и са јужне стране постојало мање бочно одељење.

Црква у Клисури која се, с обзиром на аналогну општу диспозицију плана, мора узети у обзир при утврђивању времена подизања цркве код Куршумлије, може се датирати по извесним елементима констатованим при ископавању. То су налази фрагмената мозаичког пода у нартексу и једне оштећене плоче канцела, — и једно и друго карактеристично за грађевине ранохришћанске епохе. За прецизније одређивање хронологије ове цркве може да послужи конструкција, облик и димензије писцине за крштавање, смештене у апсиду одељења северно од нартекса. Повезивање писцине са зидном нишом на начин како је то изведено у Клисури, показује већ кристионица Црквене цркве у Перуштици[8].

---

[6] А. Оршић-Славетић, Белешке са путовања, Старинар, трећа с., 10-11 (1935-1936). 173, сл. 5.

[7] Остаци ове цркве били су поменути још у једном извештају Ђ. Мано-Зисија (Годишњак СКА, 42, 1933, 280) и регистровани у књизи В. Петковића, Преглед црквених споменика, 179.

[8] A. Frolow, L'Église Rouge de Peruštica, The Bulletin of the Byzantine Institute I, Paris 1946, 27-28.

Место базена за крштавање у једној ниши баптистеријума омогућава сасвим друкчији прилаз него што је то било случај у кристионицама с централно постављеном писцином, па се према томе у овој одлици, по којој се црква у Клисури везује за Црвену цркву, огледа извесна промена настала у обреду крштавања. По свом облику писцина кристионице цркве у Клисури припада најчешће распрострањеном крстообразном типу, али по малим димензијама његовом касном варијетету који је везан за време када се завршава процес христијанизације, наиме крштавања одраслих, и прелази на грађење баптистеријума са малим кадама за крштавање у хришћанским браковима рођене деце. Са једном аналогијом из цркве у Клисе-кјој[9] (сл. 2), а с обзиром на локалне прилике процеса христијанизације[10], кристионица у Клисури, па према томе и црква којој ова кристионица припада, може се датирати у другу половину VI столећа.

Ако се независно од хронолошких резултата које је с обзиром на аналогију општег изгледа плана дало разматрање цркава у Царичином граду и Клисури, појединачно анализирају главни елементи триконхалне цркве код Куршумлије, долази се до истих закључака у погледу времена њеног подизања. Шестом столећу припадају бројне аналогије облика њене источне апсиде: изнутра полукружну, а споља тространу апсиду имају цркве А, С и D у Царичином граду[11], затим цркве у Свињарици и на Каљаји, изнад села Радиновца и готово све цркве VI века у Бугарској. Замена тространог спољашњег облика полукружним код северне и јужне апсиде у триконхалној цркви код Куршумлије упућује на аналогно алтернирање облика на источној фасади велике базилике А у Царичином граду и цркве код Пирдопа. Наизменична употреба полукружних и трапезастих апсида свакако повезује ове три грађевине и у хронолошком смислу.

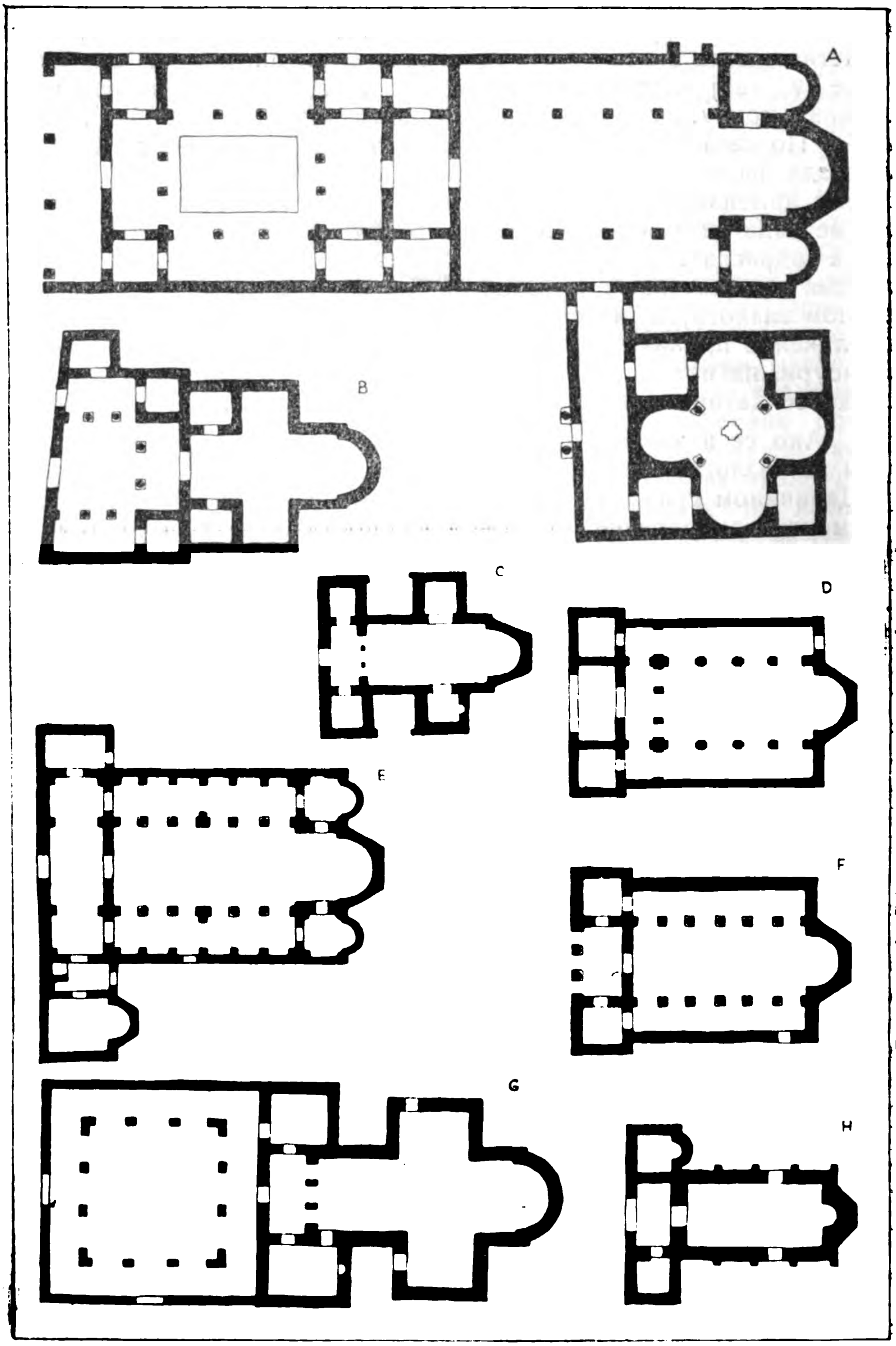
Аналогије облика западног дела триконхалне цркве код Куршумлије такође потичу из VI века. Средњи простор рашчлањеног западног дела куршумлиске цркве већ и по својим димензијама не може бити упоређиван са припратом српских средњевековних цркава као што показује чињеница да је због друкчијих захтева обреда овај кратки простор био продужен приликом преправке цркве која је, судећи по остацима фресака, извршена у време постојања српске средњевековне државе. Том приликом, свакако из истог разлога, нису били обновљени мали простори северно и јужно од нартекса. Тражење одговарајуће појаве ових компартимената и њиховог односа према средишњем правоугаоном простору западног дела цркве упућује на цркве с бочним конхама

---

[9] П. Мутафчиевъ, Крстовидната църква въ с. Клисе-кьой, Извѣстия на Бълг. археол. д-во, V (1915), 88-9.

[10] Овај процес је трајао још средином VI в. То доказује крстионица поред базилике А у Царичином граду која има писцину за крштавање одраслих. Уп. сл. 2-А.

[11] Цркве С и D још нису публиковане. Види претходне извештаје у Гласнику САН, књ. IV (1952) св. 1, 170-1 и у Гласнику САН, књ. II (1950), св, 2, 346-8.

Сл. 2 — A — Црква A у Царичином граду; B — Црква B у Царичином граду; C — Црква у Ивањанима; D — Црква у Свињарици; E — Црква у Пирдопу; F — Црква у Радиновцу; G — Црква у Клисе-Кјој; H — Црква у Рујковцу
Fig. 2 — A — L'église A à Caričin Grad; B — L'église B à Caričin Grad; B — L'église à Ivanjani; D — L'église à Svinjarica; E — L'église à Pirdop; F — L'église à Radinovac; G — L'église à Klise-Kjoj; H — L'église à Rujkovac

у Царичином граду и Клисури, и на друге бројне споменике VI века, на пример, на базилике у Радиновцу, у Свињарици и Пирдопу, цркве А и В у Царичином граду, ротонду у Коњуху[12], и цркве у Рујковцу, Ивањанима и Клисе-Кјој. Три последња споменика имају нарочито упадљиво слично решење западног дела с триконхалним црквама у Куршумлији, Царичином граду и Клисури због тога што и код њих ширина средње од три просторије у западном делу грађевине потпуно одговара ширини централног простора цркве, па се бочна одељења у плану манифестују као прислоњени анекси, док се код тробродних базилика на ове компартименте једноставно наслањају споредне лађе централног дела грађевине па рашчлањеност западног дела не пада толико у очи.

Преградња западног дела триконхалне цркве код Куршумлије извршена је при некој општој обнови грађевине, како је то утврдио још Анастасијевић[13]. Два јонска импост-капитела која су употре-

Сл. 3 — Капител из цркве код Куршумлије.
Fig. 3 — Chapiteau de l'église près de Kuršumlija.

Сл. 4 — Капител из цркве А у Царичином граду
Fig. 4 — Chapiteau de l'église A à Caričin Grad

бљена као базе довратника западног улаза у нартекс обновљене цркве првобитно су припадала архитектонском уређају старе цркве, исто као и два капитела лисног украса нађена у непосредној близини. Сви ови остаци архитектонске пластике припадају, по својим одликама, средини VI века, тј. оном времену ком и аналогије облика грађевине. Два поменута јонска импост-капитела по својим облицима спадају у једну групу, добро познату по бројним примерцима из Царичиног града, Рудара и Лесковца, од којих су неки не само по композицији масе, распореду и мотивима украса, већ чак и по материјалу, техници резања и стилу, идентични са нешто оштећеним капителима из куршумлиске цркве[14]. (Сл. 3 и 4). Исто

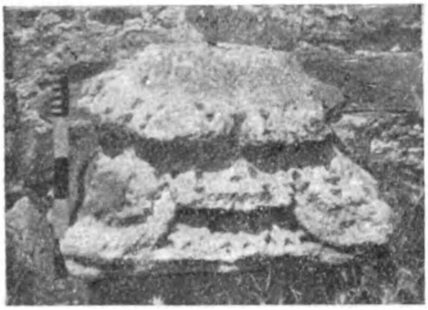
[12] С. Радојчић, Црква у Коњуху, Зборник радова Византолошког иститута САН, књ. 1, 1952, 158.

[13] Д. Анастасијевић, op. cit., 51.

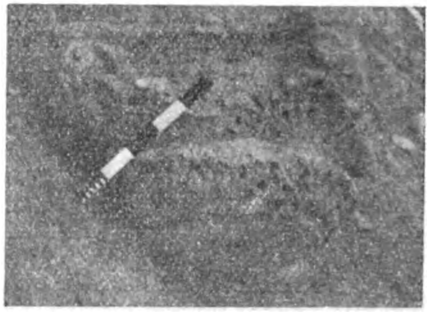
[14] Л. Николајевић - Стојковић, Јонски импост-капители из Македоније и Србије, Зборник радова Византолошког института САН, књ. 1, 1952, 176-7.

су тако јаке везе два друга више фрагментована капитела лисног украса са неким примерцима из епископске базилике Царичиног града (Сл. 5 и 6).

Покушај да се одреди првобитна функција ових капитела у архитектонском уређају старе цркве повезан је са питањем реконструкције њених уништених делова. Постоје, у том погледу, две

Сл. 5 — Капител из цркве код Куршумлије.
Fig. 5 — Chapiteau de l'église près de Kuršumlija.

Сл. 6 — Капител из цркве А у Царичином граду
Fig. 6 — Chapiteau de l'église A à Caričin Grad

могућности: или су ови капители припадали супструкцији евентуалног кубета, или су чинили саставни део првобитног изгледа западне фасаде грађевине чији се облик само на основу идентификованих темеља не може у целини реконструисати. Обе ове могућности се морају расмотрити зато што јонски импост-капители због правоугаоног облика горње површине импоста нису могли чинити исти уређај са капителима двозоног лисног украса чије су горње базе квадратног облика и друкчијих димензија. Због тога се испитивање могућности реконструкције кубета на стубовима може извршити само под претпоставком да су поред четири нађена капитела постојала још два која би са она два лисног украса чинили гарнитуру супструкције кубета.

Пре откопавања остатака триконхалне грађевине код Куршумлије, када још није био потпуно познат облик њеног плана, Мије је помишљао да је црква имала кубе на стубовима по угледу на светогорске грађевине развијеног типа триконхоса[15]. Тачни односи појединих мера цркве, који су касније постали познати, онемогућавају, међутим, овакву реконструкцију. Тако ширина усека на подужним зидовима грађевине којима се бочне конхе степенасто проширују према центру наоса, не одговара димензијама горњих површина нађених капитела с лисним украсом, што значи да ови усеци нису служили зато да приме лукове са стубова, носача кубета. Лукови који су, према томе, могли евен-

[15] G. Millet, op. cit., 153.

туално бити пренети на спољне зидове грађевине источно и западно од степенастог приступа конхама, имали су минимални распон у ширини пролаза, па би за добијање дужине с-ј осовине елиптичног кубета требало од ширине наоса одбити две ширине пролаза и две ширине стопе стуба. Статички је, међутим, немогуће да сами луци којима су међусобно повезана два источна или два западна стуба парирају снажне потиске кубета чија краћа осовина (с-ј) стоји према дужој (и-з) као 1:1,5. За решавање овог питања искључена је помоћ евентуалних лукова који би преносили потиске на спољне зидове грађевине, зато што би њихов источни пар падао директно на отвор апсиде. То показује да се Мијеов предлог о постојању кубета на одвојеним стубовима не може прихватити.

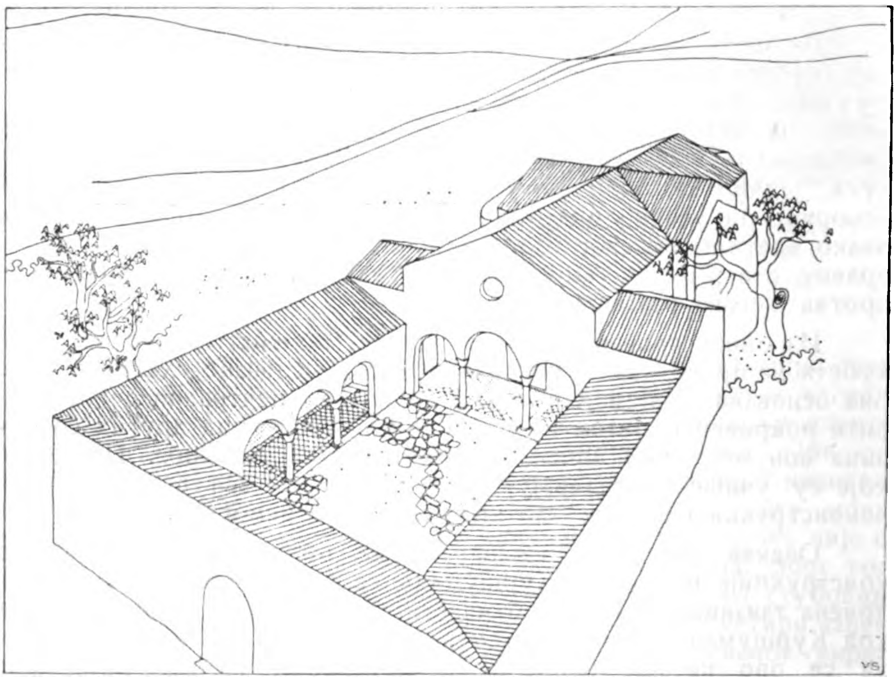
До истог се резултата долази и ако се питање реконструкције кубета постави на базу предлога осталих испитивалаца куршумлиске триконхалне цркве, који су претпостављали да су архиволте на којим је кубе лежало, биле ослоњене директно на спољашње зидове грађевине[16]. Што се тиче северног и јужног лука, једино би било могуће да су за њихове ослонце били искоришћени усеци у подужним зидовима грађевине. Однос дужина овако претпостављеног елипсоидног кубета, — сада развученог у правцу север-југ, — који износи 1:1,6, је, међутим, аргуменат против његове реконструкције уопште.

Из овога произилази да је једини елеменат за претпоставку кубета на цркви код Куршумлије било неосновано схватање да је она основана крајем XII века и да је њен централни део морао бити покривен кубетом као што је то случај код других споменика монументалног црквеног градитељства тог доба. Примедбе које су учињене захтевају, међутим, да се ова априористичка реконструкција одбаци као конструктивно немогућа.

Овакав резултат сужава питање облика првобитне горње конструкције цркве код Куршумлије на два могућа решења: равна дрвена таваница или полуобличасти свод. Чињеница да је црква код Куршумлије доживела темељне преградње отежава могућност да се ово питање реши на основу њеног изгледа утврђеног ископавањем. При ископавању цркве Е у Царичином граду која је, као што је раније већ показано, грађена на основу плана који је употребљен и за подизање цркве код Куршумлије, утврђено је да су се зидови грађевине порушили епицентално, а у шуту изнетом из наоса није уопште било опека већ само поломљене кровне ћерамиде. То је, свакако сигуран доказ да црква није била пресведена већ да је њен средишњи део био покривен дрвеном равном таваницом, а затим двосливним кровом, тојест онако како то показује идејна реконструкција цркве код Куршумлије на сл. 7.

[16] М. Васић, op. cit., 15-6; Ђ. Бошковић, Основи средњевековне архитектуре, 204.

Дискусија предлога за реконструкцију кубета на триконхалној цркви показала је да се одређивање првобитне функције нађених капитела мора довести у везу са изгледом главног западног улаза у нартекс који је од свих делова грађевине досад једини остао необјашњен. Чињеница да дужина бочне стране горње површине јонских импост-капитела одговара дебљини спољашњих зидова западног дела грађевине показује да су ова два капитела била повезана у неки аркандни уређај чије су архиволте биле с једне стране, ослоњене на зид, а, с друге, стране на импосте ових капитела. Реконструкција која се према овоме може предложити

Сл. 7 — Идејна реконструкција цркве код Куршумлије
Fig. 7 — Reconstruction de l'église près de Kuršumlija

је отворени тролучни улаз, трибелон, добро познато решење са споменика VI века у Србији, Македонији, Бугарској и Грчкој[17]. Најсличније решење има црква Е у Царичином граду. Источни трем атријума треба схватити као део црквене грађевине у ужем смислу, зато што је он, заједно са бочним компартиментима, — аналогним просторијама уз нартекс куршумлиског триконхоса,

[17] Поред ротонде у Коњуху (С. Радојчић, op. cit., 154) и цркава и Ивањанима и Клисе-кјој, ово се решење јавља и на споменицима у Грчкој (G. A. Soteriou, Die altchristliche Basiliken Griechenlands, Atti del IV Congresso Internaz. di Archeologia cristiana, I, Roma 1940, 357, 359).

— обухваћен спољашњим периметром цркве[18], док је његова горња конструкција морала улазити у склоп кровног система црквене грађевине а не атријума. Поред тога, за време археолошких радова у Царичином граду 1952 г. пронађен је у раније неочишћеном северозападном прегледу атријума цркве В један капител који је припадао неком од стубова северне колонаде овог атријума. Чињеница да се он не само по облицима већ и по димензијама разликује од раније нађених капитела који су припадали стубовима источног трема, један је доказ више да овај трем треба сматрати нартексом цркве са отвореним тролучним улазом на западној страни. На одговарајући начин био је решен и главни улаз у базилику на Кальаји изнад села Радиновца. Овде је на исти начин формирана лођа вероватно служила као замена источног трема атријума који се назире у конфигурацији терена, али није откопан. Атријуми цркава В и Е у Царичином граду припадају прелазном варијетету који по облику стоји између грчког типа са тремом на три и римског са тремом на све четири стране правоугаоног дворишта, а њихову битну одлику чини то да је источни трем, који у грчким савременим споменицима не постоји, надокнађен нартексом отвореним са западне стране.

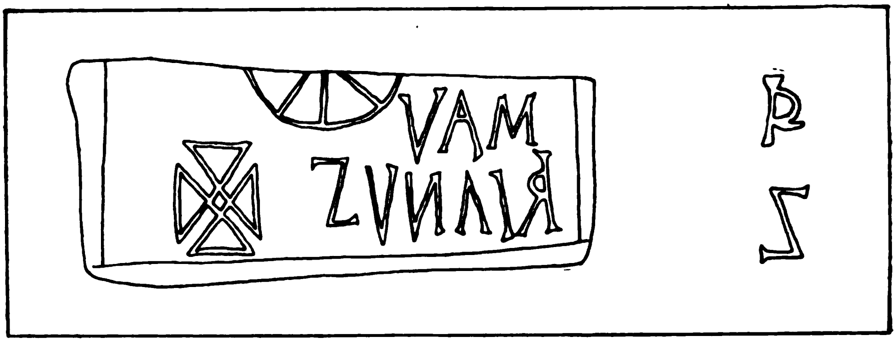
Ако би даљим откопавањем била потврђена претпоставка о постојању атријума пред куршумлиском триконхалном црквом или пред базиликом на Каљаји, добио би се, уз поменуте случајеве цркава В и Е у Царичином граду, потпуни доказ неоснованости реконструкције западних фасада по сирском узору са две високе куле које фланкирају широки отворени улаз, реконструкције која се често помиње у вези са споменицима балканске ранохришћанске архитектуре.

Претпоставка атријума на куршумлиској цркви даје одговор и на питање намене друга два капитела нађена приликом ископавања. Безброј случајева показује да се употреба различитих типова капитела у атријуму с једне, а у црквама у ужем смислу с друге стране, може сматрати готово правилом.

Хронологију цркве код Куршумлије одређују, поред већ поменутих елемената, још и мере грађевине, начин њеног зидања и карактер материјала употребљеног за грађење. Дужина појединих делова цркве одређена је рановизантиском стопом коју су употребљавали градитељи јустинијанске епохе. По начину зидања црква је идентична са територијално блиским грађевинама VI века у Царичином граду, Свињарици, Радиновцу итд. Зидање је извршено опекама касноантичких димензија везаним дебелим спојницама од малтера који по физичком саставу одговара маси познатој као opus signinum. Опеке су обележене карактеристичним рановизантиским цигларским знацима. Од ових разноврсних печата

[18] Спољни зидови атријума цркве Е у Царичином граду не само да су тањи од зидова грађевине већ нису с њима ни везани. Изгледа да је атријум дозидан после довршења цркве.

најзанимљивији је један с натписом који се очувао на једној фрагментованој опеци објављеној уз извештај Анастасијевића о ископавању цркве[19] (Сл. 8). Естампа ове опеке која по својој

Сл. 8 — Опека с натписом из цркве код Куршумлије; десно — слова са натписа из Бреговине

Fig. 8 — La brique avec l'inscription de l'église près de Kuršumlija; à droite — les lettres de l'inscription à Bregovina

фактури, димензијама и карактеристичној утиснутој бордури потпуно одговара опекама које се налазе на касноантичким локалитетима у овим крајевима, садржи три елемента: латински натпис у два реда, знак крста и знак хризме. М. Валтровић, Т. Ђорђевић, Д. Анастасијевић и М. Васић слажу се да текст натписа садржи име циглара које се чита с десна на лево и притом везује први ред са другим[20]. Док Валтровић, Ђорђевић и Васић читају име као MAURIANUS, сматрајући за омашком отсуство хоризонталног потеза на другом слову А, Анастасијевић издваја своје мишљење и држи да се ради о грчком слову Λ и да према томе име треба читати као Маурилнус. Он упозорава да је мешање слова грчког алфабета са латинским словима појава карактеристична за натписе на раном византиском новцу[21]. Анастасијевићево мишљење свакако подупире и занимљива чињеница да се у сфери латинског писма одговарајуће лично име јавља искључиво као Маурилус, и то углавном у V и VI веку[22], док појава имена Μαυριανός, познатог у области грчког језика, припада знатно каснијем добу[23].

За датирање ове естампе најважнија су четири елемета: употреба латинског писма, појава знака крста, појава хризме и епиграфске одлике слова. Употреба латинског писма у натпису

[19] Д. Анастасијевић, op. cit., 54.

[20] Старинар XII (1895), 106, напомена; Jahreshefte des Österr. archäol. Inst. IV (1901), Col. 167; Старинар, трећа с. I (1922), 54; Жича и Лазарица, 14-5.

[21] Д. Анастасијевић, op. cit., 54.

[22] M. Chevalier, Répertoire des sources historiques du moyen age, Bio-bibliographie II, Paris 1907, s. v.

[23] Theophanes, ed. de Boor, 134, 135; Genesius, ed. Bonn, 14.

незваничног карактера у овим крајевима одређује доњу хронолошку границу у поч. VII века. Знак крста на цигларским печатима карактеристичан је за ранохришћанску епоху, а употреба хризме, према резултатима систематског испитивања Мамбурија, ограничено је искључиво на период од прве половине V до средине VI столећа[24]. Епиграфски најкарактеристичнија слова R и S, упућују на натпис VI века из Бреговине[25]: поред опште сличности нарочито је занимљиво идентично продужавање на горе вертикалне хасте слова R и оштро преламање потеза код слова S. Аналогију оправдава очигледно утицај камених натписа на печат опеке нађене у остацима триконхалне цркве код Куршумлије, — калуп за отискивање овог печата је вероватно био од камена, — који се огледа у карактеристичним проширеним завршетцима потеза, који су на исти начин као на словима ове опеке нарочито наглашени на словима натписа из Избичња који је исписан „sub principe Iustiniano“[26].

Опеке с истим естампама нашао је Т. Ђорђевић на локалитету Главшинска чука код села Житорађе у долини Топлице, и описао их као „цигле од веома грубог материјала и немарне израде које припадају врло касном времену, можда епоси Јустинијана“[27]. Чињеница да су опеке исте радионице нађене на два прилично удаљена места намеће питање: како се насеље коме је припадала триконхална црква односи према савременом византиском граду код села Житорађе? Неколико десетина метара северно од ове цркве, која се налази на једном доста узаном платоу на левој обали Топлице, лежи једна пространа платформа која се данас обрађује. Сељаци причају да за време орања налазе овде мноштво фрагмената керамике, накита и грађевинског материјала који, по њиховом опису судећи, припада касноантичкој и рановизантиској епоси. На оним деловима њива који се благо спуштају према цркви често се наилази на гробове. Локалитет се према истоку простире изгледа све до обале Топлице после њеног заокретања на север. Некадашње насеље је, према томе, доминирало над лактом Топлице код ушћа реке Косаонице и могло је послужити као веома погодно утврђење за заштиту евентуалног саобраћаја у долинама ових река. У тој се могућности мора тражити одговор на питање односа овог насеља према мрежи савремених византиских градова у овом крају.

Рановизантиска топографија наше земље није, међутим, довољно испитана, па је покушај идентификације археолошких налазишта која припадају овој епоси са насељима познатим на основу писаних извора осуђен на посредно испитивање чију основу чини, пре свега, интерпретација Tabulae Peutingerianae, у

[24] E. Mamboury, Les briques byzantines marqées du crisme, Annuaire de l'Inst de philol. et d'histoire orientales et slaves, IX, 1949, 462.

[25] С. Радојчић, op. cit., 161.

[26] Споменик САН, 98, 159, бр. 330.

[27] Jahreshefte des Österr. archäol. Inst. IV (1901), col. 167.

овом случају пута Naissus—Lissus, који је пролазио овим крајевима. Каниц, чији коментар поменутог пута захтева најмање исправки података о растојањима између станица, сматра да је пут од Ниша ишао преко Мрамора и Балајнца на Топлицу, и идентификује локалитет Главшинска или Глашиначка чука са Ad Herculem, првом станицом пута Naissus—Lissus[28]. Идентификујући идућу станицу Hammeo са остацима римског кастела у Прокупљу, Каниц одређује положај треће станице, Ad fines, на место данашње Куршумлије. Правац је трасе овим тумачењем свакако добро постављен али удаљеност између Прокупља и Куршумлије не износи 20 миља колико Tabula бележи као удаљеност између станица Hammeo i Ad fines. Ако се мери 20 миља од римског града у Прокупљу уз Топлицу, положај станице Ad fines пада тачно на место оног локалитета који се по досада само случајним археолошким налазима може идентификовати на платоу изнад триконхалне цркве. Осим тога, доказ да је станица Ad fines лежала онде а не на месту данашње Куршумлије је даљи правац пута Naissus—Lissus. По Миллеровој топографској интерпретацији Tabulae, Vindenis, идућа станица од Ad fines, има се поставити код Подујева[29], те је, према томе, од Топлице пут на југ ишао кроз долину Косанице. С обзиром на то, положај станице Ad fines је најприроднији на месту изнад триконхалне цркве а његово повлачење уз Топлицу до места на ком данас лежи Куршумлија не би уопште могло бити оправдано.

Н. Вулић оваквом тумачењу ставља посредно извесне замерке. Он држи да је станица Viciano, прва после Vindenis а друга после Ad fines, лежала код данашњег Вучитрна[30], што би значило да се од ушћа Косанице у Топлицу пут настављао поред Куршумлије, евентуално долином Бањске. Вулићева идентификација станице Viciano са Вучитрном намеће, међутим, питање: како да се објасни чињеница да у Пајтингерову таблу није уопште унета Ulpiana? Милер објашњава ову јако необичну појаву тако, да се под Viciano крије искварен облик топонима Ulpiana. Палеографске одлике сигнатура Tabulae и удаљеност станице Viciano од оних места која су сигурно идентификована, показују да је ово не само могуће већ и потпуно сигурно. Према томе станица Viciano се није налазила код Вучитрна већ код Липљана што значи де је пут од станице Ad fines ишао на југ долином Косанице. Према томе триконхална црква код ушћа Косанице у Топлицу припадала је насељу Ad fines које је стајало у најпри-

---

[28] F. Kanitz, Das Königreich Serbien, II, Lpz 1909, 283. Каниц у тој етапи пута повлачи трасу преко Мрамора да би са комуникацијом повезао локалитет Градиште код Балајнца. Природније је, међутим, да је траса била постављена уз Мораву и Топлицу. И у том случају удаљеност Ниша и Житорађе одговара дужини од 14 миља убележеној као растојање између Naissus-а и станице Ad Herculem.

[29] K. Miller, Itineraria Romana, Stuttgart 1916, Col. 557.

[30] Н. Вулић, Западна граница Горње Мезије, Глас СКА, 160, 1934, 55—6.

роднијој вези са насељем Ad Herculem идентификованим на локалитету Главшинска чука. Оба насеља су у доба када је триконхална црква саграђена, из потпуно разумљивих разлога, имала друга имена.

Рад истог циглара на више места показује нарочито повољне услове грађења, а налаз опека исте радионице на више места може се објаснити нарочито с обзиром на прилике средином VI в. Како се ради о два града на једној од најважнијих саобраћајница средњег Балкана природно је да су у њима вршени градитељски радови за време познате Јустинијанове кампање подизања и обнављања утврђења ради одбране северног дела царства. Брзи темпо ових грађења захтевао је, свакако, уз ангажовање целокупног становништва и рад путујућих екипа стручних радника који су вероватно учествовали не само у грађењу утврђења већ и подизању разних јавних зграда у утврђеним насељима. Да је том приликом била посвећена велика пажња и грађењу цркава показују поред писаних извора[31] и археолошки споменици, — само је у Царичином Граду досад откривено пет култних грађевина које припадају времену Јустинијанове владавине, — чија се међусобна сличност у облицима може објаснити само учешћем путујућих екипа мајстора који се служе сличним или истим плановима као што то најбоље показују основе триконхалних цркава код Куршумлије и у Царичином Граду. Налази индентичних опека у разним византиским градовима показују да је међу овим путујућим мајсторима било и циглара.

Период нарочите градитељске активности средином VI века везује се, као што је већ речено, за обнову старих римских утврђења и његова хронологија се може доста прецизно одредити на основу Прокопијевог дела о грађевинама. Горњу границу чини провала Хуна у северне византиске области која се догодила 540 г., и која је послужила као повод за ова грађења[32], а доњу 554 г. када је Прокопијево дело De aedificiis било завршено[33]. То свакако не значи да жива градитељска активност у насељима око Топлице није могла бити продужена и неколико година касније.

Чињеница да су се триконхалне цркве код Куршумлије, Царичиног Града и Клисуре налазиле изван градских зидова наговештава да се ради о споменицима везаним за сепулхрални култ. У прилог тога би говорили и већ поменути налази гробова у близини куршумлиске цркве као и димензије све три грађевине. Специфична обредна намена ових цркава се потпуно објашњава појавом бочних конхи и реконструкцијом њихове култне функције. Д. Анастасијевић је за време радова на откривању остатака цркве

[31] Натпис из Избичња (Споменик САН, 98, 159) и Прокопијев опис Iustinianae Primae (De aedificiis, IV, 1) помињу подизање цркава. Оба се текста односе на нашу територију.

[32] То произилази из De aed., IV, 3 (ed. Haury, 115). За датирање провале Хуна у 540 г. уп. E. Stein, Histoire de Bas-Empire II, 1949, 309—10.

[33] E. Stein, loc. cit.

код Куршумлије констатовао постојање једног саграђеног бокса у поду јужне конхе[84]. Зидана гробница откривена у пределу јужне конхе цркве Е у Царичином Граду показује да се ни у цркви код Куршумлије не ради о некаквој скривници, како је помишљао Анастасијевић, већ о гробници која је, судећи по великој дубини у односу на виши ниво каснијег пода обновљене цркве, била саставни део уређаја старе цркве. Посматране као самостални елеменат, гробнице у простору јужне конхе цркава у Куршумлији и Царичином Граду директно се везују за гробнице постављене у простор екседри полукружне основе, идентификоване у Капључу, код Рупотине и у Марусинцу[85]. Два стуба испред чела зида екседре у Марусинцу објашњавају необично степенасто проширење надгробних конхи у црквама код Куршумлије и Царичиног Града. Чињеница да је поред гробнице у јужној апсиди цркве Е у Царичином Граду нађено за време ископавања фрагментирано стабло једног стуба с просечним пречником 0,35 м,

Сл. 9 — Гробница св. Фелицисимуса у Претекстат катакомби у Риму

Fig. 9 — Le sépulcre de St. Felicissimus et de St. Agapit dans les catacombes à Rome

Сл. 10 — Надгробна екседра у Помпеји

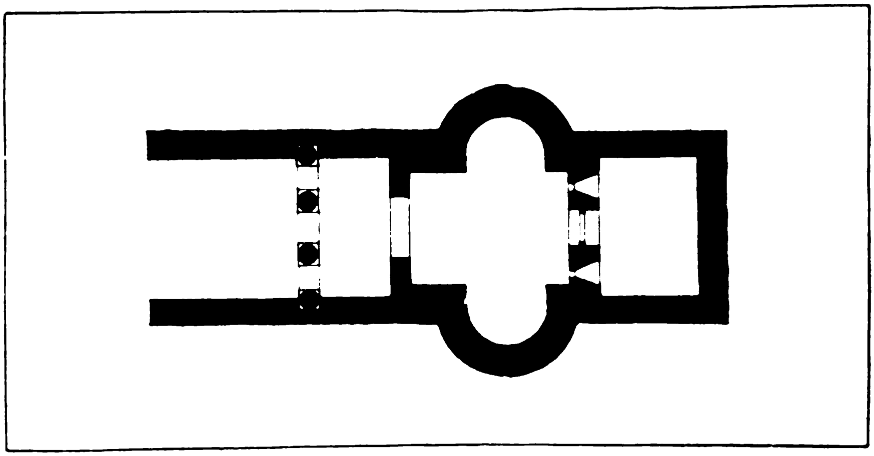
Fig. 10 — L'exèdre funéraire à Pompei

показује да је поменута аналогија са фасадом гробне екседре у Марусинцу потпуно оправдана и, осим тога, наговештава смер реконструкције унутрашње фасаде сепулхралних конхи у црквама Куршумлије и Царичиног Града. За једну сасвим општу оријентацију у тражењу облика првобитног изгледа ових екседри може да послужи реконструисани изглед гробнице св. Фелицисимуса и Агапита у Praetextat катакомби у Риму (Сл. 9).

[84] Д. Анастасијевић, op. cit., 51

[85] Forschungen in Salona, III, Wien 1939, 85—7.

Употреба сепулхралних екседри као самосталних архитектонских елемената у ранохришћанској епоси је резултат развоја започетог још у паганско доба које је оставило више оваквих примера међу којима се истиче неколико полукружних екседри у гробљанској улици у Помпеји (Сл. 10). Четвртом веку припадају и већ споменути примери употребе оваквих екседри у хришћанском свету а нису много каснији ни споменици надгробних грађевина које се састоје од више једноставно комбинованих екседри са гробовима[36]. И док се спајањем три гробне екседре са једним средишњим простором у катакомбама добија једно решење познато као cella trichora, повезивање три надгробне екседре над земљом доводи до решења које по концепцији одговара откривеној базилици какву је Е. Дигве идентификовао у Марусинцу. Наиме, један, у проучавању порекла триконхалних гробних грађевина недовољно запажени споменик, показује да је и процес организовања грађевина оног типа коме припада и триконхална црква код Куршумлије, текао истим природним путем као и процес настајања класичне хришћанске трободне базилике. То је касноантичка гробна грађевина у Брестовику[37] (Сл. 11) која садржи

Сл. 11 — Гробница у Брестовику
Fig. 11 — Le sépulcre à Brestovik

све елементе заступљене у цркви код Куршумлије и у цркви Е Царичиног Града само што се од њих издваја по томе што је њен западни део укопан у падини терена. Улаз у ову сепулхралну грађевину идентичан је са решењем цркве Е Царичиног Града и триконхалне цркве код Куршумлије. Правоугаони средишњи простори са бочним апсидама су потпуно аналогни. Разлика се по-

[36] E. Weigand, Das Theodosioskloster, Byz. Zeitschrift, XXIII, 1914, 178.

[37] М. Валтровић, — М. Васић, Римска гробница у селу Брестовику, Старинар, н. р. 1, 1906, св. 2, 128—140.

јављује у трећем делу грађевине: уместо треће апсиде, грађевина у Брестовику има правоугаону просторију са зиданим гробницама, пресведену полуобличастим сводом. Оријентација грађевине у Брестовику исток-запад, односно обрнуто од цркава VI века у Куршумлији и Царичином Граду, и плитка ниша на западном зиду њене правоугаоне просторије са зиданим гробницама, не би била необична за V век као што показује велика гробна грађевина у Нишу, у Јагодин Мали, која вероватно припада том времену. Прозорчићи лево и десно од врата кроз која се улазило у одељење са зиданим гробницама, потпуно потсећају на fenestelae confessionis, а зидна фреско декорација која се била сачувала, по мотивима, који можда нису лишени извесног симболичног значаја, одговара мозаичким подовима у цркви Е Царичиног Града. Све то, поред чињенице да не постоје никакви одређени елементи за несумњиво датирање сепулхралне грађевине у Брестовику у III век, као што је то учињено уз извештај о њеном ископавању, показује да би се могло претпоставити да ова грађевина припада нешто млађем добу. Без обзира да ли је гробна грађевина у Брестовику из времена после 313 год., ниједан од елемената утврђених за време ископавања као несумњиви део њеног првобитног уређаја, не чини сметњу претпоставци да се ради о хришћанској сепулхралној грађевини. Аналогије елемената ове гробнице и сличности њихових облика са поменутим сепулхралним грађевинама V и VI века показују да је гробна грађевина у Брестовику генетички претходник триконхалних цркава у Куршумлији и Царичином Граду и то без обзира да ли је она споменик хришћанске култне архитектуре или не. То нарочито доказује занимљива чињеница да је за време њеног откопавања утврђено да је средишњи простор између бочних конхи био откривен, тј. без крова[38].

Гробна грађевина у Брестовику употпуњава природну развојну линију која води од паганских сепулхралних екседри до типа сложене организоване хришћанске триконхалне грађевине везане за надгробни култ, коме припада и црква код Куршумлије.

За потпунију анализу њених облика и боље разумевање надгробних обреда везаних за тај тип цркве је велика штета што је овај споменик још у средњем веку претрпео разне преправке и, осим тога, што при његовом откопавању није посвећено више пажње елементима који би могли помоћи да се реше интересантна питања која ова грађевина отвара својим облицима. Срећа је да је близнакиња куршумлиске триконхалне цркве која је прошле године откривена у Царичином Граду, и у једном и у другом погледу имала бољу судбину. Зато ће детаљни извештај о њеном откривању несумњиво допринети да се унесе више светлости у комплексну проблематику односа облика ранохришћанских сепулхралних грађевина према надгробном култу, проблематику која се на основу расматрања куршумлиске триконхалне цркве може тек наслутити.

[38] ibid., 128.

L'ÉGLISE PALÉOBYZANTINE PRÈS DE KURŠUMLIJA

Djordje Stričević

Dans le voisinage de Kuršumlija, sur le rive gauche de Toplica, on a déterré, il y a une trentaine d'années, les restes d'une église identifiée comme étant le monastère de Notre-Dame, bâti dans la seconde moitié du XIIème siècle et considéré comme la plus ancienne fondation d'Etienne Nemanja. Les formes du plan primitif de cette église (Fig. 1 A) — qui fut fondamentalement restaurée au Moyen-Age, n'ont point d'analogie dans l'architecture serbe du XIIème siècle. Cependant, l'isolement des formes de sa triconque n'est que relatif: de nombreux monuments de l'architecture balkanique paléochrétienne offrent des ressemblances directes avec certains éléments de l'église près de Kuršumlija ou avec la disposition de son plan dans son intégrité. L'église E à Caričin Grad d'un côté et l'église près du village Klisura de l'autre, toutes deux datant du VIème siècle (Fig. 1 B et C) présentent les analogies, les plus proches, vu la similitude générale du plan. La première des deux fut bâtie d'après le même plan qui servit pour la construction de l'église de Kuršumlija. Quant aux formes des éléments spécifiques, les analogies avec les églises paléochrétiennes en Serbie et en Bulgarie, représentées sur la figure 2, confirment que l'église près de Kuršumlija fut édifiée au VIème siècle. La même époque est indiquée par les caracteristiques du style de la sculpture architecturale de cette église dont les plus proches analogies se trouvent également à Caričin Grad (Fig. 3-6).

L'examen des restes constructifs conservés du bâtiment permet d'établir des éléments qui justifient la reconstruction présentée par l'esquisse idéale sur la figure 7. L'espace central du bâtiment recouvrait sans doute la toiture en charpante, tandis que l'église avait probablement du côté occidental un atrium avec trois portiques, comme c'était le cas de l'église E à Caričin Grad et de quelques autres monuments.

D'après la manière employée pour la construction du bâtiment, caractérisée par l'emploi de briques paléobyzantines, l'église près de Kuršumlija correspond parfaitement aux monuments déja cités présentant des formes architectoniques analogues. Des briques offrant l'inscription MAUI NUS, identiques à celles trouvées dans le débris de l'église, et appartenant, à en juger d'après les éléments de leur estampille, au milieu du VIème siècle, ont déja été découvertes dans d'autres localités byzantines en Yugoslavie. L'emploi dans plusieurs localités de briques provenant du même atelier correspond le mieux à la période d'activité constructive du temps de Justinien. A l'époque entre les années 540 et 554 on a sans doute exécuté certains travaux dans les stations de la route Naissus-Lissus, sur laquelle est située également la localité près de Kuršumlija — connue jusqu'à présent seulement grâce à des trouvailles accidentelles. Il s'agit ici sans doute de mutatio Ad fines.

La situation extra muros de l'église près de Kuršumlija, ainsi que le sépulcre trouvé dans l'abside sud — le même cas se présente également à Caričin Grad — expliquent sa fonction du culte spécifique. Les absides latérales de ces deux églises représentent donc des éléments de caractère sépulcral. A en juger par les fragments trouvés à Caričin Grad, l'aspect intérieur de ces absides était analogue aux façades des sépulcres de St. Felicissimus et de St. Agapite dans les catacombes de Praetextat à Rome.

L'église près de Kuršumlija offre une des phases de maturité du développement de l'édifice sépulcral chrétien qui part de l'exèdre sépulcrale primitive — la plus connue des bâtiments païens est celle de Pompéi et des bâtiments chrétiens celle de Marusinac, identifiée par E. Dyggve — et qui aboutit enfin à l'édifice en triconque avec la coupole. Entre l'exèdre sépulcrale autonome et le type représenté à Kuršumlija, on trouve, comme type transitoire, la trichora discoperta à laquelle est très analogue un sépulcre trouvé à Brestovik, en Serbie septentrionale et dont l'espace rectangulaire central était sant tois.

L'église près de Kuršumlija ne complète pas seulement les types architectoniques byzantins du temps de Justinien, déjà riches et variés, mais elle éclaire aussi le développement complexe de l'architecture paléochrétienne concernant le culte funéraire.

Зборник радова С. А. Н. XXXVI — Византолошки институт С. А. Н., књ. 2
Recueil des travaux de l'Acad. Serbe des Sc. XXXVI — Institut d'Études byzantines, № 2

ИВАН ПОПОВИЋ

НОВОГРЧКЕ И СРЕДЊЕГРЧКЕ ПОЗАЈМИЦЕ У САВРЕМЕНОМ СРПСКОХРВАТСКОМ ЈЕЗИКУ

I.

Осим класичних грчких речи, раширених, уосталом, по свим европским језицима, јужнословенски језици су примили у себе и грчке речи у византиској епоси и у новије доба. Ову чињеницу је систематски показао велики познавалац грчко - словенских питања М. Фазмер већ поодавно[1]. Било је такође и других студија у томе правцу, па нам је Д. Матов донео списак новогрчких позајмица у бугарском језику[2], који је затим допунио у својим разним радовима С. Младенов. 1944 године Фазмер се поново позабавио овим питањем, и овога пута је проучио новогрчке позајмице у српскохрватском језику[3]. Најзад је изишла, 1951 године, добра књижица А. Таховског о грчким речима које се употребљавају у македонским народним говорима[4]. Материјал се његов односи на македонске дијалекте на територији Југославије, Бугарске и Грчке.

Студије Матова и Таховског, а такође и Младеновљев *Етимологически и правописенъ речникъ на българския книжовенъ езикъ*, дају нам јасну слику о огромном грчком утицају, и књишком и народском, на савремени бугарски и македонски језик, а толики утицај није ни најмање чудан кад се има на уму значај грчке цивилизације за балканске народе и блискост лингвистичких ареала грчког, с једне стране, и македонског и бугарског, с друге. Иста ствар се, уосталом, може констатовати и у случају других двају

---

[1] Видети нарочито његове чланке *Греко-славянскіе этюды* I-II у Извѣст. отдѣл. русскаго языка и словесности, Петроград, XI, XII и *Греческія заимствованія въ русскомъ языкѣ* у Сборн. отдѣл. русскаго языка и словесн. Царске акад. наука у Петрограду, LXXXVI, а такође и његове разне чланке у часописима Byzantinische Zeitschrift, Rocznik slawistyczny итд.

[2] *Гръцко-български студии*, Сборникъ за народни умотворения, наука и книжнина XI/I, стр. 21—49.

[3] *Die griechischen Lehnwörter im Serbo-Kroatischen*, у Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften, Jahrg. 1944, Phil.-hist. Kl. Nr. 3, Берлин 1944.

[4] *Грчки зборови во македонскиот народен говор*, посебни изд. кн. 1, Историско-филолошки оддел, Филоз. фак. на универзитетот, Скопје.

језика суседних грчкоме: турскога[5] и албанскога[6]. Међутим смо много слабије обавештени о стању ових ствари у савременом српскохрватском језику, јер поменута Фазмерова студија третира грчке позајмице углавном у нашем старом књижевном језику. Студија која би на систематски начин проучавала новогрчке и средњегрчке позајмице у савременом српскохрватском језику, према томе, досада не постоји. Због тога и желим овде да се позабавим тим проблемом.

Али кад је у питању српскохрватски језик, прилике нису тако просте као што су просте у случају македонског и бугарског језика. Иако је српскохрватски језик члан јужнословенске групе исто као и македонски и бугарски, он ипак — нарочито с гледишта проблема утицаја који је на њега извршила δημοτική — заузима посебно место, и то из географских разлога. Док ова два сродна језика примају грчки народски лингвистички утицај непосредно, дотле се тај утицај врши у случају српскохрватског језика често посредством бугарског и нарочито македонског језика, што је сасвим природно. Другим речима, српскохрватски језик је у географском погледу одвојен од грчког језика другим јужнословенским језицима. И баш због тога народске грчке речи у српскохрватском језику имају нарочиту вредност за питање јачине с којом су грчке позајмице продирале у балканске словенске језике. Кад докажемо да је нека грчка реч у српскохрватском језику заиста народског порекла, тиме смо показали њен јачи степен продорности него што се може утврдити на основу њеног постојања у македонском и бугарском језику.

Макс Фазмер, који се с правом сматра као најбољи стручњак за питања ове врсте, гледа у последње време помало скептички на народски грчки утицај на српскохрватски језик. „Gegenüber... meinen ersten Versuchen, вели он, glaube ich jetzt auf einem richtigeren Wege zu sein, wenn ich den griechischen Einfluss bei den orthodoxen Slaven in erster Linie als einen gelehrten und kirchlichen ansehe und vulgärgriechische Elemente bei den Slaven (mit Ausnahme der Bulgaren [тј.: Бугара и Македонаца] (nur da annehme, wo eine andere Erklärung nicht genügt."[7] Као што се види, Фазмер данас сматра да свуда, чак и у случају српскохрватског језика, влада углавном грчки књишки утицај, што ће у главним потезима бити тачно, и што проистиче заиста из проучавања грчких позајмица које је он сабрао у свом глосару (о. с.). Тако, ако се прегледа тај глосар, наћи ће се да од отприлике 800 основа грчког порекла — око 550 отпада на оне које су књишке и које никад нису биле у употреби у живом језику, а да преостаје само око 250 основа у савременом српскохрватском језику. Па чак и међу овим последњима — око 50 основа узајмљених из грчког језика

[5] В. G. Meyer, *Türkische Studien* I, Stzb. d. Wien. Kais. Akad. 1893.

[6] В. Мајеров етимолошки речник, а такође и разне чланке Н. Јокла.

[7] Die griech. Lehnw. im S.-Kr., стр. V.

дошло нам је посредним путем: преко романских или преко турског језика. Ако не узмемо у обзир ове посредне позајмице, онда се број новогрчких и средњегрчких позајмица у српскохрватском језику смањује на отприлике 200 основа.

Семантичке категорије говоре такође у прилог претежно књишког утицаја: највећи део речи које су ту забележене односе се на црквени живот и на државну администрацију, док релативно мали број речи означава појмове из човековог свакодневног живота.[8]

Али овакви закључци су у знатној мери последица избора извора: Фазмер уствари проучава скоро искључиво стари српски књижевни језик. Нажалост, овакав избор се етимолозима намеће данашњим стањем српскохрватске дијалектологије, која је досада још била прилично неразвијена. Нарочито је географија речи у источнијим областима Југославије још потпуно необрађена. Међутим, баш у Србији у ужем смислу треба првенствено тражити грчке народске позајмице, што је у пракси досада било занемаривано. Да је, например, Фазмер могао црпсти нов материјал из српских дијалеката (тојест из српскохрватских дијалеката који се говоре у Србији, нарочито на истоку и југу), проценат грчких народских позајмица у његовом глосару био би виши. И то се може тврдити тим пре што се у њему налазе и такве грчке позајмице које су потврђене на терену у разним областима Југославије много удаљенијим од грчког лингвистичког ареала него што је то случај са Србијом. Исп. напр. *meteh*, од μετέχω, у Црној Гори, *litar* од λυτάριον, у Далмацији, *panos*, од φανός, у Хрватској (в. Фазмеров глосар, s. v. v.) итд.

Два нам главна разлога налажу да се обратимо баш изворима који се односе на Србију. Пре свега, то препоручују географски разлози, пошто су српскохрватски дијалекти баш на терену Србије у контакту с македонским и бугарским језиком (као и с румунским и албанским), тојест с језицима који су под јаким грчким утицајем.

Друго, уз географске разлоге долазе и историски и културни разлози. Нарочито су источније области Србије учествовале у развитку „балканске“ градске цивилизације напоредо с Грчком, Бугарском, Македонијом и Румунијом. Ова балканска симбиоза се манифестовала — поред осталог — и на лингвистичком пољу, па су дијалекти источне и јужне Србије развили специфичне балканизме у заједници с македонским, бугарским, грчким, румунским и албанским језиком, као што је то већ добро познато.[9] Према томе је врло разумљиво што је иста средина изазвала и исте или скоро исте узајамне лексичке позајмице. И нарочито је балкански „оријенталски урбанизам“ дао свој печат томе развитку. То важи на првом месту за грчке позајмице, које у највећем

---

[8] Исп о. с., стр. 14-17.

[9] Општи поглед на те појаве даје K. Sandfeld, *Linguistique Balkanique*, Париз 1930.

броју случајева претстављају културне термине par excellence. Многобројне миграције су, затим, у турско време[10] разнеле ове позајмице и даље, преко граница Србије. Једном речју, ако се желе тражити новогрчке позајмице у српскохрватском језику, методски је најисправније тражити их на првом месту у Србији, а нарочито у њеним јужним и источним областима (према македонској и бугарској територији).

С друге стране, наравно, било је и грчких речи из црквеног језика које су продрле у савремени говорни српскохрватски језик. Па иако су уствари књишког порекла, оне данас излазе из оквира књижевне употребе, и због тога и оне подлежу испитивању у раду ове врсте.[11]

II.

Моја је овде намера да изнесем нов етимолошки материјал, нарочито из Србије, и да тако повећам — не претендујући на то да списак буде потпун — листу новогрчких и средњегрчких позајмица у савременом српскохрватском језику, и народном и књижевном, да бих могао дати слику о јачини и о природи овога утицаја.

На првом месту, ја овде додајем већ познатим етимологијама — известан број речи досада непознатих у етимолошкој литератури.

Затим за низ речи које Фазмер налази искључиво у старосрпским текстовима — додајем потврде о њиховој савременој употреби. Например грчка реч δίκελλα јавља се у старосрпском језику као *dikela* (в. Фазм., о. с., s. v.). Међутим се она може констатовати и у данашњим српскохрватским дијалектима, што је Фазмеру остало непознато (исп. мој списак који следује). И тако даље.

Најзад, тамо где је могуће, — ја допуњујем у географском и семантичком погледу Фазмерове податке, и дајем досад непознате гласовне и морфолошке варијанте.

---

[10] J. Цвијић, *Метанастазичка кретања, њихови узроци и последице*, СЕЗб. XXIV.

[11] И српска народна традиција добро је упамтила присуство нижег грчког свештенства и калуђера на нашој територији. О томе сведочи например ова народна приповетка, у којој се Грк калуђер који говори српски одликује „цакавизмом“:

Срете некакав бесан Турчин калуђера на путу, па притеравши к њему коња, повиче: „Шербеташче [напојницу, поклон], попе, закон ти!“ Калуђер, као уплашен, одговори: „*Оцу*, господару, *оцу*“. Па завуче руку за собом у бисаге, као да извади нешто, да му да; но место чарапа или чега другога, извади из бисага буздован на синџиру, па онако изненада потегне Турчина њим у главу, те га онесвести и обори с коња, па брже боље скочи и он на земљу, и стане га газити и бити буздованом по леђима; онда Турчин повиче: „Медет!“ А калуђер, бијући га једнако: „*Безаконице* један! Ко *це* ти угодити? Сад *истес сербета*, сад меда“. (Вук Караџић, Српске народне приповетке², Државна штампарија, Београд 1928, стр. 269. — Уредник М. Башић саопштава да је овако Вук забележио још у „Даници“ V за 1834 г., стр. 89).

Да бих саставио овај списак којим допуњујем Фазмеров глосар, послужићу се као изворима нашом етнографском литературом, а у извесној мери и лексикографском грађом Српске академије наука (в. скраћенице на крају чланка). Намера ми је била да покажем: а) да је досада познати списак ових позајмица могуће повећати, б) да су народске позајмице многобројније него што то изгледа по досадашњим испитивањима и в) да новогрчки утицај захвата у значајној мери и свакодневни материјални живот.

Ове операције су ми омогућиле да изнесем — ослањајући се на Фазмерову студију — следећу листу (сређена је по реду који важи за српскохрватску латиницу, да би се лакше могла поредити са Фазмеровим глосаром; усвојио сам уобичајену словенску латиничку транскрипцију, само сам додао знак *ə* да њиме означим полугласник неких наших говора, а понегде црногорско *ä*):

akör m. 'неушкопљен вепар', у Црној Гори (А). Од грч. ἄκουρος 'неушкопљен (о овну)'. Вероватно албанским посредством, из географских разлога, а такође и због пасторалног значења. Али у албанским речницима нисам могао наћи ову реч.

ambis m. 'провалија', од ἄβυσσος, али преко талијанског *abisso* (в. Vasm.). Фазмер зна за ову реч из Црне Горе; али је она уопште врло раширена у српскохрв. језику. Каже се *ambis* 'id.' у Херцеговини (СЕЗ XII, 196), у ужичком крају; у Жупи и око Копаоника; у јужној Србији (А), а такође *ȁmbis* и у српскохрватском књижевном језику (Р — К) и у Београду.

áminati vb. 'рећи amin; потврдити; слагати се с неким', *amīnāš* m. 'човек који се са свачим слаже, чак и кад није убеђен' (Р — К). И у Београду *áminovati*, али искључиво у пејоративном смислу 'слагати се с неким из ропске понизности'. То су домаћа образовања од *amin*, од ἀμήν.

angarija f. 'кулук', ист. Србија (А), *garija* 'id.', Тимочка Крајина (СДЗ I, 396; III, 180). Од грч. ἀγγαρεία, које Младенов сматра као „турско-грчку реч иранског порекла“ (Млад., s. v.). У сваком случају нам је варијанта *angarija* дошла из грчког.

áran, *ʰáran* adj. 'добар', Врање (СДЗ I, 208, 415), *áren* adj. 'id.', околина Призрена (СЕЗ XXXII, 58). Од грч. χάρις, као што је то већ констатовао Фазмер за црногорски облик *harno* adv. 'лепо' (s. v. harь).

ārīt[i] vb. 'бити захвалан; марити', Косово (Елез., s. v.), *arim* praes. 'захвалан сам, марим', јужна Србија (А). Идентично с претходним; исп. χαρίζω. Али образовање је домаће српскохрватско, настало вероватно наслањањем на домаћу реч *máriti*, која такође има оба значења: 'волети' и 'обраћати пажњу'. Исп. ст. срп. *harьnь* 'захвалан', *harnost* 'захвалност' (Vasm., l. c.) и *hariti* 'обраћати пажњу' (RJA).

arizujem, arizuvam, arisujem praes. 'поклањам; допуштам', ист. Србија (СДЗ I, 497; II, 103), *arižem* 'даривам цркву', у околини Ниша (СЕЗ XVI, 374); *orisnica* 'суђаја, вила која одређује судбину новорођенчету', североисточна Србија (СЕЗ XXXII, 398). Од грч. χαρίζω. Типови са *-z-*, *-ž-* почивају на грчком презенту, а тип с основинским *-s-* своди се на аорист. Промена $z > ž$ је српскохрватска (исп. инфитив *rezati* према praes. *režem* и сл.). — У Фазмеровом глосару само из старосрпских текстова.

ȁrhi-, од грч. ἀρχι-. Додаје се и домаћим српскохрв. речима и неким негрчким позајмицама ради грађења неке врсте пејоративног елатива. Тако од *lópov* (мађарског порекла) имамо *ȁrhilópov* 'врло велики лопов'; од *lénština* имамо *ȁhilénština* 'велика ленштина' (Р — К) итд. Префикс *arhi-* се употребљава и у београдском усменом говору; али очувано *h* = χ одаје књишко порекло. — Што се тиче варијаната *arki*-, *arci*-, *arči*-, које се употребљавају у западнијим областима Југославије, и оне се своде у крајњој линији на грч. ἀρχι-, али су нам дошле романским посредством (исп. Vasm., s. v.).

aro n. 'један погрдан израз', Врање (А), од χάρος. Очигледно идентично с македонским *haro* 'страшило, ђаво', које Таховски изводи од н. грч. [voc.] χάρο, од ст. грч. Χάρων (s. v.) Исп. такође *áro* 'несрећа; лење дете' у околини Скопља (СЕЗ VII, 436; А).

àspida f. од н. грч. ἀσπίδα (исп. Vasm., s. v.). Првобитно значење ове позајмице у српскохрватском је 'змија'. Осим Фазмеровог сведочанства исп. такође: *aspida* 'једна мала змија' у књизи Ч. Мијатовића „Цариградске слике и прилике" (Нови Сад 1901, 77), 'врста змије amodytes', потврђено од Ј. Панчића (Јестаственица I, Зоологија, Београд 1872, 212). Али реч све више добива метафорско значење 'зла жена, ксантипа'. То је и једино значење ове речи у Београду; а оно се налази и другде: *àspida* 'зла жена', Титово Ужице (А), *aspida*, у Новом Саду.

àvlija f. 'двориште', од αὐλή. У Фазмеровом глосару није означено да реч постоји данас у српскохрватском језику, али је врло обична и у наше време. Налазимо је код Вука: *àvlija* (s. v.), а такође, у истом значењу, и другде: у Славонији (ZNŽ XIX, 155), у Босни (И. Андрић, Приповетке, Загреб 1947, 212), у Херцеговини (СЕЗ XII, 82, 85), у Црној Гори (СЕЗ XXI, 434), у Тамнави (СЕЗ XVIII, 455). У неким крајевима Црне Горе *avlija* значи 'ограду око куће' (А). Боасен с правом вели да није неопходно претпостављати турско посредство (RES XXI, 173).

bucak m. 'врста буренцета с два обруча', источна Црна Гора (листић Етнографског музеја у Београду, бр. 1536), 'врста дрвеног суда за течност с грлићем и два обруча', Пећ (листић Етн. муз., бр. 8068), *bucaka* f. 'врло мало буренце с два обруча', Нова Варош у Санџаку (А). То је очигледно дериват од млетачкога *boza* (тал. *boccia*) 'врста суда', које се јавља у српскохрватском језику као *bȕca* (в. RJA, s. v.). Али деминутивно образовање на *-ak* m., *-aka* f. није ни романско ни словенско. То је уствари новогрчки деми-

нутив μποτσάκι (реч ми је позната од Г. Мајера, Ngr. St. II, 85), од μπότσα, које је такође талијанска позајмица. Али географија српскохрватских речи *bucak* и *bucaka* (источна Црна Гора, Санџак и Метохија) упућује на посредство албанског језика. И заиста, у гегиским говорима се налази облик *bucák* у значењу 'дрвени суд за воду' (Cor., s. v.); албанска реч се без икакве сумње своди на μποτσάκι. Супституција н. грч. *k'* (палаталног *k*) албанским *k* (а не *q*) објашњава се из албанских средстава (о алтернацији *к/q* у албанској морфологији в. код Н. Јокла, Idg. Forsch. XLIV, 53-59); а и мешање мушког и женског рода је такође објашњиво с албанског гледишта (исп. Јокла, Idg. Forsch. XXXVI, стр. 98 и д.), а немогуће у новогрчком и словенском.

bùklija f. 'врста дрвене флашице, употребљавају је нарочито просци' (Вук), *buklija* 'врста дрвеног суда', у Ресави и у околини Крушевца (А), 'суд за вино од 1—10 l.', околина Бољевца у источној Србији (СЕЗ XXXII, 179, 230), 'врста дрвеног суда' у околини Ниша (М. Милићевић, Краљевина Србија, Београд 1884, 108), 'суд за вино' у Млави (Народна керамика, Београд 1936, 28), 'суд с грлићем, који је украшен и који употребљавају просци', Хомоље (СЕЗ XIX, 148, 175), 'дрвен суд, суд за ракију', Војводина (А), 'суд за вино или ракију', Златибор и ужички крај (СЕЗ XXXIV, регистар; А; 'суд за ракију', Црна Гора (СЕЗ XXXVIII, 530), 'id.', Бока Которска (СЕЗ XX, 327), 'врста суда', околина Дубровника (ZNŽ III, 280; XXVII, 119), *bùklija* 'дрвен суд, суд за ракију', у Сарајеву (А). — Српскохрватска реч је од н. грч. μπουκλί (в. Р о м а н с к о г, Jahresber. des rum. Inst. za Leipzig XV, 17; Ф а з м е р а, Rocznik slawist. III, 276). Новогрчким μπουκλί, μποῦκλα итд. бавим се детаљно у једном чланку о неким српскохрватским терминима за реципијенте, који ће изићи у једном нашем научном часопису.

bùr̥ati vb. 'мутити (течност)' (Вук). Можда од н. грч. μπουρλιάζω, које има исто значење. Г. Мајер изводи μπουρλιάζω од тал. *imbrogliare* (Ngr. St. IV, 62); али исп. и српскохрватско *br̥ati*, које има исто то значење, и које би са своје стране могло бити извор новогрчке речи. Али је ово експресивна реч.

cȁpat[*i*] 'умрети', с пејоративном нијансом у значењу, на Косову (Елез., s. v.). Од н. грч. ψοφῶ 'црћи'. Промена *ps-* > *c-* је српскохрватска дијалекатска појава (напр. као у *pseto* > *ceto*). Исп. албански *cof* 'црћи', које се изводи од истог новогрчког глагола (в. Мајера, EW, 442). Прелаз *o* > *a* ће ваљати објаснити експресивним карактером ове речи.

civun m. 'дрвена цев у млину', околина Ниша (СЕЗ XV, 78). Од н. грч. σίφων, σιφοῦνι. Промена *f* > *v* је, наравно, српскохрватска, а σ- је измењено у *c-* (*ц-*) под утицајем једне словенске речи с којом је народна етимологија измешала грчку реч. Уствари је у питању контаминација грч. σίφων са слов. *cev* (*cěvь*). Сличан развитак се може утврдити за реч *civka* 'цев кроз коју се пије', Тимочка Крајина (СДЗ III, 193). То је уствари српскохрв. деми-

нутив *cevka* (исп. *cevčica*), с измењеним *e* у *i* или под утицајем исте грчке речи или под утицајем њеног српскохрватског продужења (*civun*). — Ја се не могу сложити с оним што о пореклу словенске речи говоре Младенов и Таховски (s.v.v. цифунъ, цифон).

cr̥ga 'покровац од шарене вуне', Сврљиг (А); *crga* 'покровац од шарене вуне; шатор', од турског *tšergɛ* 'вунени покровац', али примљено посредством новогрчког τσέργα (исп. Мајера, EW, 440). Ово посредство је потребно претпоставити због тога да би се објаснило *c*- (*ц*-) место *č*- у словенском (и у албанском: *cergë*). Испадање вокала испред *r* уобичајено је у грчким позајмицама у српскохрватском језику (исп. τράπεζα > *trpeza* итд.).

ćèlija f., од средњегрчког κελλίον, -ία, н. грч. κελλί (исп. Vasm., s.v.). У Фазмеровом глосару налазимо само значење црквеног термина које потврђује Вук: 'калуђерска собица'. Али је реч врло раширена у савременом књижевном језику, где је добила разна лаичка значења: 'собица у затвору или у лудници; окце у саћу; преградица у живој материји' (Р—К), 'најситнија јединица политичке организације' (по мојем сазнању). Овде је пред нама уствари један „европеизам" (*cellula*) чије је значење било пресађено на реч *ćelija*, узајмљену непосредно из грчког језика. — У Шумадији *ćelija* значи врсту привремене зграде подигнуте у порти или школском, судском дворишту у којој богати сељаци о светковинама приређују даћу (СЕЗ XV, 152).

ćepàriz m., *ćepèriz* 'кипарис', Бока Которска (Вук; С. М. Љубиша, СКЗ XXVII, бр. 177, речник; А). Од н. грч. κυπαρίσσι; али гласовни и географски разлози упућују на албанско посредство. Осим варијанте *qiparis*, коју познаје Мајер (EW, 228) и која је најближа новогрчкоме супстрату, у албанском језику постоје и варијанте *qeparis* (Српскохрватско-албански речник, Тирана 1947, 392) и *qeperiz* (Cor., 164). Нарочито крајње српскохрватско -*z* за грч. -ς говори о томе да нам реч није дошла непосредно из грчког (в. Фазмера, о. с., 29; *martoloz* од ἁμαρτωλός је дошло преко турскога *martoloz*, тако исто и *papaz* од παπᾶς преко једног турског посредног облика, итд., Vasm., s.v.v.). — Код Фазмера се налазе само старосрпски облици *kiparisь*, *kifarisь*; савремене варијанте *čempres*, *cempres* итд. показују својим *č*-, *c*- да су посредне позајмице, примљене преко талијанског *cipresso*. — Тип *čempriz* 'орнаменти на хаљини у виду кипариса', у Црној Гори (СЕЗ XII, регистар), претставља контаминацију између облика *ćeperiz* (од *qeperiz*) и *čempres* (од *cipresso*). — Постоји, најзад, у књижевном језику књишки облик *kīparis* (Р—К), који је уствари наставак средњевековнога *kiparisь*, позајмљеног непосредно из средњегрчког.

ćeràmida f. 'цреп', од н. грч. κεραμίδα (:κεραμίδι). — Код Фазмера се налази и варијанта *ćerèmida* (од Вука; с Косова), коју, међутим, он не сматра као позајмицу од турског *keremit* 'опека'. — Уствари је *ćeràmida* облик књижевног језика (исп. Вука); данас је реч помало већ застарела. Такође се и на северу и западу

Србије налази само варијанта с *-a-*; *ćeramida* у Шумадији (СЕЗ XV, 139), у Млави (СЕЗ V, 432), у Драгачеву (СЕЗ VI, 346, 347); па и у средњем Поморављу се каже *ćeramiǧija* 'занатлија који прави ћерамиде', напр. у Расини (СЕЗ XLII, 34). Напротив, на југу (в. примере код Фазмера) и на истоку (исп. *ćeremiǧilək* 'ћерамиџиски занат', Заглавак у Тимоку, СЕЗ XX, 16) налазе се само примери с *-e-* м. *-a-*. А, као што је познато, турске позајмице — које су рецентније од грчких — треба тражити у првом реду баш на југу и истоку Србије. Према томе је варијанта *ćeramida* непосредна позајмица из грчког језика, док облик *ćeremida* изгледа да је дошао преко Турака или бар да је измењен под утицајем турске речи *keremit*.

ćȅsār m. 'немачки или бечки цар' (Вук). Као што је познато, ова реч је много пута претресана у етимолошкој литератури; али ако Фазмер изводи старосрпску реч *kesarь* (дворска титула) од средњегрчког Καῖσαρ (од *Caesar*), онда нема разлога не претпоставити исти извор и за *ćesar*. Реч је данас застарела и не употребљава се више у свакодневном говору, али је врло честа у народној поезији.

ćīrica m. 'дечак у служби код неког трговца', у Београду по Вуку, али данас застарела. То је деминутив од *ćir* 'грађанин, трговац', које се данас употребљава само на југу Србије (исп. Vasm., s. v. кӱрь), али која је по варошима у Србији била врло раширена у XIX веку и употребљавала се нарочито за означавање грчких и цинцарских трговаца. Од грч. κῦρ, κῦρις (исп. Vasm., l. c.). Семантичка опозиција између појма 'грађанина, трговца' и појма 'дечака који ће то тек постати' изражена је у речи *ćīrica* деминутивним суфиксом. Тачно исту семантичку и морфолошку еволуцију налазимо код корадикалнога српскохрв. *čirāk* 'слуга, момак' (Вук), које се, дабоме, изводи од н. грч. κυράκι истога значења; само се *č*(*i*) за н. грч. κ(υ) не може схватити као нормална замена.

dafina f. 'дрво elaeagnus angustifolia', од н. грч. δάφνη (в. Vasm, s. v.). Ово се дрво назива такође и *grčka vrba* (Р-К). Додајем да реч постоји, у облику *davina*, на Косову (СЕЗ VII, 212). И у Београду се употребљава *dàfina* у истом значењу.

dikela f. 'врста мотке с две куке постављене на истој страни', Црна Гора, *dikīḷa* 'id.', Бока Которска (Štok., 232). Решетар налази етимологију ове речи: од н. грч. δίκελλα. — Фазмер познаје само *dikela* 'мотка' из једног старосрпског текста (XVII в.); али, као што се види, реч је сачувана до данас у српскохрватским дијалектима. — Варијанта *dikiḷa* је добила своје *-ḷ-* м. *-l-* наслањањем на неки домаћи суфикс.

disage f. pl. 'бисаге', у околини Ниша (СЕЗ XVI, 32), *disázi* m. pl. 'id.', Пирот (СДЗ I, 203, 666). Као и буг. *disági*, макед. *disagi disaʒi*, рум. *desagă*, — од грч. δισάκκι (исп. Бернекера, *Slavisches etymologisches Wörterbuch*; Tax., s. v. дисаги), али изме-

шано с романским облицима који имају *-g-* место *-k-* (исп. с.-х. *bisage* ʻid.ʼ). Српскохрватска варијанта са *-z-* и македонска варијанта са *-ʒ-* објашњавају се флексијом словенског мушког рода.

dropļika f. ʻводена болестʼ, Косово (СЕЗ L, 210), *trūpika* ʻid.ʼ, Дубровник (Štok., 301), *dropļika* ʻтуберкулозаʼ, у околини Призрена (СЕЗ XXXII, 398), *tropļīka* ʻврста тешке болести налик на туберкулозуʼ, Косово (Елез. II, 341). Своди се, без икакве сумње, на грч. ὑδρωπικιά, како утврђује Г. Мајер за српскохрв. *tropika*, рум. *dropică*, алб. *dhropiqī* ʻводена болестʼ (EW, 87), само је у српскохрватским дијалектима измењено под утицајем домаћега глагола *tŗpěti* ʻпатитиʼ. Албанска реч *tërpí* (*–ja*) ʻid.ʼ примљена је из словенског или, боље рећи, претставља девербатив од поменутог словенског глагола, али је сачувала значење грчкога ὑδρωπικιά. — Одакле Мајеру српскохрватски облик *tropika*, нисам могао сазнати. А што се тиче дубровачкога облика *trupika*, он може претстављати латински тип *hydrópica*, као што хоће Решетар (l. c.), али је морао бити — због *t-* м. *d-* — такође помешан са слов. *tŗpěti*. Најзад, значење ʻтуберкулозаʼ (од првобитног ʻводена болестʼ) лако је разумети ако се узме у обзир да су у оба случаја у питању тешке хроничне болести (исп. ниже *kangara* с двојаким значењем: ʻракʼ и ʼсифилисʼ, s. v.).

drūm m. ʻпутʼ, од δρόμος. Фазмер скреће пажњу на то да реч мора бити ретка на Јадранском Приморју, што је тачно. Западна половина Југославије не познаје ову реч (тамо се у истом смислу употребљава реч *cesta*); али је зато она на истоку у стандардној употреби, па улази и у књижевни језик (в. Р-К, s. v.) — Исп. такође у Качеру (југозападна Србија) *drum* у значењу ʻнасипʼ (Павл., 42).

fandać m. ʻбуктињаʼ, у околини Призрена (А), *handać* ʻсвежањ сена; бремеʼ, у Херцеговини (А). Од н. грч. βαντάκι, чији ми је географски ареал, нажалост, непознат. Г. Мајер налази ово dem. образовање на Церигу, у значењу ʻбреме дрва за горивоʼ, и изводи реч из талијанског *banda*, које познаје и значење ʻсвежањʼ (Ngr. St. IV, 57). Због словенског *f-* за β-, а и због географских разлога, морало би се мислити на албанско посредство. Исп. у албанском *vandák* ʻсвежањʼ (Cor., 226). Варијанта с иницијалним *h-* настала је на словенском терену: после испадања *v-* у хијату развила се — по принципима фонетике неких херцеговачких говора — нека врста аспирације (приближно обележена знаком *h*).

filíja f. ʻкришкаʼ, Врање, Призрен (А), *filija* ʻкришка сираʼ, Црна Гора (ГЕМ VI, 60); *velija* ʻкришка сираʼ, око Бољевца (источна Србија), *vilija* ʻid.ʼ, Левач, Темнић, Белица (СЕЗ XXXII, 121; LVI, 34), *velija* ʻкришка (јабуке, дињеʼ)ʼ, Дучаловићи у Драгачеву (А); *velìjati*, *iz-velìjati* vb. ʻисећи на кришке (јабуку, крушку)ʼ, Шумадија (А), *iz-velìjati* ʻid.ʼ, Дучаловићи (А); *is-filât*[i] ʻисећи на кришке (напр. дињу)ʼ, Црна Гора (А). Као што каже Фазмер за српскохрв. *felīja* ʻкришкаʼ на Косову, то је н. грч. φελλί (ὀφέλλιον,

од лат. *offella*). Како се види, реч је раширена на великој територији у нашим дијалектима. Због пасторалног значења ('кришка сира') може се мислити — бар у једном делу ових случајева — на румунско посредство. Румуни насељени у северној Србији кажу такође *felia de brînză* 'кришка сира' (СЕЗ II, 97).

fīra f. 'снет у житу; остатак при каљењу', Косово (Елез. II, 410), 'уродица у житу', Левач и Темнић (СЕЗ XXXII, 14). Од н. грч. φύρα, од које је такође и алб. *firë* 'талог, шљам, згура' (исп. Мајера, EW, 105).

furńa f. 'пећ; пекара', Врање (А), Лесковац (А); *furma* 'пећ', Црна Гора (А); *vurńa* 'id.', у околини Ниша (СЕЗ XVI, 52), 'цигларска пећ', Расина (СЕЗ XLII, 153). Од н. грч. φοῦρνος, дијал. φούρνα, које је са своје стране из романског (в. за етимологију грчке речи Vasm., s. v. furuna). Исп. буг. (l. c.) и макед. *furna* (Tax, s.v.). Српскохрватско *v-* за *f-* је, дакако, нормално; облици с очуваним *f-* су сасвим рецентне, још непосрбљене позајмице. Али *-ń-* за грчко -ν- не може се објаснити гласовним путем од φούρνα, јер грчко -ν- иначе остаје у српскохрватском језику као *-n-* (в. Vasm., 25). У питању је, дакле, или аналошка измена, можебити под утицајем речи са суфиксом *-ńa* као што је *radńa* 'трговачки локал' (исп. *furńa* 'пекара') или можда пре грчко φουρνιά f. као супстрат. По Димитракосу (s. v.) φουρνιά је народска реч и значи 'количина дрвета која одједном стане у пећ или која се сваки пут убацује ради печења'.

gùmati vb. 'прождирати' (Вук), *nàgumati se* vb. 'накупити нечега, нагомилати' (ibid.), *gümāč* m. 'прождрљивац', *gümača* f. 'прождрљива жена', Црна Гора (А). Од н. грч. γέμω 'напунити', γιομίζω 'напунити, напунити се', γιοματίζω 'ручати'. Исп. и алб. *kumë* 'напунити врећу' (Cor., 87) с н. грч. γόμος 'бродски терет'. Изгледа да образовање српскохрв. глагола почива на грчким придевима γιομάτος, γεμάτος; али *g-* за γ(ι) — није јасно.

gūsār m. 'разбојник; пират', Бока Которска (Вук); *gūsār* 'пират' такође и у књижевном језику (Р-К). У Фазмеровом глосару (s. v. kursarь) налази се за савремени српскохрватски језик потврђен само облик *kùrsar*, који је позајмљен од тал. *corsaro*. Али што се тиче ст. срп. облика *kursarь*, Фазмер га објашњава средњегрчким κουρσάρ(ι)ος) 'пират', док за старосрпске варијанте *gusarь*, *gurьsarь* поставља питање одакле су добиле своје *g-* наместо *k-*. Ово *g-* изгледа да се дугује грчком изговору: исп. н. грч. γρουσάρος 'пират' (облик код А. Тумба, *Handbuch der neugriechischen Volkssprache)*.

inka f. 'левак', у централном Поморављу; у Врању, у Призрену (А), *īnka* у Србији може значити и 'тиква с дугим грлом која се употребљава као суд за течност' (А). Реч се, заједно с макед. *inka* 'левак', изводи од грч. χῶνι (исп. Tax., s. v.) Аромунски такође *hîncă*, алб. *hinkë*, *hingë*, *inkë*. — Постоји и варијанта

vunїja, опет у значењу 'левак', Врњачка Бања (Arch. f. slav. Phil. XXV, 218), Расина (СЕЗ XLII, 16), околина Ниша; разни крајеви у источној Србији (A), *funija* 'id.', Алексинац (A). У Тимочкој Крајини *vunija* је добило значење 'долина, клисура' (СЕЗ XL, 504). То је н. грч. χωνί(ον). Српскохрв. реч је идентична с макед. *funija*, *hunija*, *unija* 'левак', које Таховски изводи од грч. χωνή = χῶνος, али преко турског (s. v. hunija). Гласовни разлози, међутим, претпоставку о турском посредству не чине обавезном. — Најзад, у околини Бољевца (ист. Србија) постоји и варијанта *vinka* у истом значењу 'левак' (СЕЗ XXXII, 234). То је очигледно облик настао контаминацијом између *inka* и *vunija*, јер се секундарно *v-* пред палаталним вокалом не би могло развити гласовним путем у хијату у српскохрватском језику.

ispolaj! 'уздрављу, живео' (при здравици) итд. У Нишу се каже *ispolaj na gospoda* 'хвала богу' (Сремац, СКЗ XXXIV, бр. 227, стр. 64, 70), а у околини тога града такође *ispolaj ti* 'нека је са срећом, живео' итд. (СЕЗ XVI, 126). Овај израз се изводи од новогрчког израза εἰς πολλὰ ἔτη, који је из црквеног језика прешао у свакодневну употребу. Исп. такође буг. народско *spoláj*, *spolájti* и макед. *spolaj*, *pospolaj* 'хвала' (Млад., Тах., s. v. сполај). Облик *ispolajti* је био схваћен у словенским језицима као *ispolaj* + *ti*, тј. као домаћи императив (*pevaj*! и сл.) праћен дативом личне заменице *ti*; тако се крајње *-ti* одвојило. Исп. *ispolaj na gospoda* (в. Млад., l. c.).

izograveno n. adj. 'украшено', Тимочка Крајина (СДЗ I, 148). То је уствари трпни партицип с наставком *-en-* од глагола **izograviti*, **izografiti* 'насликати'; глагол *izografisati* 'намалати црквене зидове', који се изводи од ср. грч., н. грч. ζωγραφίζω, стварно је потврђен у старосрпском језику (Vasm.). Српскохрватски облик је сложен од префикса *iz-* и од **zografisati*, очуваног, напр., у македонском *zografisam* 'сликам' (исп. Тах., s. v.).

jagurida f. 'незрело грожђе', Врање, Власотинце, Лесковац; Пирот и Тимочка Крајина; Ниш; *jagurida* 'id.', Пчиња; Жупа; Ресава; Шумадија; Студеница; *jagorida* 'id.' у околини Призрена; *jagurina* 'id.', у истом крају (све су потврде из A); *jagurida* 'трећи плод у винограду', Левач, Темнић (СЕЗ XXXII, 45); *jagurїda* 'ситно и кисело грожђе од којег се прави сирће', Левач, Светозарево и Крушевац (A), *jagurida* 'дивља лоза', у околини Алексинца (A). Од н. грч. ἀγουρίδα (исп. Vasm., s. v.). За географију ове речи у другим балканским језицима в. Сантфелда (o. c., 23). — Реч добива у српскохрватском језику и метафоричко значење 'тврдица', у Врању (A), у Нишу (Сремац, СКЗ 55, стр. 191), у грађанској средини у Крагујевцу (A), и у неким другим крајевима. — Варијанта *jagurina* садржи с.-х. пејоративни наставак *-(ur)-ina*, који је дошао на место грчког наставка *-ίδα*, што показује да су српскохрватски говорни претставници осетили пејоративно значење грчкога наставка.

janikara f. 'име једног фантастичног чудовишта, названог друкчије čumina sestrá', Ниш (СДЗ I, 392). Као што се види, то је женско митолошко биће. Од н. гр. γυναῖκα. Исп. народски н. грч. γυναικάρα 'жентурача; мушкобања' (Димитракос, s. v.), н. грч. дијал. (саракачански) *jinikára* 'погрдна реч за жену', која садржи пејоративни наставак *-ara* (в. Скока, Гласн. Скопског научног друштва III, 167). С овим речима је идентична македонска реч *jenikara* 'пришт', Ђевђелија (СЕЗ XL, регистар) и алб. *janikare* 'id'. (Cor., 62).

jelej m. 'уље за кандило', Тимочка Крајина (СЕЗ XL, 434). Код Фазмера се налази само ст. срп. *jelej* 'уље', од ср. грч. ἔλαιον (s. v.).

jeremičak m. 'цвет daphne blagayana', напр. у Србији (RJA, s. v.), 'један планински цвет', Пљевља (СДЗ III, 123). Бесумње од грч. ἔρημος, ἐρημικός 'усамљен', али — због *-e-* за -η- — не непосредно· Исп. такође алб. *jeremī* 'усамљено место', 'усамљена особа' (Cor., s. v.). Према томе је овај цвет који расте у планинама добио своје име по својој усамљености ('усамљен цвет').

jȅres f. (Р-К). Реч се данас употребљава да изрази појам политичке или научне инортодоксности, и уопште се овим именом назива све што отступа од уобичајеног схватања (l. c.). У ст. срп. језику налазимо *jeresь* у религиозном значењу, од грч. αἵρεσις (Vasm.). Савремена српскохрватска реч је у формалном погледу продужење средњевековнога израза, али је добила, као што се види, и сасвим лаичка значења. Каже се такође и *jerètik* (Р-К), што такође значи и 'политички дисидент; човек чудних схватања'.

kacīja f. 'ватраљ', Косово (Елез., s. v.), *kacija* 'id.', Лесковац, Власотинце, Ниш (А; исп. такође RJA, где се означава конструисани акценат: *kàcija*), *kacija* 'id.' у околини Призрена (А). Од н. грч. κατσί(ν) 'id.'; грчка реч је начињена према κάτσα 'тигањ, шерпа', позајмљеном од тал. *cazza* (Ngr. St. IV, 35; такође и Мајер, EW 182; REW[2], s. v. cyathos и стр. 796). Македонски исто тако *ka(t)cija* [зашто *-t-* ?!] 'ватраљ', напр. у Ђевђелији (СЕЗ XL, регистар). Исп. и алб. *kacī(-ja)*, аромунски *căția* (о. о. с. с.). Новогрчко порекло словенске, румунске и албанске речи осигурано нам је једино наставком *-ija*, који је уствари грчко деминутивно образовање.

kakarizati vb. 'кокодакати', Црна Гора (А). Реч припада категорији експресивних израза; али јој је образовање грчко: од κακαρίζω. Бесумње албанским посредством; исп. алб. *kakarís* 'id.', које Г. Мајер изводи од исте грчке речи (EW, 166), *kakariz* (С. Е. Ман, An Historical Albanian-English Dictionnary, 1948, s. v. kakaris).

kaluđer m. од καλόγερος (в. Vasm.). Додајем *kaluđer*, име једне врсте печурака, Бољевац (СЕЗ XXXII, 207), *kaluđerka* f. 'id.', Шумадија (Павл., 64).

kamara f. 'соба, остава'. Фазмер наводи по Вуку *kàmara* (старији акценат *kamàra*) с Јадранског Приморја, и сматра овај

облик, као и старију варијанту *kòmora*, позајмицом од грчког καμάρα 'свод'. Мѣсто акцента баш и оправдава ово објашњење (в. Vasm., s. v.). На истоку Србије, тамо где талијански утицај није вероватан, заиста се налази реч *kamára* 'id.', с акцентом на средњем слогу —у Тимоку (СДЗ I, 392). — Напротив, црногорски облик *kȁmara* (СДЗ III, 40; IX, 260) почива на романском прототипу *cámara*, с акцентом на првом слогу, као што се, уосталом, и н. грч. κάμαρα 'соба' изводи од овог талијанског типа.

kȁmatan adj. 'добар' (Елез. I, 275), *kamatan* 'здрав, јак, крепак', у Србији (А), 'снажан, јак, чврст, тврд (о човеку)', у Црној Гори (А); *kamatovati* 'радити', у Херцеговини и Далмацији (А). Од средњегрчког κάματον 'рад' (ст. грч. κάματος), новогрчког κάμω 'радити', καμαρώνω 'добро радити; бити поносан'. Исп. такође македонско *kamaten* adj. 'скроман, поштен, учтив' (А).

kàngara f. 'рак (болест)', Шумадија (А), *kȃngara* 'сифилис', Херцеговина (А). Од н. грч. κάγκαρον 'рак', које је са своје стране позајмица од млетачког *cancaro* (в. Ngr. St. IV, 29). Претпоставка о новогрчком језику као посреднику неопходна је да би се објаснила промена $k > g$. Наставак -καρον, тал. *-aro* био је схваћен у српскохрватском језику као домаћи пејоративни суфикс *-ara* (исп. *ļudeskara* и сл.) и на тај начин је реч постала у нас женског рода.

karavija f. 'каранфил, dianthus caryophilus', Левач, Темнић (СЕЗ XXXII, 20). Од грч. καρυόφυλλον (остале варијанте в. код Vasm., s. v. karamfil). Облик *karavija* је постао од старијег **karavil*, **karafil* и почива вероватно на турском типу *karanfil*.

kata, *kata-* (префикс) 'сваки', од грч. κατά 'по'. Исп. Vasm. за старосрпске примере. Реч се данас употребљава на југу Србије. У Врању се говори *katalétkiña* f. 'жена која рађа сваке године' (А), од *kata* и слов. *lěto*. У Пчињи *kata utro* значи 'свако јутро' (СЕЗ VI, 137). Исп. грч. καθ' ἡμέρα(ν) итд. Македонски такође *kata utro* 'свако јутро' (в. Тах., s. v. ката). Значење „сваки" развило се из дистрибутивног значења словенског *по*.

kèdar m., од κέδρος, није искључиво старосрпска реч, него се налази и у савременом српскохрватском језику. Она је изостала код Вука вероватно случајно, пошто се иначе налази често у народној поезији: исп. назив песме „Саградићу шајку од сувога *кедра*". Употребљава се, уосталом, и у српскохрв. књижевном језику (Р-К), што је врло разумљиво с обзиром на њено порекло: *k-* место *ć-* говори о томе да је она књишког постања (исп. ст. срп. *kedrь* 'id.' — Vasm.).

kiparis. В. s. v. *ćepariz*.

klisar m. 'православни црквењак', Косово (СЕЗ VII, 328). То је дериват од грч. ἐκκλησία (в. Млад., s. v. клисаръ). Таховски није у праву кад изводи македонско *klisar* 'црквени службеник' од грчког ἐκκλησιάρχης (s. v.): томе се противе и значење и

гласовни разлози. Остало би још само да се објасни образовање словенске речи.

kȍkalo n. 'велика кост', Косово (Елез. I, 301), 'кост', Крушевац; Тимок (А); *kokȁlo* 'кост, кост с месом', Левач, Темнић (А); *kókalo* 'комадићи меса и костију што отпадну у кухињи при сечењу', Ужичка Пожега (А). Заједно с макед. и буг. *kokal* m. 'кост', од н. грч. κόκκαλον (в. Тах.; Млад., s. v.). Облик с акцентом *kȍkalo* слаже се с κόκκαλον; а акценатски тип *kokȁlo* биће настао по аналогији на оне речи с домаћим наставком *-ȁlo* које имају акценат на томе суфиксу (исп. дијал. *blebetȁlo* m. итд.).

kombost m. 'неко јело с купусом; рђав глас', Драгачево; *kombos* m. 'чорба од киселог купуса', Херцеговина; 'прекувано јело', Врање; 'галама, вика, врева', Ресава (в. мој чланак у Нашем језику III, н. с., 328). Као што сам констатовао (l. c.), Младенов је с правом извео буг. *kombos*, *kombus* (сличног значења) од лат. *compositum* путем новогрчког посредства. По Димитракосу је н. грч. (народно) κομπόστα 'компот од воћа, воће кувано са шећером' (s. v.). Географске српскохрватске прилике (више на истоку Југославије неголи на западу) потврђују такво схватање. — Овде додајем неколико корадикалних глагола, такође ограничених на источније области Југославије: *kombèsati* 'сећи на велике неправилне комаде', Драгачево; *ras-kombosati* 'исцепати', Шумадија; *kombȍsat*[*i*] 'сећи, цепати, лупати', Ресава; *kumbùsati* 'сећи на комаде', М. Пожаревац (А). Да би се објаснило значење глаголâ, треба поћи од значења 'прекувано јело' (исп. напред).

kopán m. 'пилећи батак', Врање и Власотинце (А). Заједно с македонским *kopan* 'id.', од н. грч. κόπανον, κόπανος 'маљ и сл.' (исп. Тах., s. v., а за значење Младенова, s. v. копани). Реч се налази у македонском језику и у значењу 'маљ и сл.' (в. Тах., l. c.).

kóram m., *-rma* 'трбух', Левач (RJA), околина Крушевца; Темнић (А); Топлица (А), *kóram* 'id.' (с призренско-тимочким експираторним акцентом), Тимочка Крајина (А); *korm* m. 'утроба', Заглавак у ист. Србији (А); *kóram* (дугоузлазни акценат) 'трбух трудне жене', Ресава (А), *kormȁt* adj. 'трбушаст', Тимок (А); *is-kormim* praes. 'ишчупам утробу (нарочито о риби)', околина Зајечара (А); *kȍrmata* adj. f. 'трудна', Левач, Темнић (А; СЕЗ VII, 16; СЕЗ XIII, 392), *kormáta* 'id.', Звездан код Зајечара (А). Од грч. κορμός, κορμί 'тело', као и макед. *korem* 'трбух', буг. *korém* m. и *kormé* n. (в. Тах., s. v.; Млад., s. v. коремъ). Исп. и алб. *kurm* 'тело, трбух', од исте новогрчке речи (Мајер, EW, 216). — Овамо иде и алб. реч *kurmagjak* 'крвавица' (дословно „утроба с крвљу"), коју је Г. Мајер погрешно желео да изведе од слов. *kr̥ma* 'храна' (о. с., 216).

kostadinka f. 'старински новац, нађен у рушевинама неког града', Заглавак у ист. Србији (СЕЗ XX, 111), 'византиски новац назван по Константину Великом, ископан из рушевина старог града', Тимок (СЕЗ XL, 419). Од имена цара: Κωνσταντῖνος, са нормалним

-d- за новогрчко -ντ- (исп. и мушко име код Срба *Kostadin,* које је данас застарело).

kotobániti se vb. 'држати се као бан' [тј. бити уображен, правити се баном], у Црној Гори (Вук, s. v.). То је деноминатив од ст. српског *kotopanь* 'поглавар', које Фазмер изводи од средњегрчког κατεπάνος (исп. средњелатински *catapanus* 'капетан', од κατεπάνω). Али је -π- измењено у *-b-* под утицајем српскохрв. речи *bȃn* m. — Касније је од *ban*, такође у Црној Гори, начињен нов деноминатив *bániti se* (Вук); образовање овог последњег је и утицало на стварање облика *kotobániti se.*

krondir m. 'врста суда за вино', у околини Ниша (СЕЗ XVI, 67). Као што се може видети код Фазмера, бугарско *krondír*, *krondil* идентично је са српскохрв. *kondir* 'id.', које је, уосталом, врло раширено у нашем језику (Vasm., s. v. kondir). Али је, ето, и варијанта с иницијалним *kr-* такође позната и код нас; налази се и у македонском језику, напр. у Ђевђелији: *krundirče* dem. 'врста оловног суда за течност' (СЕЗ XL, регистар). Од н. грч. κροντήρι итд. (Vasm.), насталог, вероватно, укрштањем с речју κροσσός, која има слично значење.

kukla f. 'лутка', у источној Србији (Vasm., s. v.). Фазмер сматра акценатску варијанту *kùkla* (узету из RJA) као позајмицу од турског *kukla* 'id.', која се, са своје стране, изводи од н. грч. κούκλα. По њему би о таквом пореклу српскохрватске речи говорио акценат *kȕkla*, који се своди на старије **kuklȁ*. Међутим је тип **kuklá* немогућ у источној Србији; истина, ови говори познају у принципу окситонезу, али се она ограничава на неке друге облике (тако да је старо *vodȁ* тамо измењено данас у *vóda*, никад у **vodá*). Према томе ће *kùkla* претстављати у акценатском погледу вештачку конструкцију, чесгу у RJA. Напротив, у једном мојем чланку (Н. Јез. II, н. с., 214) види се да је мѣсто акцента ове речи у источној и јужној Србији увек на првом слогу: *kúkla*, у Пироту, у Нишу и у Врању (тј. *u* с кратким експираторним акцентом тамошњих говора, који не мора да је обавезно настао преношењем с краја). Нема, дакле, гласовних разлога због којих би се у случају речи *kúkla* оспоравало новогрчко κούκλα као непосредан извор, иако је теориски могуће и турско посредство. — Исп. у источној Србији **skuklim* praes. (трпни партицип *skuklil*) 'склупчати се, савити се', идентично с *kukla* (l. c. у мојем чланку).

kȗndra f. 'старинска ципела; ципела', Косово (Елез. I, 308, 342; СЕЗ VII, 216), *kúndra* 'ципела', Врање (А), *kȏndra* 'id.', Црна Гора (А). Реч је идентична у крајњој линији са српскохрв. *kondura* 'ципела', које се изводи од н. грч. κουντούρα 'патика' (в. Vasm., s.v.). Варијанта *kundȗra* (l.c.) слаже се у погледу места акцента с грчком речју, што није случај са *kȏndra*, *kȗndra* (и *kúndra*, с кратким *u*), које показује акценат на првом слогу. Међутим у албанском језику, осим варијанте *kondúrë* 'женска патика', коју бележи и Фазмер (l.c.), налазимо и варијанту *kúndër* 'ципела' (Cor.,

s.v.), која се одлично слаже са српскохрватским *kûndra* итд. Овде, дакле, имамо посла с једном грчком речју примљеном преко албанског језика. Географија такође говори у прилог ове етимологије. — Што се тиче, пак, овога албанског облика (*kundër*), ни он сам није непосредно примљен из грчког, него је ушао, исто као и буг. *kúndura* f., *kúndur* m., из турског (исп. Млад., s.v. кундура).

lamńa 'чудовиште', око Алексинца (в. мој чланак, Н. Ј. III., н.с, 392). Додајем ову потврду примерима наведеним код Фазмера (s.v.) Од н. грч. λάμια, као што утврђује Фазмер. Али промена *mį* у *mń* не мора се заснивати на новогрчком дијалекатском облику λαμνιά, како он претпоставља, пошто баш у дијалектима источне Србије такође постоји гласовна промена *mį* > *mń*: исп. у њима *zemńa* од старијег *zemja* (а ово од још старијег *zemļa*, које је и облик књижевног језика). Исп. исто тако и *Dàmńan* од Δαμιᾶνος, *tàmńan* од θυμίαμα.

laúsa f. 'породиља', Врање (А), *ļaûsa* 'id.', Косово (Елез. I, 356). Од грч. λεχοῦσα, λοχοῦσα, можда преко турског *lohusa* (в. Х. Барића, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор XV, 282).

lît adj. 'ретко ткан; несолидан', Косово (СЕЗ VII, 174; Елез. I, 366); Параћин (А), *lit* 'редак (каже се за тканину која не садржи памучне конце)', Врање (А); *lîto* adj., кад је реч о ткању (Елез. I, 366), *lĩto* 'id.', околина Крушевца (А); *lĩta* f. 'танка хаљина', Ресава (А), *litak* (-tka) m. 'нека женска хаљина', Округ врањски (RJA, s. v.). Од грчког λιτός (в. Тах., s.v. литовина).

liturgija f. 'славски колач', Левач, Темнић (СЕЗ VII, 76), *leturgija* 'колач који се меси за Ђурђевдан', околина Бољевца у ист. Србији (СЕЗ XIV, 62), *liturđija* 'славски колач', Призрен (ГЕМ VI, 28). Од грч. λειτουργία; али у Фазмеровом глосару (s. v. *leturđija*) налазимо само значење 'црквена служба' и 'нафора'. Варијанте са *-gi-* за -γι- своде се на књишки изговор (исп. ст. срп. *liturьgija*, Vasm., l.c.), док промена -γι- > *-đi-* почива на типу карактеристичном за δημοτική.

mađer m. 'манастирски кувар', у пиротском крају (А). Од грч. μάγερας. Код Фазмера је реч потврђена само из нашег старог језика (s. v. mađer). — У српскохрватским говорима реч је добила општи смисао 'слуга, служитељ, службеник'; *mađer* 'црквењак', око Алексинца (А), *máđer* 'школски служитељ, фамулус', Тимок (А). — Треба ли на исти начин објашњавати и *mȁđer* у значењу 'човек који на дан свадбе преноси корито за брашно из младине у младожењину кућу', које М. Решетар потврђује из Боке Которске и објашњава с извесним колебањем као *Magyar* 'Маџар' (Štok., 249)?

mastika f. 'врста ракије од м.', од н. грч. μαστίχα (в. Vasm.). Осим на Косову, реч је позната и другде: у Црној Гори — у Озриницима: *mastĩka* (Štok., 250), у Црмници *mästĩka* (СДЗ IX, 228); у Боци Которској каже се *masturĩka*; облик је настао интерном српскохрватском заменом суфикса.

mesal̦ m. 'вунени или памучни чаршав за завијање теста у наћвама', околина Ниша (СЕЗ VI, 61), 'вунена тканина за покривање теста', Хомоље (СЕЗ XVI, 192). Од н. грч. μεσάλι, које се изводи од лат. *mensale* (исп. Тах., s. v. месале).

metànisati vb. 'дубоко се поклонити', од аор. (ἐ)μετανόησα (: μετανοῶ), в. Vasm. (s. v.). Али реч је данас добила искључиво пејоративно значење, напр. у Београду, где се употребљава *metànisati* у значењу 'улагивати се, улизивати се'. У српскохрватском књижевном језику постоје код ове речи оба значења: а) 'дубоко се поклонити', б) 'поздравити на улизички начин' (Р — К).

metó m.; *mitó* m.; *ométište* n. 'сеоски атар, исто што и sinor', Тимок; *metovina* f. 'посед (о земљи)', Тимок (ЗТК I, 138 — 139; СДЗ III, 185; СЕЗ XL, 504). Од ст. срп. *metohь*, *metohija* 'манастирски земљишни посед', а ово од ср. грч. μετόχιον (в. Vasm., s. v. metohija; али он не зна за овде наведене варијанте). Сви савремени облици се објашњавају из српскохрватских језичких средстава (губљење *h* или његова промена у *v*; префикс *o-*; суфикси *-ina* и *-ište*). Како нас обавештава М. Станојевић (СЕЗ XL, 504), израз се употребљава уопште у селима у суседству манастира.

mirođija f. 'anethum graveolens', од н. грч. μυρωδιά (в. Vasm., s. v. mirođija). Употребљава се и у околини Бољевца у ист. Србији (СЕЗ XXXII, 203), а такође и у Београду. За књиж. јез. исп. Р — К (s. v.).

mistrija f. 'зидарска кашика', од н. грч. μυστρί (Vasm., s. v.). Реч се употребљава и у Расини (СЕЗ XLII, 140) и у Шумадији (СЕЗ XV, 139, 140). У Црној Гори се говори *mistrȉja* и *mištrȉja* (СДЗ IX, 357). Варијанта са *š* м. *s* објашњава се из српскохрватских језичких средстава: у питању је промена *st* > *št*, која се догађа и у домаћим речима (исп. *oštar* од старијег *ostar* и сл.).

mucuńa f. 'сва кожа којом је покривена глава у лисице', у Србији (А, по Вуковом рукопису у грађи). Очигледно од н. грч. μούτσουνον, епирског μούτσινα, које Г. Мајер изводи, исто као и μουτσιά, од тал. *muso*, *musone* (Ngr. St. IV, 55). Исп. у македонском јез. *mucka* 'њушка' (Македонски јазик I, 1950, регистар), *múcki-te* pl. (А. Мазон, Contes slaves de la Macédoine Sud-Orientale, Paris 1923, 109, 110). Непосредна позајмица из талијанског не долази у обзир, јер би се у том случају очекивало слов. **z*, а никако *s*, за звучно талијанско *s*.

mùstāć m. 'бркови', које је потврдио Вук, по Фазмеровом мишљењу је постало од тал. *mostaccio*; напротив, старосрпско *mustake* pl. 'id.' он изводи од н. грч. μουστάκι (s. v. mustake). На исти начин Б. Милетић изводи црногорско *mustâć* 'id.' од млетачког (plur.) *moştachi* (СДЗ IX, 260). Али се тип с крајњим *-ć* место *-k* налази и другде у српскохрватским говорима: *mustâć*, Косово (Елез. I, 424), *mustáći* pl., Врање (А), *mustaći*, околина Алексинца (А), *mustaćine* pl. augm. 'брчине', околина Бољевца у ист.

Србији (СЕЗ XIV, 284). Географски разлози, међутим, указују на новогрчки, а не на талијански, језик као на извор српскохрватске речи. Супституција новогрчкога $\kappa\iota$ српскохрватским *ći* потпуно је нормална (исп. Vasm., 31). Nom. sg. н. грч. μουστάκι > с. х. *mustaći* био је схваћен у српскохрватском као множина, каква интерпретација је потпомогнута наслањањем на домаћу реч истог значења *brk* m., која се обично употребљава у множини: *brkovi, brci.* — Али се у истој речи јавља и супституција новогрчкога κ са *k*, као што показује придев *mustakat* 'бркат', у околини Ниша (СЕЗ XVI, 187). Исти паралелизам се, уосталом, налази и у македонском језику, где се говори напоредо *mustak'* и *mustak* (в. Тах., s. v. мустак) и где географске околности искључују непосредни талијански утицај.

ora f. 'време повољно за рад', Расина (СЕЗ XLII, 199). Из географских разлога — од н. грч. ὥρα. Исп. макед. *ora kali* 'добардан', од ὥρα καλή (Тах., s. v.). Речи *ōra* и *ūra* истог значења које потврђује Вук (дакле које су у употреби у западној Србији) примљене су вероватно с истог извора. Напротив, дубровачка реч *ūra* 'час' (Вук) позајмица је од романског *ora*.

orátim praes. 'говорим', *oratlək* m. 'разговор', Заплање у ист. Србији (СДЗ I, 75, 513), *oratit* [*i*] 'говорити', Пољаница у јужној Србији (СЕЗ VI, 137), *oratim* 'говорим', околина Крушевца (А); *órḷak* m. 'галама', Јужна Морава (СДЗ I, 363), *oram* praes. 'говорим', околина Алексинца (А). То је грчка реч χωρατεύω. Исп. макед. *horatuvam* 'говорим', буг. *horatúvam, hortúvam* 'id.'; *hóra* 'народ, гомила', од χώρα 'земља, крај, област' (Тах., s. v., Млад. s. v. хора). — У Фазмеровом глосару налазимо само ст. срп. *hora* 'област; земља; село' (s. v.).

palafáć m. 'дугачка слина', у Врању (А). Идентично с придевом *pȁlav* 'бесан; блесав', потврђеним за Косово код Фазмера (s. v.), који се изводи од грч. παλαβός 'луд, глуп'. Као што је познато, беснило је обично праћено овом карактеристичном појавом. Сугл. -*f* за -β није нормалан; због тога се *palafać* мора схватити као позајмица из неког македонског говора где крајњи звучни сугласници прелазе у безвучне; од таквог једног типа **palaf* начињена је затим изведеница.

palamida f. 'трава serratula arvensis', од н. грч. παλαμίδι (в. Vasm., s. v.). Фазмеровим потврдама додајем *palamida* из Врања (А) и *palamìda* у значењу 'једна трава коју једе стока' из Левча и Темнића (СЕЗ XXXII, 65).

palata f. се код Фазмера упућује на варијанту *polata* 'дворац'; али се s. v. polata не налази облик *palata*. Међутим реч постоји у савременом српскохрватском језику. У Београду се каже *pälata* и *paláta* (по Р-К *pȁlata* и *palàta*) за 'лепу вишеспратну кућу' (значење 'дворац' се изражава словенском речју *dvôr, dvórac*). У народној поезији се такође употребљава *pàlata* (од старијег **palàta*;

овај акценат, забележен код Скока, изворнији је с гледишта новогрчког παλάτι; в. Скока, Zbornik radova Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 1951, 436—465). *palata* је уопште реч карактеристична за источну половину Југославије; на западу се употребљавају типови примљени непосредно из романског, као *polača* итд. (за појединости в. Vasm., l. c.; Скока, l. c.).

panađur m. 'сајам, вашар', од н. грч. πανηγύρι (Vasm., s. v.). Реч се употребљава и у Шумадији (СЕЗ XV, 323). Облици *panajir* 'id.', у околини Ниша (СЕЗ XVI, 242), *panair* 'id.', Заглавак у ист. Србији (СЕЗ XX, 111) можда су примљени посредством турског *panajεr*, као што то стварно узима Фазмер за варијанту *panajur* (l. c.).

paraanđeli m. pl. 'врховни анђели' (у једној народној молитви), Хомоље (СЕЗ XIX, 142). Од н. грч. παραάγγελος.

para- (префикс), од παρα-. Налазимо га у српскохрв. речи *paraded* m. 'прадед', Косово (СЕЗ VII, 249). То је, дабоме, домаћа реч *praded*, само с грчким префиксом παρα- који је дошао на место словенског, иако у грчком нема оваквог образовања.

parasina f. 'запуштен виноград', околина Ниша (СЕЗ XVI, 68), *na-parasim se* praes. 'запустим се; покварим се, будем неваспитан', источна Србија (СДЗ II, 103). Од аориста παρείασα, од грч. παρεάω 'напустити, оставити'. Исп. такође макед. *parjasam* 'раскинем брак', *parjasnica* 'распуштеница' (Тах., s. v. v.), рум. *a părăsi* 'напустити'. — Али *porazim* 'покварим', *porazim se* 'оронем здравствено' у ист. Србији (СДЗ II, 102; СЕЗ XVI, 401) нема никакве везе с горњим типовима: то је домаћи словенски корен, исти који налазимо у *porazъ*; *uraziti* 'ударити'; *rězati*.

paraspurəc m. 'пуки сиромах', Врање (СЕЗ V, 117). То је образовање с наставком *-ac*, *-əc* од *paraspur* 'феудално добро, спахилук', које се изводи од грч. παρασπόρι (исп. Vasm., s. v.). Сељаци принуђени да раде за турског спахију (*paraspurci*) нису имали никакве сопствене имовине, и на тај начин је назив којим су се они називали — прешао уопште на појам „сиромаха".

paràstos m. 'помен по православном обреду', од ср. грч. παράστασις (в. Vasm., s. v.). Реч није ограничена само на Војводину и Косово, него је врло раширена у крајевима Југославије с православним становништвом. Постоји и у књижевном језику (Р-К). У Београду се, у истом значењу, употребљава *paràstos* напоредо са словенском речју *pȍmen*.

paspaļ m. 'ситно брашно које пада при млевењу'. Од н. грч. πασπάλι 'ситно брашно' (в. Vasm., s. v. paspalj; Тах., s. v. паспал; Младенов греши кад ову реч сматра индигеном словенском). Додајем потврде за разне крајеве Југославије. *paspaļ* се у истом значењу употребљава у Расини (А), у Шумадији (СЕЗ XV, 161), у Војводини (СЕЗ LIV, 21). У Зеници *paspaļ* значи 'конопљана прашина; ситно брашно' (А).

pătarica f. 'лествице; уображен човек', Црна Гора (СДЗ IX, 500). Идентично с *patarica* 'штап; скиптар; дашчица', од πατερίτσα итд. (исп. Vasm., s. v.). Значење 'уображен човек' се развило метафорички: исп. напр. у Београду *progutao držak od metle* за уображеног, крутог човека. — *batarika* f. 'сасушена стабљика', Левач, Темнић (СЕЗ XXXII, 112) претставља контаминацију између *patarica* и домаћих речи *bat, bataļ, batina* 'штап'; суфикс *-ica* замењен је суфиксом *-ika* сличног значења.

peksimit m. 'двопек'. Фазмер познаје само тип *pèksimet* 'id.' "у народној поезији", који објашњава грчким παξιμάδι, али преко турског *peksimet* (s. v.). Ова је реч данас застарела, али је била још у рату 1914—1918 војнички термин. Исп. *pèksimit,* упућено на *dvopek,* у српскохрватском књижевном језику (Р-К).

pelekărit [*i*] vb. 'радити, правити, градити нешто', Врњачка Бања (Arch. f. slav. Phil. XXV, 218). Од грч. πελεκῶ, које је у вези с πέλεκυς; али грчки наставак је у датом случају био -αρω, а не -ω. — Исп. у алб. јез. *peleqis* 'тесати', чија је етимологија иста таква (Мајер, EW, 325).

petràiļ m. 'врста поповске одежде' (Вук), *petraiļ, petrijaļ* 'id.', Хомоље (СЕЗ XIX, 210). Од ср. грч. ἐπιτραχήλιον, чију старосрпску варијанту *jepitrahilь* итд. наводи Фазмер (s. v.).

péza f. 'подводачица', у Београду и у Крагујевцу (по мојим белешкама). Од н. грч. παίζω 'играти се'. Исп. макед. *peza* 'шала; потсмех', *pezam* 'потсмевам се' (Тах., s. v. пеза), али такође и 'срамота, бестидност' (Макед. јазик II, 1951, 96). Према томе је оваква жена добила назив по „срамотности" својега заната. Исп. и тур. *pezevenk* 'будала'.

piktije f.pl. 'сулц од меса', Качер (Павл., 91); околина Бољевца у ист. Србији (СЕЗ XXXII, 220); у књижевном језику такође *pìktije* (Р-К) а тако и у Београду; *pihtije* 'id.', Левач, Темнић (СЕЗ VII, 24), *spiktijošem se* praes. 'згуснем се', околина Бољевца (СЕЗ XIV, 258; XXXII, 220). Од грч. πηκτή, πηχτή 'врста сира'. Фазмер зна само за ст. срп. *pihtija,* у нешто друкчијем значењу (s.v.). Исп. Младенова, који бугарску реч *pihtija* објашњава једном грчком речју (коју он не наводи) корадикалном са н. грч. παχύτις 'маст' (s.v. пихтия). — Српскохрватско *-h-*, а не *-k-*, пре ће претстављати погрешну регресију неголи књишки очуван грчки изговор варијанте πηχτή.

pilica f. 'стуб од опеке или од камена', Шумадија (СЕЗ XV, 328). То је словенски деминутив од н. грч. πύλη.

pinokot m. 'пекарска даска с удубљењима у којој се пече хлеб', од грчког πινακωτή (в. Vasm., s.v.). Реч је у употреби и у Поморављу, у граду Крушевцу (СЕЗ XLII, 67).

pirun m. (с варијантама) 'виљушка', које налазимо и на западу Југославије и на крајњем истоку, може се изводити — као што истиче М. Фазмер (s.v. pirun) — или непосредно од грч. πειρούνι

или посредно, преко талијанског језика. И то утолико више што вероватно постоји, како сам показао у једном чланку (Наш Јез. III, н. с., 330), непрекинут географски ареал у Југославији на којем се употребљава ова реч. Јер је западна територија на којој се ова реч говори везана с источном једним централним појасом у којем је ова позајмица такође позната: *pirun* 'id.' и у Херцеговини и Црној Гори. Територија северне Албаније, обухваћена с три стране југословенском територијом, исто тако употребљава реч *pirû*, *-ni* (в. мој поменути чланак).

pisa f., *pis* m. 'катран', термин крушевачких кујунџија (СЕЗ XLII, регистар). Заједно с макед. *pisa*, алб. *pisë* 'id.', од н. грч. πίσσα (в. Тах , s.v.; Мајер, EW, 339).

pizmetar m. 'човек у крвној освети с неким', Пољаница, Клисура у јужној Србији (СЕЗ VI, 128 и нап. 1). То је н. грч. πεισματάρης; πεισματάρι(ος) 'тврдоглав човек', од којег Фазмер налази старосрпско *pizmatarь* 'непријатељ, осветник' (s.v.). Исп. такође у Црној Гори *pìzmātor* 'id.', (Vasm., s.v.).

pláka f. 'школска таблица', Пирот (А). Фазмер познаје ст. срп. *plaka* 'камена плоча', од ср. грч., н. грч. πλάκα (s.v.). Реч је раширена у макед., буг., рум. и алб. (исп. Тах.; Млад.; Мајер, EW, 343).

popadica f. 'један цвет', Левач, Темнић (СЕЗ XXXII, 20). Очигледно идентично с *popadija* 'попова жена', од παπαδιά. Образовање на *-ica* је, наравно, деминутивно. И у турском *papadia*, *papatia* 'камилица', које Г. Мајер (Türk. St. I, 3?) такође изводи од παπαδιά, с напоменом да грчка реч нема тога значења.

praz m. 'празилук', Косово (СЕЗ VII, 216), *prazan* m., *prazik* m., *prazi* [рода?] 'id', Левач, Темнић (СЕЗ XXXII, 40). То је грчко πράσον (исп. Vasm , s. v. *pras*). Али је искључено да је ово непосредна позајмица, пошто грчко σ иначе остаје у словенским језицима као *s* (в. горе, s.v. *ćepariz*). Према томе се мора претпоставити неки посредник, иако је облик са звучним спирантом доста стар (старе потврде в. код Vasm., l.c.).

pr̥ćija f. 'мираз; посед, имање', у српскохрватском књижевном језику (Р-К); у Војводини *pr̥ćija* добива значење 'лична имовина задругарева' (СЕЗ LIV, 83); најзад, у Београду се данас говори *pr̥ćija* у значењу 'имања' али у пејоративном смислу. Некоме ко квари туђу ствар каже се: „Еј, није то твоја *prćija*". — Фазмер бележи *pr̥ćija*, *prićija*, од н. грч. προικιό, из Дубровника и из Црне Горе (s.v. prćija); исп. προῖκα, προικίον.

prīpše 3 sg. praes. impers. 'изгледа', Косово (Елез. II, 137). Реч се не налази у Фазмеровом глосару; али је идентична са *pripsati* 'добро стајати (о оделу)' које се говори у Крушевцу и које Фазмер изводи од πρέπω. Префикс πρε- је у оба случаја дошао, изгледа, у додир са περι-, што је најзад схваћено као словенско *pri-*. Исп. и н. грч. εὐπρεπίζω у сличном значењу.

pr̥nar m. 'млада шума', Врање; Врањска Пчиња (СЕЗ V, 109), *pr̥nák* 'id.; место где је искрчена шума па сад расте нова', Тимок (СДЗ III, 194). Од грч. πουρνάρι, πρινάρι. Реч се употребљава и у другим балканским језицима; чак се и у турском језику налази *pεrnar*, *pεrnal* (в. Мајера, Türk. St. I, 34; EW, 333). Али нема гласовних разлога који би говорили против претпоставке о непосредном зајмљењу из грчког језика у српски, пошто се мѣсто акцента наше речи слаже с местом акцента у грчком језику, а за грчку групу вокал + ρ или ρ + вокал и иначе често стоји српскохрватско *r̥*. — Наставак *-ак* је дошао секундарно, да замени наставак *-ar*, пошто оба имају у српскохрватском језику сличне функције.

prokopše 3. sg. praes. 'користи, ваља', Заглавак у ист. Србији (СЕЗ XX, 40). Од προκόπτω (остале српскохрв. примере в. код Фазмера, s. v. prokopsati).

proskura f., *poskura* 'нафора' у српскохрв. настало је мешавином ср. грч. προσφορά и προσκομιδή (в. Vasm., s. v. prosfora). Додајем овде неколико потврда из Србије: *pöskura* 'id.' (и деривати; Вук); *poskura* 'славски колач', Призрен (ГЕМ VI, 28); *poskur* m. 'id.', Хомоље (СЕЗ XIX, 205); *poskurica* f. dem. 'четвртаст хлеб који се меси о свецима', околина Бољевца у ист. Србији (СЕЗ XIV, 27); *proskurica* 'пшенични хлепчић без квасца који се једе на Божић [чесница?]', Војводина (СЕЗ LIV, 90).

pućèrica f. 'мали дрвени суд', Црна Гора (Вук). Идентично са *pùtijer*, *pùtīr* (црквена чаша), које се изводи од ποτήρι(ον) (в. Vasm., s. v. potirь), али, како се види, без везе с црквеним реквизитима. Образовање *pùćerica* је према *pùtijer* у истом односу као, например, *rukàvica* према *rùkāv*. Према секундарноме дугоме *-ě-* у *-tije-* стоји секундарно кратко *-ě-* у *-će-* (од * *-tjě-*).

ratosil̦ati se vb., *aratosil̦ati se* 'избегавати кога' (Вук); у Београду *ratosil̦ati se* у истом значењу. Од *aràtos* 'проклет', које је Фазмер објаснио грчким ἀρατός. Глагол је уствари саграђен по калупу домаће речи *blagosil̦ati*, која има отприлике супротно значење.

rìpida f., од ср. грч. ῥιπίς, ῥιπίδιον, н. грч. ῥιπίδι (в. Vasm., s. v.). Али док још у Вуковом Рјечнику ова реч има искључиво значење црквеног термина, дотле данас — чак и у књижевном језику — има метафорички смисао 'ручурда', 'ножурда' (Р-К).

rovit adj. 'мек, растресит (о земљишту)', Тимок (СЕЗ XL, 506), *rȍvit*, *ròvit* 'слаб, нежан' у српскохрватском књижевном језику (Р-К). У Београду *rövit* такође значи 'слаб, нејак', али само кад је реч о реконвалесценту. Наравно, идентично са *rofitano* (*jaje*), *rovito* (*jaje*), а ово је од грч. (αὐγὰ) ῥουφητά (q. v. код Vasm., s. rofitano jaje).

sinor m. 'сеоски атар', Тимок (СЕЗ XX, 12; XL, 460); 'граница таквог атара', Колубара; Шумадија (СЕЗ VIII, 411; XV, 160). Овде уствари само додајем нове потврде; етимологија: σύνορο(ν) налази се код Фазмера.

sirada f. 'перваз на сељачкој сукњи', Хомоље (СЕЗ XIX, 116). Идентично са *sirada* 'плав гајтан', које Фазмер изводи од грч. σειράδι(ον).

sòmūn m. 'хлеб мешен с квасцем', у Србији (Вук), *sàmūn* 'id.', Бока Которска (Вук), *samun* 'хлеб', Левач, Темнић (СЕЗ XXXII, 114). У Београду се више не употребљава као апелатив, али је очувано у изразу: „до Солуна по *somuna*, од Солуна сто *somuna*" (у значењу „лакши је мали посао него велики"). То је грч. реч ψωμί, али примљена преко турског језика (исп. Tax., s. v. сомун; Млад.).

sosuje, soše 3 sg. praes. 'довољно је, доста је', околини Алексинца (А). Исп. такође и *presosa* 'id.?' у источној Србији (ЗТК I, 72). Од н. грч. σώζω, σώνω 'стићи, завршити' итд.; περισσός 'обилан'. Прелаз *s* > *š* се објашњава словенским средствима (исп. *pisati*: praes. *pišem*).

sȑma f. 'сребро' (и разни деривати; Вук). Заједно с макед. *sr̥ma* 'златни или сребрни конци', од σύρμα 'id.'. Таховски сматра да су Словени примили ову реч турским посредством (s. v.), али гласовни разлози не чине ово схватање обавезним: реч може бити и непосредна позајмица из грчког језика (исп. s. v. crga).

stâsat[i] vb. 'сазрети, порасти; ускиснути', Косово (Елез. II, 269), *stásam* praes. 'сазревам (о житу)', 'дорастам за женидбу, удадбу', Тимок (СДЗ III, 191), *stvaše* 3 sg. praes. 'ускисне (тесто)', околина Ниша (СЕЗ XVI, 61). То је грчка реч φθάνω, наравно у облику аориста, која се налази и у македонском јез.: *ftasam*, *stasam* 'доспем, стигнем' итд. (исп. Tax., s. v.). Али српскохрватски (и македонски) облик с иницијалним *st-* претставља **ftas-* измењено по народној етимологији, мешањем с домаћом речју *stâs* m. 'раст', дакле схваћено као 'постати нормалног раста'. Што се тиче типа **stvasati* (исп. *stvaše*), он почива на контаминацији између *vtasati* (од *ftasati*) и *stasati* плус метатеза, изазвана тешкоћом да се у словенским језицима изговори група *vt*, *svt* или сл. За *š* наместо *s* в. чланак s. v. sosuje.

stasina f. 'остава, шупа', Млава; Заглавак и Тимок (СЕЗ V, 264; XX, 42; XL, 407). Изгледа као словенско образовање од грч. στάσις, н. грч. στάσι. Али је етимологија непоуздана из семантичких разлога: у грчком језику ова реч значи само 'парцела'.

stȉh m., од στίχος. Технички термин у теорији версификације, и као такав постоји у књижевном језику (в. Р — К). Исп. ст. срп. *stihь* 'id.' (Vasm.).

stipsošem praes. 'замочим у раствор стипсе', Левач, Темнић (СЕЗ XXXII, 148). Од *stipsa* f., а ово од στύψις (исп. Vasm., s. v.). Баш се помоћу глагола *stipsošem* (Вук: *stȉpsati*), образованог на бази грчког аориста, и може објаснити варијанта *tipsa*, коју познаје Фазмер, а која такође постоји у Левчу и Темнићу (СЕЗ XXXII, 148). Словенско језичко осећање схватило је иницијално *st-* у

stipsati, stipsošem као префикс *s*- плус коренско *t*-. Тако је декомпоновано иницијално *s*-. — У Хомољу је *stipsiļka* f. 'раствор стипсе у којем се боје ускршња јаја' (СЕЗ XIX, 43). Наставак -*iļka* је, наравно, наш домаћи — за образовање назива оруђа.

stömna f., *stôvna* 'крчаг', околина Крушевца (А), *stomna* 'id.', околина Бољевца у ист. Србији (СЕЗ XXXII, 179), *stôvna* 'id.', у североисточној Србији (А), *stóvna* 'id.', Тимок (СДЗ 1, 350), *stovna* 'id.', околина Ниша; Заглавак у ист. Србији (СЕЗ XVI, 60; XX, 141). То је позајмица од н. грч. στάμνα, уосталом врло рашираног у балканским језицима (в. Vasm., s. v. stovna, које аутор познаје само из једног старосрпског текста; Tax., s. v. стомна; П. Кречмера, Byz. Zschr. X, 584). Дисимилација *mn* > *vn* би могла бити српскохрватска појава (исп. *tamno* || *tavno*); али исп. такође и рус. дијал. *stov'eń*.

šinik m. 'мера за жито', од χοινίκι, али преко турског *šinik* 'id.' (в. Vasm.). Додајем нове географске и семантичке податке: *šinik* 'дрвен суд за брашно', Расина (СЕЗ XLII, 161), 'врста суда', Пирот (СДЗ I, 665).

tȁlās m. 'вал', *talàsati se* vb. (Вук), *tȁlās*, *tālāz*, Војводина (по мојим белешкама); у Београду такође *tȁlas*; pl. *tȁlasi* (на коси). Од грч. θάλασσα; али типови *talas* и *talaz* — мушкога рода — примљени су очигледно преко турског *talaz*, јер при непосредном зајмљењу из грчког не би било јасно зашто грчка именица на -α прелази у словенском у мушки род. Супституција турскога *z* нашим *s* || *z* потпуно је природна (исп. *pirinač* m. и *pirinža* f. и сл.). — Треба додати овде да југословенско Приморје не употребљава ову реч; та чињеница као да такође подупире схватање да је реч дошла у српскохрватски језик преко турског.

temeļ m., од грч. θεμέλιον. Значењима која налазимо код Фазмера — додајем *temeļ* 'трговачки капитал, главница' из Расине (СЕЗ XLII, 231) и изведеницу *temeļač* m. 'старинац, староседелац' с Косова (Цвијић, Основи за географију и геологију Македоније и Старе Србије III, изд. СКА 1908, стр. 1195), тојест „припадник оног слоја становништва које се налазило на датом терену пре великих миграција турске епохе и које се сматра као **о с н о в а** данашњег етничког елемента истога краја".

tigańica f. 'уштипак', околина Бољевца (СЕЗ XXXII, 213), 'неко јело', Косово (СЕЗ VII, 207); *tigańka* f. 'тас на вази', Расина (СЕЗ XLII, 104). Од *tigań* 'врста посуђа', које се изводи од грч. τηγάνι (в. Vasm., s.v.). Исп. и макед. *tiganica* f. у значењу 'кувано тесто' (Tax., s.v.).

trimireńe n. 'пост у току којег се једе једанпут у три дана', околина Бољевца у ист. Србији (СЕЗ XIV, 12). Црквени термин, али у правој народној употреби. То је глаголска именица од *trimiriti, tromiriti* 'постити на такав начин'. Глагол се изводи од грч. *τριημερίζω, од τριημερία 'размак од три дана' (в. Vasm., s.v. tromiriti).

trivóń m. 'тестера', Тимок (ЗТК I, 142), *tr̥voḷ* 'id', Пирот (А). Од грч. πριόνι, од којег је такође и старословенско *prionь* 'тестера' (исп. М. Фазмера, Греко-слав. этюды I, стр. 269). Исп. и бугарски исто тако *trіón*, *trivón*, које Младенов погрешно сматра као индигену словенску реч (s. v. трионъ: таквом се тумачењу противи туђе образовање ове речи. Уосталом је апсолутно немогуће порицати грчко порекло српске и бугарске речи; остаје само да се објасни иницијално *t-* на месту грчкога π-. У питању је уствари **prioń*, **privoń* итд. од πριόνι, са **p-* измењеним у *t-* очигледно наслањањем на с.-х. *testera* и сл., које значи то исто оруђе, или на с.-х. *trti*, *trḷati*, буг. *trija*, *tъrl'am*, како узима Фазмер (ZSPh XX/2, 400—401). — Исп. и у македонском језику *trijon* 'тестера', у Ђевђелији (СЕЗ XL, регистар) напоредо са *prion* 'id.', (Тах., s. v.). — У Врању и у Крушевцу такође *trivoń* (А). — Није поуздано треба ли овамо ставити и *trivoń* 'трупац, греда', потврђено из Тимока (СДЗ I, 357): можда је то контаминација речи *trivoń* са *troń* (в. следећи чланак, s.v. troń); али је можда само дијалектолог погрешно, импресионистички, забележио значење видевши у исто време и тестеру и трупац.

troń m. 'кревет', од θρονί итд. (в. Vasm.). Реч је позната и у Врању и у околини Призрена (А).

tr̥peza f. од τράπεζα, које Фазмер познаје преко Вука (s.v. trapeza), раширено је у Србији и другде по југословенским крајевима: *tr̥peza* 'сто за ручавање', околина Ниша (СЕЗ XVI, 61); у Ибарској Долини (СЕЗ VI, 585); у Црној Гори (ZNŽ XI, 55); у Левчу и Темнићу је *trpeza* 'даћа прве суботе после погреба' (СЕЗ VII, 94). У Шумадији је *trpezara* f. врста зграде, исто што и *ćelija* (в. s.v.). Најзад, *trpezàrija* 'одаја у којој се ручава' употребљава се у књижевном језику (Р-К). Ушавши у старосрпски језик као *trapezarija* 'просторија за ручавање у манастиру' (исп. Vasm., s.v.) и сачувавши ово значење у почетку XIX века (Вук), ова реч је најзад у ново време добила сасвим лаичко значење, нарочито у грађанској и уопште градској средини.

tudoričeńe n. 'пост који се држи после Тодорове недеље и који се састоји у томе да се свака 24 сата једе само једанпут', околина Бољевца у ист. Србији (СЕЗ XIV, 12). То је глаголска именица од **tudoričiti* 'постити на тај начин'. Глагол је, са своје стране, дериват од [*sveti*] *Todor*, од грч. [ἅγιος] Θεόδωρος.

tupán m. 'бубањ', у околини Ниша (СЕЗ XVI, 71), у Тимоку (СДЗ I, 357, 661); *tupanǯija* m. 'добошар', околина Бољевца у ист. Србији (СЕЗ XIV, 154). Идентично са ст. срп. *tumpanь*, *timьpanь*, *tÿmpanь*, од грч. τύμπανον, н. грч. τούμπανον (в. Vasm., s.v. tumpanь). Фазмер не верује да је ово народска позајмица, јер би се у том случају очекивала наша група *-mb-* за грч. -μπ-; али је реч могла бити измењена поново под утицајем српскохрватских експресивних речи каква је, например, *tupkati* vb. 'лупати ногама' итд. (Вук). Што се тиче српскохрватског *u* за грчку групу вокал + назал, то је

нормална замена. Посредна етапа развитка било је слов. *ǫ*, које је затим у српскохрватском језику прешло у *u*, у македонском у *o*, *a*. И заиста се у македонском језику налазе варијанте *topan*, *tapan* (в. Тах., 50; али Таховски их објашњава нешто друкчије). Низ *a*, *o*, *u* за страну групу *um* (υμ) и доказује да је пред нама народна и врло стара позајмица, иако *-p-* за -(μ)π- изискује нарочито објашњење (в. горе).

ȕma f. 'врста иловаче', Косово (Елез. II, 389), *úma*, Врање (А), *uma* 'земља која се место сапуна употребљава при прању', Левач, Темнић (СЕЗ XXXII, 142), 'бела иловача', у околини Ниша (СЕЗ XVI, 45); *úmnem se* praes. 'иструлим', Тимок (СДЗ III, 192; ЗТК IV, 76). Од грч. χῶμα; исп. н. грч. σαπουνόχωμα (в. Тах., s.v. ума; Млад., s.v. хума). Испадање *h-* је српска ствар. — *kumsača* f. 'врста земље у којој добро успева кромпир', Левач, Темнић (СЕЗ XXXII, 15), *kumsalo* n. 'блато, муљ', Качер (Павл., 22), *kùmsal* 'песак' (Вук) нема никакве везе с речју *uma*, него је то турска позајмица: од *kum* 'песак', *kumsal* 'пешчани спруд' (исп. Мајера, EW, 213).

vápčem praes., аориска основа *vapca-* 'сликам, бојим', у околини Призрена (СДЗ VIII, 69). Од грч. βάπτω (исп. Тах., s. v. вапсувам). То је образовање од сигматског грчког аориста. Промена *ps* (= ψ) > *pc* (= *пц*) честа је у српскохрватском језику (исп. дијал. *pcovati* према књиж. *psovati* и сл.). Презент *vapčem* добио је своје *č* наместо *c* по словенској фонолошкој корелацији *č*:*c*, која се нарочито често среће код глаголских основа (исп. *micati*: praes. *mičem* и сл.).

vàrvarin m. 'дивљак', *varvárstvo* n. 'дивљаштво', *varvarìzam* m. 'варварство' и 'лингвистичка позајмица' итд., од βάρβαρος, у српскохрватском књижевном језику (Р – К). Фазмер познаје само ст. срп. *varьvarь* 'дивљак, незнабожац'; али, као што се види, реч се очувала до данас у нашем књижевном језику. Уствари је пред нама један „европеизам" грчког порекла, само што је у њему иницијално *b-* (исп. француске, немачке и друге облике) замењено са *v-* под утицајем црквене књижевне традиције. Ова констатација важи, међутим, само за српске (тј. православне) културне центре; Хрвати (католици) употребљавају само облик *barbarin* итд., примљен из западних европских језика.

vasúļ m. 'пасуљ', *vasuļə̀k* dem., Тимок (СДЗ I, 164), *vasuļ* 'id.', околина Ниша; Заглавак у ист. Србији (СЕЗ XVI, 8; XX, 32), *vasuļica* f., Врање (А). Од ср. грч. φασούλιον, од *phaseolus* (исп. Vasm., s. v. fasulj), н. грч. φασοῦλι, с редовном рецентном заменом странога *f-* нашим *v-*. Исп. ст. срп. *fasuļ* 'id.'. Географски разлози говоре у прилог грчког језика као посредника: исп. такође макед. *fasul* (Тах., s. v.), буг. *fasúl* (Млад., s. v.), алб. *fasul* (Cor., s. v. pasul). — Фазмер допушта и могућност зајмљења непосредно из романског: исп. вељотски *fasul*; али баш тамо где се налазе далматске позајмице у српскохрватском језику, тојест на западу Југославије, обично се пасуљ означава индигеном речју *grah*, а ретко се назива

fasuļ итд. Напослетку, варијанта *pasuļ* књижевног језика претставља стару позајмицу (због *p*-, а не *v*-, за *f*-) и у употреби је, уосталом, само у источнијим областима (у Србији, у Црној Гори, у Војводини).

vunija f., *funija* 'левак'. В. s. v. inka.

zalisim praes. 'оманем, пропаднем (о неком раду)', Заглавак у ист. Србији (СЕЗ XX, 40), 'омађијан сам; поблесавим', околина Бољевца у ист. Србији; у Хомољу (СЕЗ XIV, 67; XIX, 61); *zális* m. 'једна биљка коју народна медицина употребљава нарочито за лечење од чини', Тимок (СЕЗ III, 182). Од аориста н. грч. глагола ζαλίζω (исп. Тах., s. v. залисам).

zid m. 'бакарни суд од 2 оке који се употребљава за мерење млека у сточарским задругама код брђана', околина Бољевца у ист. Србији (СЕЗ XIV, 341), 'суд, обично дрвен, од 2 оке који служи за мерење млекарских производа', Хомоље (СЕЗ XIX, 326). Од н. грч. ζύγι. Исп. макед. *zigosuvam* praes., од ζυγίζω (Тах., s. v.). Изгледа да је *ǯiǯ* (тј. *џиџ*) m. 'мера за млеко од отприлике 5 ока, у планинским селима', у околини Ниша (СЕЗ XVI, 18), идентично с речју *zid*. У том би случају *ǯiǯ* претстављало старије **đid*, измењено по гласовним законима који владају у неким дијалектима источне Србије (тојест у њима свако *đ* прелази у *ǯ* = *џ*). Облик **đid* би, са своје стране, почивао на типу *zid*, измењеном путем асимилације.

zunica f. 'везен чојани појас', Косово (СЕЗ VII, регистар). Од ζωνίτσα; потврђено у словенском врло рано: исп. старословенско *zunica* (Фазмер, Гр.-слав. этюды II, 234). Наставак *-ica* = -ιτσα словенског је порекла (исп. Фазмера, *Die Slaven in Griechenland*, Берлин 1941, 265). Македонски такође *zunica*, алб. *zonicë* (Тах., s. v.; Мајер, EW, 486).

Само се по себи разуме да би детаљнији преглед наших етнографских публикација омогућио да се утврди још и већи број грчких позајмица у савременом српскохрватском језику. Али већ и овај мој списак повећава број новогрчких и средњегрчких основа у нашем данашњем језику од око 250 (означених код Фазмера) на око 350. У овој статистици није вођено рачуна о секундарним значењима, која су се могла развити и у самом крилу српскохрватског језика, независно од грчке матице.

III

Пошто сам овако изложио свој азбучни списак, узећу сада да утврдим семантичке категорије у које се групишу новогрчке и средњегрчке позајмице у савременом српскохрватском језику. То ће нам омогућити да утврдимо у којим је појмовним областима грчки утицај био

најјачи и најтрајнији. Наравно, будућа етимолошка испитивања можда ће изменити наше сазнање у појединостима, али неће моћи да збришу главне линије које се доста јасно оцртавају већ и у овом етимолошком материјалу којим сада располажемо.

Спојићу, дакле, овде етимологије које сам ја утврдио с онима које налазимо код Фазмера и распоредићу те позајмице по семантичким категоријама. Овде узимам у обзир само непосредне позајмице (око 300 основа) и њих ћу у овом правцу и анализирати. Најзад, да би се боље подвукао значај појединих од ових речи за српскохрватски лексички фонд, курзивом су отштампане оне међу њима које су у употреби у српскохрватском књижевном језику; све остале имају мање или више дијалекатски карактер.

А. ПРИВРЕДНИ ЖИВОТ

1. пољопривреда и млинарство: ровит 'мек (о земљишту)' (ῥοφέω), *ора*, *ура* 'време погодно за рад' (ὥρα), стасати 'сазрети' (φθάνω), фира 'уродица у житу' (φύρα); паспаљ 'ситно брашно' (πασπάλι), цивун 'цев у млину' (σίφων, σιφοῦνι).

2. виноградарство: јагуридја, јагурина 'дивља лоза; кисело грожђе' (ἀγουρίδα), *ластар* 'младо виново лишће' (βλαστάρι), парасина 'запуштен виноград' (παρεάω), трап 'нов виноград' (од τράφος ?).

3. сточарство: лаћимија 'ергела' (λακινιά), маље 'павлака' (μαλλιά, исп. Vasm.), паламида 'једна биљка која служи као сточна храна' (παλαμύδι), стасина 'остава, шупа (сточарске задруге)' (од (στάσις ?).

4. занати и занатлије; рад и алати: *мајстор* 'занатлија', *мајсторисати* (μαγίστωρ, μαΐστορας), аргатин 'радник', аргатовати 'радити' (ἀργάτης), каматовати 'id.' (κάματον), пелекарити 'радити, правити' (πελεκῶ), прокопсати 'успети, остварити се', прокопсија 'успех, благостање' (προκόπτω), залисити 'омануги, подбацити' (ζαλίζω); кораћ 'чекић' (κοράκιον), *мистрија*, миштрија (μυστρί); дикела, дикиља 'врста мотке' (δίκελλα), тривоњ, трвољ 'тестера' (πριόνι), вапцати 'сликати, бојити' (βάπτω), изогравено 'украшено' (ζωγραφίζω), вурња 'цигларска пећ' (φούρνα); паспаљ 'конопљана прашина' (πασπάλι).

5. саобраћај и транспорт: *друм* (δρόμος); дисаге, дисази (δισάκκι), *самар* (σαγμάριον), патарица 'дашчица на самару' (πατερίτσα).

6. поморска пловидба и рибарство: *галија* (γαλέα); *катарка* (κατάρτι(ον), *сидро* 'ленгер' (σίδερον); наво 'цена за превоз бродом' (ναῦλος, ναῦλον); *гусар* 'пират' (γρουσάρος, κουρσάριος); гриб (γρῖπος).

7. трговина и банкарство: темељ 'капитал' (θεμέλιον), *камата* 'интерес' (κάματον), *јефтин, јевтин* (εὐθηνός), ћердисати 'упропастити' (од κερδίζω!), панађур 'сајам' (πανηγύρι); *аспра* 'сребрни новац' (ἄσπρον), *динар* (δηνάριον), костадинка 'старински новац' (од имена цара: Κωνσταντῖνος), перпера 'врста новца' (πέρπυρα, ὑπέρπυρον); *хиљада*, иљада (χιλιάδα).

Б. ПРЕДМЕТИ ЗА ЧОВЕКОВУ СВАКОДНЕВНУ УПОТРЕБУ

1. кућа: *палата* 'велика и лепа кућа' (παλάτι), *камара, комора* 'соба, остава' (καμάρα), *подрум* (ὑποδρόμιον) порта (πόρτα), патос (πατός), патарица 'лествице' (πατερίτσα), фурња, вурња, фурма, можда и фуруна, вуруна (φούρνα и сл.), *темељ* (θεμέλιον), пилица 'стуб' (πύλη), *ћерамида* (κεραμίδα), тугла (τοῦβλον).

2. врт и двориште: ћипур (κηπουρία), *перивој* 'парк' (περιβόλι(ον); *авлија* 'двориште; ограда' (αὐλή).

3. разни архитектонски објекти: бистерна (од γιστέρνα); *трап* 'врста подрума изван куће' (? τράφος), друм 'насип' (δρόμος), можда и коломат '(камена) ограда' (χαλαμωτή).[12]

4. намештај, оруђе и други предмети у кући: трапеза, *трпеза* (τράπεζα), трољ 'кревет' (θρονί), цивка 'цев' (σίφων), *сулундар* 'чунак' (σωληνάρι), инка, винка, вунија, фунија 'левак' (χύνω, χωνί), кација 'ватраљ' (κατσί), *литар* (λυτάρι), пирун 'виљушка; рачваста кука' (πειροῦνι), панос (φανός).

5. судови и мере за течност: *буклија* (μπουκλί), гостара, граста (γαστέρα, γάστρα), *кондир*, крондир (κρωντήριον), крцоља 'суд за вино' (? κρασοβόλιον), *литра* (λίτρα), пућерица (ποτήριον), стомна, стовна (στάμνα), *тигањ*, тиган, тигања (τηγάνι), зиђ (ζύγι).

6. тканине, одећа и обућа: црга 'покровац; врећа' (τσέργα), димит 'врста украса на тканини' (δίμιτον), *капа* (κάπα, κάππα), кавад 'врста горњег одела' (καβάδης итд.), лита 'танка хаљина' (λιτός), месаљ (μεσάλι), сирада 'врпца, гајтан' (σειράδιον, σειράδα), зуница (ζωνίτσα); лит 'ретко ткан' (λιτός); кондура (κουντούρα).

7. куварска вештина, кухиња, пића; пекара: авгутар (αὐγοτάραχο), кокало 'кост, комадић кости с месом' (κόκκαλον), комбост 'врста јела' (κομπόστα), *мастика*, мастурика (μαστίχη, μαστίχα), *пиктије*, пихтије 'сулц од меса' (πηκτή, πηχτή), пинокот (πινακωτή), рофитано јаје, *ровито јаје* (αὐγὰ ῥουφητά), стасати, ствасати 'ускиснути' (φθάνω); мађупац 'кувар' (μάγκηψ).

В. ДРУШТВЕНИ И ДУХОВНИ ЖИВОТ

1. својина: метех, метег, метеј, метев 'граница земљишног поседа', метовина 'посед', мето, мито, ометиште 'сеоски атар' (μετόχιον), синор 'граница земљишног поседа', синорити 'ограничити' (σύνορον), прићија, *прћија* 'својина; мираз' (προικίον, προικιό итд.).

[12] О грчком утицају на терминологију српске архитектуре уопште упор. Боасена (RES XXI, 173).

2. држава и њене функције: ћесар 'цар' (Καῖσαρ), деспот, данас надимак за девера (δεσπότης), протођер 'сеоски кмет' (πρωτόγερος); типар, сачувано у једном изразу (τυπάριον), ангарија 'кулук' (ἀγγαρεία), педепсати, педјепсати, педипсати (παιδεύω), педепсија 'штета' (од исте грчке речи).

3. друштво и изрази учтивости: ћир 'грађанин, трговац' (κῦρ, κῦρις), ћирица 'момак у служби код трговца' (од исте грчке речи; исп. н. грч. κυράκι dem. 'id.'), хорјатин, орјатин 'грубијан' (χωριάτης), гусар 'разбојник' (γουσάρος, κουρσάριος), пеза 'подводачица' (παίζω); исполајти 'здраво!, са срећом!' (εἰς πολλὰ ἔτη), калимера 'пријатељство' (καλή, ἡμέρα).

4. просвета: даскал, дацкале 'учитељ' (δάσκαλος), маћистор 'id.' (μαγίστωρ), маћер 'школски служитељ, фамулус' (μάγερας), плака 'школска таблица' (πλάκα), *скамија*, скамлија, скамљија 'школска клупа' (σκαμνίον итд.); *ђак* 'ученик' (од διάκος) првобитно је црквени термин.

5. поезија, игра, музика: *стих* (στίχος); хоро, *оро* 'коло' (χορός); дипле 'гајде; фрула' (διπλοῦς), тупан 'бубањ' (τούμπανον, τύμπανον).

6. народна митологија: орисница 'суђаја' (χαρίζω), ламња 'чудовиште, аждаја' (λάμια), јаникара 'једно фантастично женско биће' (γυναικάρα); *маћије* 'врачбине' (μαγεία).

7. црквени живот: *анђео, арханђео*, парааnђео (ἄγγελος, ἀρχάγγελος, παράγγελος), *ђаво* (διάβολος), *манастир*, намастир, монастир (μοναστήριον), *ћелија* 'одаја у манастиру; привремена зграда која се подиже о неком празнику' (κελλίον), дохија, довија 'соба за госте у манастиру' (δοχεῖον), лавра 'велики манастир' (λαύρα), парусија 'црквиште' (παρουσία), трпезара 'исто што и ћелија', *трпезарија* 'сала за ручавање' (τράπεζα), труло 'кубе' (τροῦλλος), *митрополија* 'седиште владике' (μητρόπολις), нурија, енурија, енорија 'територија епархије' (ἐνορία), *епархија* (ἐπαρχία), синђелија 'епископска наредба' (σιγγίλιον, σιγίλλιον), крусовуљ 'златна була' (χρυσόβουλλον); *апостол* (ἀπόστολος), *патријарх*, с варијантама (πατριάρχης), *митрополит* (μητροπολίτης), *епископ* (ἐπίσκοπος), поклисар 'изасланик' (ἀποκρισιάριος), *архимандрит*, акримандрит (ἀρχιμανδρίτης), архијера, акријера, акереј (ἀρχιερεύς), *игуман*, јегуман (ἡγούμενος), *игуманија* (ἡγουμένη), *калуђер, кале* (καλόγερος), *прото* (πρωτοπαπᾶς), *попадија* (παπαδιά), *архиђакон*, аркиђакон (ἀρχιδιάκονος), протођакон (πρωτοδιάκονος), *ђакон* (διάκονος), ђаконисати 'удобно живети' (од διάκονος), *ђак* 'ученик' (διάκος), титор 'добротвор манастира' (κτήτωρ), јепитроп, епитроп (ἐπίτροπος), довијар (δοχειάριος итд.; исп. напред дохија, довија), даскал 'црквени сликар' (δάσκαλος), маћер 'манастирски кувар' (μάγερας), клисар 'црквењак' (исп. ἐκκλησία); *мантија* (μαντίον), петраиљ, петријаљ (ἐπιτραχήλιον), стихар (στιχάριον), *митра* (μίτρα), *камилавка*, комилавка, камилајка (καμηλαύκιον), паракамилавка, панакамилавка (παρά, καμηλαύκιον), патарица 'епископски скиптар' (πατερίτσα); *јеванђеље* (εὐαγγέλιον), минеј (μηναῖον), *псалтир*, салтир (ψαλ-

τήριον); летурђија, летурџија 'служба' (λειτουργία), *литија* (λιτή), *парастос* 'помен' (παράστασις), панихида (πανυχίς, πανυχίδα), параклис 'нека молитва' (παράκλησις), *тропар* (τροπάριν), канон 'црквена песма; црквени декрет' (κανών); метанија (μετάνοια), метанисати 'клањати' (μετανοῶ), *амин* (ἀμήν); *тамјан*, тамљан, тамњан (θυμίαμα), *миро* (μύρον), миросати (μυρώνω); *анатема*, анаћема (ἀνάθεμα), *аратос*, арантос (ἀρατός), исполај на господа 'хвала богу' (εἰς πολλὰ ἔτη); трпеза 'посмртна даћа' (τράπεζα), литургија, летургија, литурђија 'славски и сл. колач' (λειτουργία), поскура 'id.' (προσφορά + προσκομιδή), проскура, поскура 'нафора' (иста етимологија), *нафора*, наора (ἀναφορά), *кољиво* (κόλλυβον), панахија, панаија 'id.' (Παναγία); *путир* (ποτήριον); анвон (ἄμβων), пангар 'сто на којем су у цркви изложене свеће за продају' (παγκάρι (ον), *икона* (εἰκόνα), иконос, иконосац (εἰκονοστάσιον), панагија 'медаљон с богородичином сличицом' (Παναγία), темпло 'исто што и иконос' (в. горе; τέμπλον'; *полијелеј*, палилеј (πολυέλαιος), трикире, трикири (τρικέρι', *кандило* итд. (κανδήλι (ον); ћивот (κιβώτι (ον); аризати 'даривати цркву' (χαρίζω), саландар, сарандар 'милостиња' (σαραντάριον), парусија 'id.' (παρουσία); тримирити, тромирити 'постити на нарочити начин', тримирење 'пост' (τριημερία), тудоричење 'нарочити пост' (ἅγιος Θεόδωρος); *јерес*, *јеретик* (αἵρεσις).

8. календар: *март* (μάρτος), а можда и неки други називи месеца.

Г. ПРИРОДА, ЖИВОТИЊЕ, БИЉКЕ И МАТЕРИЈЕ

1. географски објекти и природне појаве: алока 'долина' (? ἄλοξ), *клисура* (κλεισούρα), вунија 'теснац, кланац' (χωνί), лит, *литица* 'стрма стена' (? λίθος), *ливада* (λιβάδιον; грч.?), игало, ингало (αἰγιάλος), спила, спиља (σπήλαιον) *плима* 'поплава; надолазак мора' (πλήμμη), ума 'иловача' итд., умнути се, 'распасти се' (χῶμα), дрмун (δρυμόνας, δρυμών), прнар, прнак 'млада шума' (πουρνάρι, πρινάρι).

2. животиње: хајдар, ајдар (γάϊδαρος), *камила* (καμήλα), аспида 'змија' (ἀσπίς, ἀσπίδα), *скорпија* (σκορπίος), *кит* (κῆτος), паламида, планда 'риба pelamys sarda' (παλαμύδα), мурунa 'риба muraena helena' (μουρούνα), ахтапод, атапод, актапод (ἀχταπόδι, ὀκτοπόδη).

3. биљке: *кедар* (κέδρος), *кипарис* (κυπαρίσσι), *дафина*, давина 'дрво elaeagnus angustifolia (δάφνη), *цвекла*, цикла, цикваa (σεῦτλον, σεῦκλον), васуљ, васуљак, васуљица (φασούλιον, φασοῦλι), ориз (ὄρυζον), кромид, кромити лук, крумит (κρομμύδι), прас, праса; праз? (πράσον), мироdija, *мироћија* 'anethum graveolens' (μυροδιά), пипер (πιπέρι), маруља (μαρούλι), *сусам* (σουσάμι); *крин* (κρίνον), трандовиље, трендофио, тренда (τριαντάφυλλον), попадица 'један цвет' (παπαδιά); калуђер, калуђерка 'врста печурке' (καλόγερος); паламида, паламуда 'једна трава' (παλαμίδι).

4. разне материје: *хартија* (χαρτί итд.), јелеј 'уље' (ἔλαιον), писа, пис 'катран' (πίσσα), стипса, типса (στύψις), скорија (σκουρία), косигер (κασσίτερος), *мрамор*, брамор (μάρμαρον).

Д. ЧОВЕК

1. делови тела итд.: корам, корм 'трбух, утроба', кормат 'трбушаст', кормата 'трудна' (κορμός, κορμί), *маље* 'длачице' (μάλλι, μαλλιά итд.), мустаћи 'бркови', мустакат 'бркат' (μουστάκι).

2. човекове телесне функције: *гумати* 'прождирати', гумач 'прождрљивац', гумача 'прождрљива жена' (γιομάτος, γέμω), *стасати* 'расти, постајати зрео човек' (φθάνω); *малаксати* (μαλάσσω), ровит 'слаб, нежан' (ῥοφέω), *липсати* 'црћи' (λείπω), цапати 'id.' (ψοφῶ); палафаћ 'слина' (παλαβός); *мирисати* 'осећати или ширити мирис' (μυρίζω).

3. болести: кангара 'рак, сифилис' (κάγκαρον), дропљика, трупика, тропљика 'водена болест; туберкулоза' (ὑδρωπικιά), октика 'туберкулоза' (ὀχτικας), залисити 'бити замађијан, поблесавити' (ζαλίζω).

4. душевни живот и психологија: харан, аран 'добар' (χάρις), каматан 'добар, здрав, јак, способан' (κάματον), котобанити се 'бити уображен' (καταπάνος, κατεπάνω), палав (παλαβός), напарасити се 'бити рђаво васпитан, напуштен' (παρεάω), *аспида* 'зла жена' (ἀσπίδα), *тиранин*, *тирјанин* (τύραννος), *варварин* 'дивљак' (βάρβαρος), пизметар, пизматар 'свађалица; осветник' (πεῖσμα), јагурида 'тврдица' (ἀγουρίδα); аро 'једна погрдна реч' (χάρος); хар 'захвалност', арити 'бити захвалан; марити' (χάρις, χαρίζω), оратити, орати 'говорити', oратлək 'разговор', орљак 'галама' (χωρατεύω), *пизма* 'освета', пизмити се, 'светити се' (πεῖσμα), *метанисати* 'улизивати се' (μετανοῶ), арнисати (ἄρνησις), аризовати, арисовати 'допуштати' (χαρίζω).

Ђ. РАЗНИ ПОЈМОВИ

1. именице: фелија, велија, вилија 'кришка' (φελλί), комат, *комад* (κομμάτιον), кукла 'лутка' (κούκλα), муцуња 'кожа на лисичјој глави' (μούτσουνον), патарица 'штап' (πατερόν, πατερίτσα);

Арап, *Арапин* (Ἀράπης), *Јеврејин* (Ἑβραῖος).

2. глаголи: аризовати, арисовати 'даривати' (χαρίζω), бурљати (? μπουρλιάζω), кумбесати, кумбосати, кумбусати 'сећи' итд. (κομπόστα), литросити (λυτρώνω), *метанисати* 'клањати се', (μετανοῶ), *нагумати се* 'накупити' (γιομίζω), партисати 'престати' (ἀπαρτίζω), припсати 'добро стајати' (о оделу), изгледати, личити (πρέπω), прокопсати 'користити' (προκόπτω), сосати, пресосати 'бити довољно' (σώζω, περισσός), велијати, ис-филати 'исећи на кришке' (φελλί).

Е. ГРАМАТИЧКЕ РЕЧИ

архи- (ἀρχι-), ела, ела-те (ἔλα, ἐλαύνω), ката, ката- (κατα-), море, бре (μωρέ, μπρέ), пара- (παρα-).

Као што се може видети, резултат ове семантичке анализе прилично се разликује од Фазмеровог, који се заснива углавном на материјалу старосрпског књижевног језика. Истина, најјачи грчки утицај остаје и до данас у области православне цркве; али савремени српскохрватски, а нарочито говорни, језик показује јак грчки утицај такође и у области профане цивилизације, у првом реду у области материјалне културе. Није потребно овде поново наводити разне семантичке категорије које то показују; него ћу се задовољити тиме што ћу подвући велики значај Византинаца и њихових потомака за развитак заната у Србији и другим областима источне Југославије (в. напред). Напротив, треба такође констатовати да је њихов утицај сасвим незнатан у области пољопривреде и сточарства, што се објашњава чињеницом да је наша пољопривреда сачувала старе словенске традиције (и с тим у вези и терминологију), а да су у области сточарства главни утицај на нас извршила друга два балканска народа, Румуни и Албанци (о чему такође сведочи терминологија). Најзад, што се тиче разних грана духовног живота, треба истаћи важан удео грчке културе у организацији школства у српским земљама. Али, као што се то види и код Фазмера, грчки утицај никако није ограничен само на културно поље, пошто се налазе и грчке позајмице које означавају сасвим обичне појмове, као напр. делове тела, душевна стања, па чак и граматичке односе.

Завршавајући своје излагање, хтео бих да наговестим будуће задатке ове хеленско-славистичке лингвистичке дисциплине. Они се састоје — наравно — и у новом допуњавању списка позајмица, али још много више у специјалном истраживању географије ових речи, што значи и у теренским испитивањима српскохрватских дијалеката у овом правцу. И може се већ a priori рећи да ће таква испитивања допустити да се утврде изолексе које ће се мање или више поклапати с линијама које обележавају опште појасе византиског утицаја нарочито у Србији и Црној Гори.

СКРАЋЕНИЦЕ

А	=	грађа Института за српски језик Српске академије наука.
Вук	=	*Вуков Рјечник.*
ГЕМ	=	*Гласник Етнографског музеја у Београду* (од 1926).
Елез.	=	*Г. Елезовић*, Речник косовско-метохиског дијалекта I-II, Београд 1935—1936.
ZNŽ	=	Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena (издање Jugosl. akad. у Загребу, од 1896).
ЗТК	=	*М. Станојевић*, Зборник прилога за познавање Тимочке Крајине, Београд (од 1929).
Cor.	=	*F. Cordignano*, Dizionario albanese-italiano e italiano-albanese, parte albanese-italiana, Milano 1934.
Мајер, EW	=	*Gustav Meyer*, Etymologisches Wörterbuch der albanesischen Sprache, Strassburg 1891.
Млад.	=	*С. Младеновъ*, Етимологически и правописенъ речникъ на българския книжовенъ езикъ, София 1941.
Ngr. St.	=	*Gustav Meyer*, Neugriechische Studien, у Sitzungsberichte der Wiener kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, Phil.-hist. Cl., Wien.
Павл.	=	*J. Павловић*, Качер и Качерци, Београд 1928.
RJA	=	*Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, na svijet izdaje Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb.
Р — К	=	*С. Растић и J. Кангрга*, Речник српскохрватског и немачког језика II, Београд 1928.
СДЗ	=	*Српски дијалектолошки зборник*, издање Академије наука (Београд, од 1905).
СЕЗ	=	*Српски етнографски зборник*, издање Академије наука (Београд, од 1894).
СКЗ	=	*Српска књижевна задруга* (Београд, од 1893).
Тах.	=	*А. Таховски*, Грчки зборови во македонскиот народен говор, Филозофски факултет на универзитетот, Скопје (1951), Историско-филолошки оддел, пос. изд., кн. 1.
Vasm.	=	*M. Vasmer*, Die griechischen Lehnwörter im Serbo-Kroatischen, Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften, Jahrgang 1944, Philosophisch-historische Klasse, Nr. 3, Berlin 1944.
Štok.	=	*M. Rešetar*, Der štokavische Dialekt, издала Balkancommission, Wien 1900.

Извори који се мало употребљавају наведени су у тексту под својим пуним називом.

LES EMPRUNTS LINGUISTIQUES DU NEOGREC ET GREC MOYEN EN SERBO-CROATE CONTEMPORAIN

Ivan Popović

La grande influence linguistique, et surtout lexicale, du néogrec et du grec moyen sur certaines langues balkaniques est un fait connu déjà depuis longtemps, grâce aux travaux de Vasmer, de Matov, Mladenov, G. Meyer, Jokl et autres savants. On sait aujourd'hui que les langues modernes bulgare, roumaine, albanaise et turque contiennent un grand nombre d'emprunts linguistiques néogrecs et grecs moyens, et dans ces dernières années fut étudiée aussi l'influence grecque sur la langue macédoslave par A Tahovski.

On était, cependant, beaucoup moins averti sur l'état de choses dans le serbo-croate moderne. En 1944 parut l'oeuvre fondamentale du grand connaisseur des problèmes linguistiques helléno-slaves M. Vasmer *Die griechischen Lehnwörter im Serbo-Kroatischen;* mais cette étude considère en général la langue *serbe littéraire ancienne,* et très peu le serbo-croate populaire actuel. Une étude systématique des emprunts néogrecs et grecs moyens dans le serbo-croate contemporain restait, donc, toujours à faire. C'est pourquoi l' auteur s'est proposé d'étudier ici précisément cette question.

Mais pour le serbo-croate, les choses ne sont point aussi simples que pour les deux autres langues slaves méridionales, le macédoslave et le bulgare. Quoique langue très apparentée au bulgare et au macédoslave, le serbo-croate tient — surtout au point de vue du problème de l'influence de la δημοτική — une place à part, et cela pour des raisons géographiques. Tandis que les deux langues-soeurs subissent l'influence grecque populaire directement, cette influence s'effectue au cas du serbo-croate souvent *par l'intermédiaire* du bulgare et particulièrement du macédoslave. En d'autres termes, le serbo-croate est géographiquement séparé du grec par d'autres langues slaves. Et c'est précisément pour cette raison que les mots grecs populaires en serbo-croate ont une plus grande valeur que les emprunts grecs en macédoslave ou en bulgare. Si l'on trouve un mot grec *vraiment populaire* en serbo-croate, c'est qu'il a prouvé un plus haut dégré de pénétration que ne l'ont fait d'autres mots grecs attestés en bulgare et en macédoslave et inconnus en serbo-croate.

Or, M. Vasmer est devenu, dans ces derniers temps, un peu sceptique quant à l'influence grecque „vulgaire“ sur la langue serbo-croate. Il croit aujourd'hui que presque partout (exception faite du bulgare et du macédoslave), même en serbo-croate, règne plutôt une influence grecque savante, ce qui doit être juste en général. Un examen de son glossaire montre, du reste, que sur environ 800 thèmes d'origine grecque en serbo-croate — environ 550 en sont savants, et seulement 250 thèmes environ sont usités dans la langue populaire. Et même parmi ces derniers, un nombre d'environ 50 thèmes s'est infiltré dans la langue serbo-croate par l'intermédiaire du roman ou du turc.

Mais les résultats de M. Vasmer sont dus dans une mesure considérable au *choix des sources:* c'est qu'il étudie, comme il a été déjà mentionné, presque exclusivement la langue littéraire ancienne. S'il avait pu puiser le matériel dialectologique serbe (c'est-à-dire celui des dialectes parlés en Serbie), le pourcentage d'emprunts grecs vulgaires de son glossaire aurait été sans aucun doute plus élevé. Malheureusement, les recherches dialectologiques serbo-croates sont développées d'une manière insuffisante, précisément dans les contrées où l'influence grecque fut la plus intense: en Serbie proprement dite. Surtout la lexicographie géographique concernant les pays yougoslaves *orientaux* est jusqu'à présent presque inexistante. C'est pour cette raison que l'auteur de la présente étude a du s'adresser aux publications ethnographiques, afin d'obtenir le matériel qu'il expose.

Son intention fut de montrer: a) qu'il est bien possible d'augmenter la liste des emprunts néogrecs et grecs moyens en serbo-croate, b) que les emprunts populaires sont plus nombreux qu'il n'en ressort des recherches faites jusqu'à présent et c) que l'influence grecque récente embrasse d'une façon considérable aussi la *vie matérielle quotidienne*, et non seulement l'Eglise orthodoxe et l'administration de l'Etat.

Pour atteindre ce but, il fallait, bien entendu, rechercher avant tout les circonstances lexicales de la Serbie proprement dite, et spécialement celles de l'Est et du Sud de la Serbie. Deux raisons principales le suggéraient. Tout d'abord, ce sont les circonstances géographiques mentionnées qui l'imposent, les dialectes serbo-croates étant en contact avec le macédoslave et le bulgare (ainsi qu'avec le roumain et l'albanais), langues fortement influencées par le néogrec, sur le territoire de la Serbie. Secondairement, aux raisons géographiques viennent se joindre des raisons historiques et culturelles. Surtout les contrées orientales et méridionales de la Serbie prirent part au développement de la civilisation „balkanique" urbaine, à côté de la Grèce, de la Bulgarie et de la Roumanie. Cette symbiose balkanique se manifesta — entre autre — aussi dans le domaine linguistique, et les dialectes de la Serbie Orientale et de la Serbie Méridionale partagèrent le développement des balkanismes spécifiques avec les langues bulgare, macédoslave, grecque, roumaine et albanaise, — fait bien connu (v. Sandfeld), mais pratiquement négligé par les étymologistes étudiant les emprunts grecs en serbo-croate. Il est, cependant, très concevable que le même milieu dut conditionner les mêmes ou à peu près les mêmes échanges lexicaux, ce qui vaut surtout pour les emprunts au grec, représentant dans la plupart des cas des termes de civilisation par excellence. En un mot, si l'on veut chercher les emprunts néogrecs en serbo-croate, il est le plus correct — au point de vue de la méthode — de les chercher d'abord en Serbie. C'est justement ce qu'a fait l'auteur.

En se basant sur différentes études ethnologiques serbes (et quelquefois aussi croates), il a pu compléter en plusieures directions la liste dressée par M. Vasmer. Tout d'abord, il a constaté un certain

nombre d'emprunts néogrecs inconnus jusqu'à présent aux étymologistes. Il a pu, ensuite, attester l'existance dans des parlers modernes serbo-croates d'un certain nombre d'emprunts néogrecs et grecs moyens, indiqués par Vasmer exclusivement comme existant dans le vieux serbe littéraire. Il va sans dire que l'oeuvre de Vasmer servit de base pour ce travail. Enfin, il était aussi possible de compléter, dans nombre de cas, les indications de Vasmer concernant la géographie et la signification de certains mots, ainsi que de constater des variantes phonétiques et morphologiques jusque là inconnues.

La liste albphabétique composée par l'auteur contient 138 articles, concernant les emprunts, tant directs qu' indirects.

Voici les mots ne figurant pas dans le glossaire de Vasmer: *akor* 'verrat non châtré' (ἄκουρος), *angarija, garija* 'corvée' (ἀγγαρεία), *ariti* 'être reconnaissant' (χαρίζω), *aro* 'une expression péjorative' (χάρος), *bucak* 'sorte de vase' (μποτσάκι, par l'intermédiaire de l'alb. *bucak*), *buklija* (μπουκλί), *burļati* 'troubler un liquide' (de μπουρλιάζω?), *capati* 'crever' (ψοφῶ), *civun* 'tube' (σίφων, σιφοῦνι), *crga* 'couverture etc.' (τσέργα), *ćepariz, ćeperiz* (de κυπαρίσσι, par l'interm. de l'alb. *qeparis, qeperiz*), *ćesar* 'empereur' (Καῖσαρ), *ćirica* 'serviteur d'un bourgeois' (κῦρ, κῦρις), *disage, disazi* (δισάκκι), *dropļika, tropļika* 'hydropsie, tuberculose' (ὑδρωπικιά), *fandać* 'torche', *handać* 'fagot' (φαντάκι), *fira* 'gerzeau' (φύρα), *furńa, vurńa, furma* 'four' (φούρνα), *gumati* 'dévorer', *nagumati se* 'accaparer' (γέμω, γιομίζω), *inka, vinka, funija, vunija* 'entonnoir' (χύνω, χωνί), *ispolaj* 'bonne chance etc.' (εἰς πολλὰ ἔτη), *janikara* 'un monstre féminin' (γυναικάρα), *jeremičak* 'une fleur alpine' (ἐρημικός), *kacija* 'pelle à feu' (κατσί), *kakarizati* (de κακαρίζω, transmis par l'alb. *kakariz*), *kamatan* 'brave, bon etc.', *kamatovati* 'travailler' (κάματον etc.), *kangara* 'cancer, syphillis' (κάγκαρον), *kokalo* 'os' (κόκκαλον), *kopan* 'cuisse de poulet' (κόπανον, κόπανος), *koram* 'ventre' et dérivés (κορμός), *kostadinka* 'monnaie antique' (du nom de l'empereur Constantin le Grand), *kundra* 'sorte dc chaussure' (de κουντούρα, transmis par l'alb. *kundër), lausa* (λεχοῦσα, λοχοῦσα), *lit* 'étaminé' et dérivés (λιτός), *mesaļ* 'nappe' (μεσάλι), *mucuńa* 'la peau sur la tête du renard' (μούτσουνον), *oratiti* 'parler' et dérivés (χωρατεύω), *palafać* 'morve' (de παλαβός), *paraandeo* (παραάγγελος), *para-* (παρα-), *parasina* 'vigne abandonnée', *naparasiti se* 'être corrompu, mal élevé' (παρεάω), *pelekariti* 'faire, construire' (πελεκῶ), *peza* 'entremetteuse' (de παίζω), *pilica* 'colonne' (πύλη), *pisa, pis* 'poix' (πίσσα), *prnar, prnak* 'forêt' (πουρνάρι etc.), *pućerica* 'sorte de vase' (ποτήριον), *somun, samun* (ψωμί), *sosati* 'suffire' (σώζω etc.), *srma* (σύρμα), *stasati* 'mûrir, croître etc.' (φθάνω), *stasina* 'hangar' (? στάσις etc.), *talas, talaz* 'onde' (θάλασσα, transmis par le turc), *trivonj, trvoļ* 'scie' (πριόνι), *tudoričeńe* 'jeûne particulier' (ἅγιος Θεόδωρος), *uma* 'sorte d'argile' (χῶμα), *vapcati* 'peindre' (βάπτω), *vasuļ* (φασοῦλι, φασούλιον), *zalisiti* 'avorter, échouer' (ζαλίζω), *zid, ǧiǧ* 'sorte de vase servant à mesurer les liquides' (ζύγι), *zunica* 'ceinture' (ζωνίτσα).

Les mots suivants (connus par Vasmer du vieux serbe) sont attestés ici comme existant dans les parles modernes (ou en s. -cr.

littéraire): *arizovati* et variantes 'faire un don', *orisnica* 'une fée déterminant le sort des nouveaux-nés' (χαρίζω), *arhi-* (ἀρχι-), *avlija* (αὐλή), *dikela*, *dikiḷa* 'sorte de gaule' (δίκελλα), *izograveno* 'orné' (ζωγραφίζω), *jelej* 'huile' (ἔλαιον), *jeres* 'hérésie' (en s.-cr. litt. mod.; αἵρεσις), *kata* 'chaque' (κατά), *kedar* (κέδρος), *kiparis* (κυπαρίσσι), *klisar* 'sacristain' (cf. ἐκκλησία), *kotobaniti se* 'se comporter comme un chef, avec beaucoup de vanité' (κατεπάνω, καταπάνος,), *mader* 'cuisinier au couvent, sacristain, serviteur' (μάγερας), *palata* 'belle maison' (παλάτι), *petraiḷ*, *petrijaḷ* 'chasuble' (ἐπιτραχήλιον), *piktije*, *pihtije* 'gelée de viande' (πηκτή, πηχτή), *pizmetar* (πεισματάρης), *plaka* 'ardoise scolaire' (πλάκα), *stih* 'vers' (στίχος; mot du s.-cr. litt.), *stomna*, *stovna* 'cruche' (στάμνα), *varvarin* 'barbare' et dérivés (βάρβαρος; mot. litt.).

Le reste se rapporte aux indications géographiques, sémantiques etc.

Si l'on fait abstraction des emprunts indirects, la liste de Vasmer (toujours concernant le s.-cr. contemporain) est augmentée de 250 à environ 350 thèmes empruntés directement au grec.

La liste alphabétique exposée, l'auteur a tâché d'établir les catégories sémantiques en lesquelles se divisent les emprunts néogrecs et grecs moyens en serbo-croate moderne. Il a mêlé donc les étymologies établies par lui à celles relevées déjà par Vasmer, et il a rangé les mots au point de vue sémantique. Quoique la liste ne soit pas, bien entendu, définitive (les fouilles futures l'augmenteront sans aucun doute), les lignes principales qui se dessinent dans ce matériel sont quelque peu différentes de celles qui ressortent de l'analyse du glossaire de Vasmer. Il est vrai que l'Eglise orthodoxe reste le domaine où l'influence grecque fut la plus considérable; mais voici que la vie matérielle est aussi très bien représentée, et surtout les divers métiers. En revanche, l'influence des Grecs sur l'agriculture et l'élevage dans les pays parlant serbo-croate est presque nulle: c'est que l'agriculture est un bien slave hérité des ancêtres, tandis que l'élevage fut influencé en premier lieu par les Roumains et les Albanais. Parmi les notions concernant la vie spirituelle des Serbes, il faut, enfin, mettre en évidence la part de la culture grecque dans l'organisation des écoles dans les pays serbes (cf. *daskal* = δάσκαλος, *madistor* = μαγίστωρ, *plaka* 'ardoise' = πλάκα, *skamlija* 'banc d'école' = σκαμνίον etc.).